

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

NAZİM MƏMMƏDOV

5009
AZƏRBAYCAN SSR DAĞLIQ
QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİ
İYUN 1941-DEKABR 1950-Cİ
İLLƏRDƏ

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İzənliyi ilə
PREZİDENTİN KİTABXANASI
BAKI-2006

№ 51
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun «Qarabağ tarixi» şöbəsinin 18 yanvar 2006-
cı il tarixli qərarı ilə çap olunur.

Elmi redaktoru: t.e.d. Q.Ə.HACIYEV
Rəyçilər: t.e.d. professor D.H. QÜDRƏTOV
t.e.n. dosent R.C. İMANOV
t.e.n. dosent A.B. BAXŞALIYEV
t.e.n. dosent Ş.M. QASIMOV

Texniki redaktoru: R.R. BAXIŞOVA
Korrektor: E.M. MƏMMƏDOV
Kompyuter: E. QARAYEVA

Nazim Rəhbər oğlu Məmmədov. Azərbaycan SSR Dağlıq
Qarabağ Muxtar Vilayəti iyun 1941-dekabr 1950-ci illərdə.
Bakı: Elm, 2006, 182 səh.

Kitab Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan DQMV-nin 1941-ci ilin iyun ayından 1950-ci ilin dekabr ayınadək olan mürəkkəb, ziddiyyətli və əhəmiyyətli tarixi dövrünü əhatə edir. Kitab 6 fəsildən ibarətdir. I fəsildə DQMV-nin təbii-coğrafi şəraiti, relyefi, geoloji quruluşu, faydalı qazıntıları, iqlimi, daxili suları, flora və faunası, təbii şəraiti və ehtiyatları, əhalisi və onun milli tərkibi, sənayesi, kənd təsərrüfatı, II fəsildə 1918-ci ildən 1940-cı ilədək Dağlıq Qarabağın qısa tarixi icmalı, DQMV-nin təşkil məqsədləri və onun ağır nəticələri, birtərəfli sənayeləşmə və zorakı kollektivləşmənin nəticələri, III fəsildə DQMV-nin İkinci dünya müharibəsi dövrü tarixi, IV fəsildə DQMV-ndə 1946-1950-ci illər xalq təsərrüfatının bərpa və inkişafı, V fəsildə Azərbaycan SSR DQMV-nin 1946-1950-ci illər mədəni quruculuq, təhsilin, mədəni-maarifin, mətbuatın, elmin, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı, V fəsildə XX yüzilliyin 40-cı illərində Ermənistanın Azərbaycana qarşı növbəti ərazi iddiaları və nəticələri, «son söz əvəzi»ndə isə hazırkı dövrdə Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın tarixi torpaqlarının 20 faizinin işğal edilməsi, 1 milyondan artıq soydaşımızın qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsi, ərazi bütövlüyümüz uğrunda dövlətimizin apardığı məqsədyönlü siyasət arxiv sənədləri, dövrü mətbuat materialları və mövcud elmi ədəbiyyat əsasında şərh olunur.

© N 1986.00 – 0006
1957(T)0006 -2006 ADPU nəşriyyatı

MÜNDƏRİCAT

Ön söz əvəzi.....	4
I FƏSİL: Dağlıq Qarabağın təbii coğrafi şəraiti.....	19
II FƏSİL: Dağlıq Qarabağın qısa tarixi icmalı (1918-1940-cı illər).....	28
III FƏSİL: Azərbaycan SSR DQMV-i Böyük Vətən Müharibəsi dövründə (iyun 1941 may 1945-ci illər).....	50
IV FƏSİL: Azərbaycan SSR DQMV-nin iqtisadi həyatı. Xalq təsərrüfatının bərpa və inkişafı (1946-1950-ci illər).....	65
V FƏSİL: Azərbaycan SSR DQMV-də mədəni quruculuq (1946-1950-ci illər).....	82
VI FƏSİL: XX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan SSR DQMV-də ermənilərin növbəti ərazi iddiaları və nəticələri	101
Son söz əvəzi	116
İstifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat	134

ÖN SÖZ ƏVƏZİ

«Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) siyasi, iqtisadi mədəni həyatı»nı əhatə edən monoqrafiya iyun 1941 – dekabr 1950-ci illəri – DQMV-nin iki mühüm dövrünü – 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi və 1946-1950-ci illər bərpa və inkişaf dövrünü – əhatə edir.

Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyevin qeyd etdiyi kimi «İkinci dünya müharibəsi illəri bəşəriyyətin XX əsrdə üzləşdiyi ən ağır və dəhşətli dövr olmuşdur. Faşizm real dağıdıcı qüvvəyə çevrilib dünyanı «ölüm ya olum» dilemması qarşısında qoydu. XX əsrin ən mühüm dərslərindən biri də o oldu ki, dünya dövlətləri öz aralarındakı fərqlərə baxmayaraq, ümumi təhlükə qarşısında kollektiv səylər göstərilməsinin zəruriliyini dərk edə bildilər. Beləliklə də, dünya xalqlarının güclü antifaşist birliyi yarandı və bunun nəticəsində bəşəriyyəti bu böyük təhlükədən, ağır faciədən xilas etmək mümkün oldu. Biz fəxr edirik ki, dünyanın bu taleyüklü probleminin həll olunmasında – faşizm üzərində qələbədə Azərbaycan xalqı İkinci Dünya müharibəsində həm döyüş meydanlarında, həm də arxa cəbhədə əsl şücaət və əzmiyyət nümunələri göstərmişdir. Azərbaycan döyüşçüləri Qafqazdan Berlinədək şanlı döyüş yolu keçərək öz qəhmanlıqları ilə xalqımızın şanlı tarixinə yeni səhifələr yazdılar... Respublikamızın iqtisadiyyatı hərbi qaydada yenidən quruldu və Azərbaycan döyüşən ordunun mühüm cəbhəxanasına çevrildi... İkinci dünya müharibəsi əyani şəkildə bir daha təsdiq etdi ki, Azərbaycan xalqı ən ağır sınaqlardan üzəgə çıxmağa, misilsiz şücaət və rəşadət nümunələri göstərməyə qadir olan çox dözümlü və qəhrəman xalqdır... Müharibədən sonrakı illərdə

respublikamız iqtisadiyyat və mədəniyyətin yeni yüksəliş mərhələsinə qədəm qoydu. Böyük iqtisadi, intellektual potensial toplamaqla öz müstəqilliyini əldə etdi»¹.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin iyun 1941 dekabr – 1950-ci illər siyasi, iqtisadi və mədəni həyat tarixi vətənimizin tarixində çox mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövrdür. Çünki bəhs etdiyimiz 10 il ərzində DQMV-nin əhalisi faşizmə qarşı mübarizədə dünyanın bütün mütərəqqi, demokratik qüvvələrinin tərəfində Böyük Vətən müharibəsində həm ön, həm də arxa cəbhədə böyük fədakarlıq göstərmiş, bölgənin bütün maddi və mənəvi sərvətlərini, xüsusilə qəhrəman oğul və qızlarını qələbə üçün səfərbər etmişdir. Müharibədən sonrakı illərdə DQMV-də sovet inzibati amirlik sisteminin kəskin təzyiçici metodlarla olsa da, məqsədyönlü, səfərbəredici imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi, Azərbaycan hökumətinin DQMV-nə göstərdiyi gündəlik qayğının, zəhmətkeş əhalinin əmək fədakarlığının və bölgənin özünün bol təbii sərvətlərə malik olması müharibənin vurduğu ziyanları tezliklə aradan qaldırmağa, sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Elm, təhsil, ədəbiyyat, incəsənət, kütləvi informasiya vasitələri xeyli inkişaf etmişdir. Lakin bütün bunlarla yanaşı məkirli siyasət sahiblərinin mənfur niyyətləri, DQMV-də yaşayan soydaşlarımız üçün çox acınacaqlı bir vəziyyət yaratmışdır. Belə ki, xalqlar arasında münaqişə ocaqlarını saxlamaqla öz müstəmləkələrində möhkəmlənən çar Rusiyasının siyasətini Sovet hökuməti davam etdirdi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi münaqişə ocaqlarından ən ziddiyyətli idi. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Qarabağın səfəli, dağlıq hissəsində məskunlaşmış ermənilər müxtəlif dövrlərdə vaxtaşırı

olaraq bu ərazilərin Azərbaycandan qoparıb Ermənistanə verilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, bu işdə erməniləri xarici dövlətlərdə dəstəkləyən böyük qüvvələr (lobbi) var idi. XX yüzilliyin 40-cı illərində A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə Ermənistanə gizli separatçı partiyalar – «Qarabağ hərəkəti», «Qarabağ komitəsi» yaradıldı². Erməni millətçiləri kommunist – daşnaklar növbəti dəfə 1945-ci ilin payızında ÜİK(b)P MK qarşısında Azərbaycanın DQMV-nin Ermənistanə verilməsi məsələsini qaldırdılar. Ermənilər öz məkirli, şovinst siyasətlərinə haqq qazandırmaq üçün Stalinə etdikləri müraciətdə DQMV-i ərazisinin guya iqtisadi cəhətdən Azərbaycanla deyil Ermənistanla bağlı olduğunu sübut etməyə cəhd göstərilməmişdilər. ÜİK(b)P MK katibi G.M.Malenkov 28 noyabr 1945-ci ildə Azərbaycan K(b)P MK-nin birinci katibi M.C.Bağirova yazdığı məktubunda yuxarıda göstərilən məsələyə münasibətini bildirməyi tələb olunarkən, dövlət başçısı 10 dekabr 1945-ci il tarixli cavab məktubunda bildirir ki, Ermənistanın DQMV-i ilə bağlı irəli sürdüyü bütün iddiaların heç bir elmi, tarixi əsası yoxdur və Dağlıq Qarabağ tarixən Azərbaycan ərazisi olmuşdur. Daha sonra dövlət başçımız vurğulamışdır ki, DQMV-ni bir şərtlə Ermənistanə verə bilər ki, müxtəlif vaxtlarda Ermənistanə, Gürcüstana və Rusiyaya verilmiş bir çox tarixi ərazilərimiz Azərbaycana qaytarılsın³. Azərbaycan rəhbərliyinin məsələni bu səpgidə qoyması, həm ermənilərin planını pozdu, həm də Moskva hökuməti başa düşdü ki, bütün ölkə üçün sonsuz fəlakətlər yarada bilər. Belə bir təhlükənin real olduğunu görən mərkəzi hökumət ermənilərin növbəti ərazi iddialarını rədd edərək məsələnin «arxivə verilməsini» tövsiyə etdi⁴.

Ona görə də bir-birinə zidd olan 2 mühüm məsələ eyni vaxtda açılmalı, tədqiq və təhlil edilməli, müqayisələr

aparılıb nəticə çıxarılmalıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəhs etdiyimiz 10 il ərzində DQMV-də soydaşlarımız bir tərəfdən represiyalara, məhdudiyyət və məhrumiyətlərə məruz qalmış – minlərlə azərbaycanlı yurdlarından sürgün edilmiş, var yoxları əllərindən alınmış, hüquqları pozulmuş, yüz illər ərzində yaratdıqları mədəni və mənəvi irsinə böyük zərbə vurulmuşdur. Başqa bir tərəfdən isə DQMV-də iqtisadi sənaye potensialı yaranmış, ermənilərin məskunlaşdığı şəhərlər, kəndlər abadlaşmış, əhalinin rifah halı xeyli yüksəlmişdir. Bir-birinə daban-daban zidd olan həmin məsələlərin eyni vaxtda tədqiqi çətin olsada arxiv sənədlərinə əsaslanaraq Azərbaycan SSR DQMV-nin iqtisadi, siyasi və mədəni həyat (1941-1950-ci illər) tarixini obyektiv tədqiq edib əsil həqiqətləri üzrə çıxarmalı və dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıyıq. Azərbaycan SSR DQMV-nin 1941-1950-ci illər dövrünün tədqiqi çətin və məsuliyyətli olmaqla yanaşı, həm də əhəmiyyətli və şərəfli bir işdir. Azərbaycan SSP DQMV qurumunun mövcudluğu ərzində hər bir dövrünün tədqiqi olduqca əhəmiyyətli, aktual və vacibdir. Ona görə ki, «Türksüz və Böyük Ermənistan» dövləti yaratmağa çalışan erməni tarixçiləri, dilçiləri, din xadimləri, ziyalıları – bütün erməni lobbisi – Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzlərinə haqq qazandırmaq üçün tarixi faktları öz arzularına uyğun şərh etməklə, dünya miqyasında belə bir saxta mülahizə yaymağa çalışırlar ki, guya DQMV-də yaşayan ermənilərin sosial-iqtisadi vəziyyətləri son dərəcə ağırdır və onlar azərbaycanlılar tərəfindən sıxışdırılırlar. Halbuki qərəzsiz, obyektiv elmi araşdırmalar erməni millətçilərinin dediklərinin böhtan və ağ yalan olmasını göstərir. DQMV-nin 1941-1950-ci illər iqtisadi və mədəni həyatını əhatə edən bəzi faktları nəzərdən keçirməklə dediklərimizin şahidi oluruq:

Məsələn, 1949-cu ildə DQMV-də «Şərəf nişanı» ordeninə layiq görülən, Azərbaycan SSR Ali Sovetinə, SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilənlərin hamısı milliyyətcə erməni olmuşdur:

- 1950-ci ildə Dağlıq Qarabağda 44 uşaq bağçası və evləri fəaliyyət göstərirdi ki, bundan yalnız 2-si azərbaycanlıların payına düşürdü⁵;
- 1949-cu ildə DQMV-də 17 qiyabi və orta yeddiillik məktəb fəaliyyət göstərirdisə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu göstərici 6-ya çatırdı⁶.
- Bəhs etdiyimiz dövrdə DQMV-də 183 kitabxana, 47 qiraət koması var idisə Naxçıvan Muxtar Respublikasında kitabxanaların sayı 130, qiraətxanaların sayı 42 idi⁷;
- Aparılan hesablamalara əsasən müəyyənləşdirilmişdir ki, 1950-1951-ci tədris ilində ümumi Azərbaycan üzrə 1 müəllimə 24 şagird düşürdü. Naxçıvanda 20 nəfər şagird, DQMV-də isə 17 şagird düşürdü ki, bu bölgədə müəllimlərin sayının ümumrespublika səviyyəsində daha çox olmasını göstərir⁸.
- 1951-ci ilin yanvarına olan məlumata görə Xankəndində 50, Ağdərədə 50 kitabxana var idisə, Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi Şuşada bu göstərici 10-a çatırdı. Təəssüflə qeyd edək ki, Xankəndindəki 50 kitabxanadan yalnız 2-i azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə (Kərgicahan və Kosalarda) fəaliyyət göstərirdi. Kitabxanalardakı ədəbiyyat siyahısı araşdırılarkən məlum olur ki, kitabxanalardakı kitab fondunda ədəbiyyatın yalnız 10 faizi Azərbaycan dilində olmuşdur⁹;

- Arxiv sənədlərinə istinadən müəyyən olunub ki, 1950-1951-ci tədris ilində ümumi Azərbaycan üzrə hər məktəbə 7 müəllim düşdüyü halda, Naxçıvan MR-da 6 müəllim, DQMV-də 9 müəllim düşürdü¹⁰;
- 1940-cı illərdə vilayətdə 6 adda qəzet nəşr olunurdu ki, bunlardan yalnız 1-i Azərbaycan dilində idi¹¹. DQMV-nin erməni rəhbərliyi «Şuşa» qəzetinin adını məqsədli şəkildə «Sosialist maldarlığı» kimi adlandırmışdı. Əlbətdə məkirli niyyət sahibləri tarixi yer adlarımızı yaddaşlardan silmək məqsədilə bu addımı atmışdılar;
- 1940-cı ildə DQMV-də bir ildə hər 1000 nəfərə artım 35,2 nəfər, 1950-ci ildə isə 31,4 nəfər idisə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu göstəricilər, müvafiq illərdə 30,9 və 30,2 arasında dəyişmişdir¹²;
- 1950-ci ildə DQMV-də radioqəbuledicilərin sayı 181000 idisə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1927-yə çatırdı.
- 1926 və 1959-cu illər Azərbaycan SSR əhalisini siyahıya alınması zamanı məlum olur ki, ermənilərin Xankəndinə köçürülməsi hesabına əhalinin sayı 3,2 min nəfərdən, 19,7 min nəfərə, Şuşada isə müvafiq illərdə bu göstərici 5,1 mindən 6,1 min nəfərə yüksəlmişdir¹³;
- 1940-cı illə müqayisədə 1950-ci ildə DQMV-də yük avtomobillərinin sayı 5 dəfə artmışdır. Halbuki ümumi Respublika üzrə bu artım 3,5 dəfəyə bərabər idi¹⁴;
- Dekabr 1949-cü il məlumatına görə Azərbaycanın kəndlərində yaradılmış 12 MTS-dən 3-ü, 3 MHS-dən 1-i DQMV-nin payına düşürdü¹⁵.

Azərbaycan SSR DQMV-nin 1923-1991-ci illərinin hansı dövrünə müraciət etsək yuxarıda adlarını çəkdiyimiz və sadalamadığımız faktların minlərlə olmasının şahidi olur, azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə erməni rəhbərliyi tərəfindən biganəlik göstərilməsi, Azərbaycan hökuməti tərəfindən başqa regionlarla müqayisədə DQMV-nə daha yaxından və çox vəsait ayıraraq qayğı göstərməsinin şahidi olur və erməni millətçilərinin bütün dünyada yaydıqları «azərbaycanlılar tərəfindən sıxışdırılırdı» və ya «sosial-iqtisadi vəziyyətimiz çətinidir» fikirlərinin yalan və böhtan olmasını faktlarla sübut edirik. Bütün bunlar isə bu günkü günümüzə ayaqlaşır və tədqiqatın aktuallığını artırır.

Bu gün qədim Türk diyarı olan Qarabağımız, İrəvanımız yeri yurdu məlum olmayan bir qrup cinayətkar erməni tərəfindən ələ keçirilib. Əslində azərbaycanlıların qanlı-qadalı günləri ermənilərin Qafqaza köçürülməsi ilə başlanmışdır. Doğulduğumuz, boya-başa çatdığımız ana vətənimizin hər daşı, hər kəşəyi bizim üçün əzizdir. Çaylarımızın və bulaqlarımızın şırılışı, bülüllərin cəhcəhi qulaqlarımızda, çiçəklərimizin, güllərimizin ətri burnumuzda, gözəl nemətlərimizin dadı damağımızdadır. Babalarımızın uyuduğu yurd yerlərimizdən cismən ayrılsaqda, qəlbimiz, ruhumuz həmişə doğulduğumuz, boya-başa çatdığımız qürbətdə qalan vətənin yanındadır. Dəhşətli cəhət ondan ibarətdir ki, 1988-ci ildən bəri 1 milyondan çox həmvətənlərimizin – qaçqın, köçkün və digərginlərimizin – yeni dünyaya gələn övladları ata-baba yurdları haqqında tam müvəssər məlumatı malik deyillər. Lakin biz elə etməliyik ki, yeni nəsillərimizin qədim yurd yerlərimizə bağlılığı qırılmasın, itməsin. Bunun üçün canlı və namuslu hər bir vətən övladı əlindən gələni etməlidir. Müəllif monoqrafiyanı işlərkən

qarşısında qoyduğu ən ali və müqəddəs vəzifə məhz bundan ibarət olmuşdur.

Gülüstən və Türkmənçay müqavilələrindən sonra məqsədli şəkildə Dağlıq Qarabağa köçürülmüş ermənilər bölgədə qədimdən yaşayan azərbaycanlıları, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə departasiyaya məruz qoymuş və həmin kəndlərin tarixi-keçmiş adlarını da ermənicə köklü coğrafi adlarla əvəz etmiş, ya da passiv fonda keçirmişdilər.

DQMV-dəki coğrafi adların bir qrupu isə ictimai-siyasi quruluşla bağlı olaraq dəyişdirilmiş və bununlada Oğuz-Türk diyarımızın qədim tarixi adları təhrif olunmuşdur. İnkaredilməz həqiqətdir ki, vaxtilə əkilmiş «ağac» bu gün «bar» verməkdədir. Erməni daşnakları Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparıb Ermənistanla birləşdirmək məqsədilə bütün dünyaya car çəkirlər ki, guya DQMV-dəki bütün yer adları tarixən erməni mənşəli olub. Halbuki DQMV-i ərazisindəki toponimlər erməni ekstremistlərinin bu fikirlərinin tamamilə böhtan olmasını sübut edir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, DQMV-dəki toponimlərin böyük əksəriyyəti qədim və erkən orta əsrlərdə burada məskun olmuş alban, qarqar, aran, tərətər, peçenq, katek və başqa türk mənşəli tayfaların adlarından qalmışdır. Xüsusilə DQMV-dəki mənfi və müsbət relyef formalarını və hidronimləri əks etdirən toponimlər mənəcə Azərbaycan-Türk mənşəlidir. Monoqrafiyanı işlərkən müəllif DQMV-dəki qədim yer adlarını öz adı ilə şərh etməyə çalışmışdır.

XX yüzilliyin ortalarından başlayaraq Azərbaycan tarixi, xüsusilə onun ziddiyyətlərlə dolu DQMV-nin tarixi erməni tarixşünaslığında, erməni müəllifləri tərəfindən qəddarlıqla saxtalaşdırılır. M.K.Atatürk demişdir ki, tarixi yazmaq – tarixi yaratmaq qədər mühümdür. Əgər yazan yaradana sadıq qalmazsa, yazılan tarix insanları

çaşdırmaq mahiyyəti alır. Erməni müəlliflərinin yazdığı «əsərlər» yalnız çaşdırma, yanıltma xarakteri daşıyır. Təəssüb və təəccüb doğuran bir məsələni xüsusi qeyd etməliyik ki, vaxtilə DQMV-nin tarixinin tədqiqi nədənsə erməni millətlərinə «qismət» olmuşdur. Tariximizi saxtalaşdıran həmin erməni müəlliflərinin – S.T.Yeramyan¹⁶, A.N.Ter-Gedendiyan¹⁷, A.Ş.Mnasakan-yan¹⁸, V.A.Ulubabyan¹⁹, A.A.Xaçaturyan²⁰, Q.S.Svaz-yan²¹, A.A.Akopyan²², S.Vartanyan²³, Q.Qaloyan²⁴, Q.B.Abramyan²⁵, Q.A.İonesiyan²⁶, M.Mkrtıçyan²⁷ və başqalarının əsərlərinə istinad edən müasir erməni tarixçiləri – Aqambekyan, Hambarsumyan, İkityan, Z.Balayan, S.Kaptukiyan və başqaları guya tutarlı, «dəqiq» faktlara istinad əsasında tarixi «tədqiq» edirlər. Böhtan, yalan və uydurmaların əksəriyyəti həmin «əsərlərə» əsaslanır. Çoxcildli «Azərbaycan tarixi»ndə, bir sıra elmi tədqiqat əsərlərində, monoqrafiyalarda, ümumləşdirici əsər və dərsliklərdə – o cümlədən Y.Mahmudovun²⁸, Ə.Abdullayevin²⁹, İ.Əliyevin³⁰, V.Arzumanlı və M.Mustafanın³¹, İ.Vəliyevin³², A.Paşa-yevin³⁶, Z.Səmədzadənin³⁷, M.Süleymanovun³⁸, Q.Hacı-yevin³⁹, X.Xəlilovun⁴⁰, R.İmanovun⁴¹, N.Məmmədovun⁴², İ.Məmmədovun⁴³ və başqalarının əsərlərində erməni müəlliflərinin Azərbaycan SSR DQMV haqqında qeyri obyektiv fikirlərinə, fakt və materiallara əsaslanaraq tutarlı cavab vermişlər. Biz Qarabağımızın tarixi haqqında nə yazmışıqsa hələ də azdır. Yazılanlarla kifayətlənmək olmaz. Qarabağın hər bir qayası, daşı, kəndi canlı bir tarixdir. Ona görə DQMV-nin qaranlıq səhifələrinin fakt və materiallar əsasında obyektiv qələmə alınması, günün ən vacib məsələsidir. Düşmənlərimiz güclü və ayıq olmaqla yanaşı, həm də mərhəmətsiz, fitnəkar və qəddardır. Ona görə də biz xalqımızı bir yerə

elə yığmalı, gücümüzü elə birləşdirməliyik ki, düşmənlə mübarizə aparıb qalib gələ bilək. Qürbətdə qalan torpaqlarımızı qəhrəman oğullarımız, qeyrətli qızlarımız xilas edəcək.

Beləliklə monoqrafiya işlənərkən müəllif aşağıdakı məsələlərin həllini qarşısına məqsəd qoymuşdur:

- Azərbaycan SSR DQMV-nin siyasi, iqtisadi və mədəni həyat həqiqətlərin obyektiv tədqiq və təhlil etməklə dünya ictimaiyyətinə çatdırılması işinə kömək etmək;
- Dağlıq Qarabağın təbii-coğrafi mövqeyi və 1918-1940-cı illərdə siyasi, iqtisadi, mədəni həyat haqqında qısa məlumat vermək;
- Şimali Azərbaycanın SSRİ tərkibində ikinci dünya müharibəsinə cəlb olunması və respublikamızın coğrafi mövqeyini, strateji əhəmiyyətini, iqtisadi imkanlarını nəzərə alaraq müharibə edən dövlətlərin «Qafqazın idarə olunması», «Böyük Türkünstan», «Eydelveys», «Vilvet» planlarının mahiyyətini göstərmək;
- SSRİ rəhbərliyinin ermənilərlə birlikdə məxvi saxlanılan «Azərbaycan əhalisinin zorla Mərkəzi Asiya və Qazaxıstana köçürülməsi» planında məqsədlərinə aydınlıq gətirmək;
- Almanların «Yerli Azərbaycan əhalisi ilə ermənilər, ruslar və qeyri millətlər arasındakı ziddiyyətlərdən öz xeyrimizə istifadə edək» planını «parçada və hökm sür» planının davamı kimi qiymətləndirmək;
- Müharibənin başlanması ilə əlaqədar Azərbaycan SSR DQMV-də bütün iş forma və metodlarının müharibənin tələblərinə uyğun yenidən qurulmasının mahiyyətini izah etmək;

- Müharibədə, qələbənin əldə edilməsində ön cəbhə ilə arxa cəbhənin əlaqəsinin vacibliyini faktlarla əsaslandırmaq;
- Müharibə dövründə DQMV-də hərbi əhəmiyyətli yeni texniki (qvaula, tütün və s.) bitkilərinin əkilməsi, kənd əməkçilərinin müharibə illərində ölkəyə yüz tonlarla kənd təsərrüfatı məhsulları verməsi – ümumilikdə faşizm üzərində qələbədə xalqın fədakar əməyinin rolunu göstərmək;
- 1941-1945-ci illərdə bütün Azərbaycan xalqının, o cümlədən DQMV-i əhalisinin müdafiə fonduna göstərdiyi köməyi, 1943-1944-cü illərdə işğaldan azad edilmiş rayonlarda təsərrüfatın bərpasına Azərbaycan Respublikası Yardım Komitəsi vasitəsilə pul, ərzaq və sair göndərməsi faktlarına aydınlıq gətirmək;
- Faşizmi üzərində qələbədə Azərbaycan mədəniyyətinin rolunu açıqlamaq;
- Müharibə illərində Azərbaycan xalq təsərrüfatının hərbi qaydada qurulması ilə əlaqədar faktların xalqımızın milli mənafehləri ilə əlaqələndirərək qiymətləndirmək;
- Cəbhəyə ümumxalq köməyini milli dövlətçilik baxımından açıqlamaq;
- Müharibə cəbhələrində, partizan dəstələrində və antifaşist hərəkətində Azərbaycan SSR DQMV-nin oğul və qızlarının göstərdikləri qəhrəmanlıqları tədqiq etməklə, həmin qəhrəmanlıqlar faşizm üzərində qələbə ilə əlaqələndirmək;
- 1946-1950-ci illərdə DQMV-də Xalq təsərrüfatının və mədəniyyətin inkişafı üçün Azərbaycan dövlətinin gördüyü tədbirləri izləmək;

- Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində erməni rəhbərliyinin Mərkəzi hökumətdəki dayaqlarına arxalanaraq antiəzərbaycan siyasəti yeritməsini obyektiv təhlil etmək;
- DQMV-də Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə ögey münasibət, süni sürətdə işsizlik və sosial-iqtisadi problemlər yaratmaqda erməni rəhbərliyinin məqsədlərini və həmin siyasətin nəticələrini izah etmək;
- Azərbaycanın kəndlərindən, o cümlədən DQMV-dən kənd təsərrüfatı məhsulları vaxtaşırı yığılaraq «beynəlmiləçilik köməyi» adı altında Rusiyanın şimal rayonlarına və Vilayətə ərazi cəhətdən yaxın olan Ermənistan SSR-ə daşınırdı. Bütün bunların isə Mərkəzin planı əsasında aparılmasını faktlarla sübut etmək;
- Azərbaycanın başqa regionları ilə müqayisədə DQMV-dəki iqtisadi, mədəni və sosial sahələrə ayrılan vəsaitin həcmünün böyük üstünlüyə malik olmasını arxiv materiallarına və digər sənədlərə əsaslanaraq göstərmək;
- XX yüzilliyin 40-cı illərində qondarma «Dağlıq Qarabağ» konfliktini süni sürətdə kəskinləşdirən ali rütbəli dövlət məmurlarının (İ.V.Stalinin, A.Mikoyanın, K.M.Malenkovun, V.Molotovun, S.Çeremuşinin, Markaryanın, Qriqoriyanın və başqalarının) məkirli niyyətlərini mənbələr və sənədlər əsasında araşdırmaq.
- Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən – tarixi etnik ərazilərindən deportasiyası, xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR ərazisinə köçürülməsi, represiyaya məruz qalan

azərbaycanlılardan bir nəfərdə olsun DQMV-i ərazisində yerləşməsinə icazə verilməməsi, ermənilərin gizli yollarla DQMV-nə köçürülməsi, DQMV-i ərazisində azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə erməni rəhbərliyi tərəfindən süni sürətdə iqtisadi, sosial və işsizlik problemləri yaradılması və əhalinin «kənüllü» köçməsinə şərait yaratması və sair məsələlərdə Mərkəzdəki və xarici ölkələrdəki erməni lobbisinin, erməni millətçilərinin, kommunist-daşnaqların mənfur siyasətini mənbələrə istinadən təhlil etmək;

Azərbaycanlıların öz tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi və məcburi şəkildə qovulması, minlərlə soydaşlarımızın, xüsusilə uşaqlar və qocaların kəskin iqlim dəyişikliyinə dözməyərək həlak olması, xalqımıza qarşı kütləvi qətl və qırğınlar, minlərlə tarixi-mədəni abidələrimizin, yaşayış məskənlərimizin dağıdılıb viran edilməsi, soydaşlarımıza qarşı mənəvi terror hərəkətinə geniş meydan verilməsi və sair hadisələrə ilk dəfə düzgün siyasi qiymət verən ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyevin «Fərman»ının tarixi əhəmiyyətini açıqlamaq;

XX yüzilliyin 40-cı illərində azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırım, deportasiya siyasəti ilə 1905-1906, 1918-1920 və sonrakı dövrlərdə baş verən hadisələrlə əlaqələndirməklə yeni dövriyyəyə gətirilən mənbələr və sənədlər əsasında Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının əsassızlığını sübut etmək;

Xalqımızın məcburi şəkildə qatıldığı «Qarabağ müharibəsinin ədalətli həlli işinə kömək edəcək elmi tövsiyələr irəli sürmək. Keçmişdə baş verən erməni-müsəlman müharibə və münaqişələri təhlil

edərkən inkaredilməz bir həqiqəti aşkar edirik ki, bu müharibələrin səbəbləri; aparılma metodları, üsulları, ssenarisi eynidir. Məkanda dəyişməyib, dəyişən təkəcə zamandır. Bütün XX əsr ərzində Qarabağda baş verən müharibələrin hamısını tədqiq və təhlil etməli, müqayisə aparıb tutuşdurmalı, məğlubiyyət səbəblərini aşkarlamalı və qələbəmiz üçün amilləri açıqlamalıyıq».

Son 200 il ərzində parçalanmaya məruz qalmış Azərbaycan xalqı öz taleyi ilə bəşərli olmuş, XIX əsrin əvvəllərində ikiye bölünmüş Azərbaycan xalqı yadellilərin saysız-hesabsız qəndləri ilə üzleşmiş, rus çarizm, İrandakı şah rejimi anti-azərbaycan siyasəti yürüdərək onu ağır məhrumiyətlərə düşürmüş, Stalin represiyaları on minlərlə soydaşımızın həyatına son qoymuş, ermənilərin mənfur və məkirli niyyətləri hesabına bir milyondan artıq soydaşımız qaçqınlıq və köçkünlük ömrü yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. Azərbaycan XX əsr boyu repressiyalara, soyqırım, deportasiyaya məruz qalmış, tarixi etnik torpaqlarımız və xalqımız parçalanmışdır. Azərbaycanın Cənubu, Qərbi, Dərbənd və Borçalı hissələri sərhəddən o tərəfdə qalmış, milyonlarla soydaşımız mühacirətə düşmüşdür. Bütün bunlar tariximizin qara yaddaşındadır. Həmin hadisələrə siyasi qiymət verən ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev çıxışlarından birində demişdir ki, «Tarixi yaddaşsızlıq və unutqanlıq xalqımıza baha başa gələ bilər, Azərbaycanlılara qarşı zaman-zaman törədilən bu ağır cinayətləri unutmamaq, böyüyən nəslə bədxah qüvvələrə və onların məkirli niyyətlərinə qarşı ayıq-sayıqlıq ruhunda tərbiyə etmək mühüm vəzifədir... Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır, tarixi təhrif etməkdə olmaz, tariximizdəki qara

ləkələri, qara səhifələri unutmaz da olmaz... Tarixçilərimiz çox zəngin və ziddiyyətlərlə dolu olan tariximizi tədqiq etməli və əsl həqiqəti dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıdır»⁴⁴.

I FƏSİL DAĞLIQ QARABAĞIN TƏBİİ-COĞRAFİ ŞƏRAİTİ

Azərbaycanın tarixində, təsərrüfat və mədəniyyətində onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağın özünəməxsus rolu və yeri vardır. Dağlıq Qarabağın mülayim iqlimə, zəngin bitki və heyvanlar aləminə, su mənbələrinə malik olması bölgədə paleolit (qədim daş) dövründən yaşayışın mövcudluğu üçün şərait yaratmışdır. Şuşa şəhərinin Zarıslı kəndində Daşaltı çayının dərəsində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində uzunluğu 120, eni 20 metr olan mağara aşkar edilmişdir. Arxeoloji axtarışlar zamanı Zarıslı mağarasından kobud çapacaqlar, mikrolit bıçaqlar tapılmışdır ki, həmin qədim alətlərin tarixi paleolit və mezolitə aid edilmişdir. Eyni zamanda həmin mağaradan e.ə.5-4-cü minilliklərə aid (Enolit) gil qabları və Tunc, Dəmir dövrlərinə aid saxsı məmulat qalıqları aşkar edilmişdir. Xocalıda tədqiq edilmiş daş qutu və kurqanlardakı əşyalar isə son Tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aiddir. E.ə. XIII-VII əsrlərə aid olan əşyalar - müxtəlif tipli saxsı qablar, silahlar, bəzək əşyaları, tunc əmək alətləri ərazidə qədimdən insanların yaşadığını sübut edir. Xocalıda tapılmış əşyaların içərisində Assuriya çarı Adadnirarnin adı üzərində həkk olunmuş əqiq muncuq, qızıldan bəzək əşyaları, silindirik möhür və sair yerli əhalinin Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələrini göstərir.

Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, 1992-ci ilin fevralın 25-dən 26-na keçən gecə erməni və rusların birləşmiş qüvvələri Xocalıda yaşayan əhalini qəddarcasına güllələyərkən, qocalara, qadınlara, uşaqlara aman vermədən vəhşicəsinə, cismani cəzalar verərək (gözün çıxarılması, bədən üzvlərinin kəsilməsi, diri-diri

yandırılması və sair) öldürülməsini, genosidi gizlətmək üçün ən çirkin əmələ əl atmış və xalqımızın nadir abidələr toplusu olan Xocalı abidələrini dağıtmışdılar.

Həmçinin Araçadzor və Dovşanlıdakı aşkar edilmiş dəfn kameraları (diametri 4,5 metr) e.ə. III minilliyin əvvəllərinə aiddir və dəfn qaydaları ilə Tunc dövrünə uyğun gəlir³.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Dağlıq Qarabağ sivilizasiyanın ən qədim ocaqlarından biridir. Eyni zamanda burada qədim insanların məskən salması, yaşaması üçün hər cür əlverişli şərait – isti və rütubətli iqlim, zəngin flora və fauna mövcud olmuşdur.

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi Kiçik Qafqazın cənub şərq hissəsini əhatə edir. Onun cənub və şərq sərhədləri Kür-Araz ovalığına çatır. Qərb və şimaldan isə Murovdağ və Qarabağ silsilələri ilə əhatə olunmuşdur. Həmin dağ silsilələrindən Kür və Araxa istiqamətlənən çaylar axır. Dağlıq Qarabağ ərazisinin şimaldan cənuba eni 120 kilometr, qərbdən şərqə 35-60 kilometrdir. Sahəsi 4,4 min kvadrat kilometrdir⁴.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi və əhalisi haqqında müvəssər məlumatı aşağıdakı cədvəldən də əldə etmək olar.

Cədvəl № 1

İllər	Ərazi min km ² -lə	Əhali, min nəfərlə			Rayonların sayı, adədlə	Kənd sovetləri	Yaşayış məskənləri	Qəsəbələr	Vilayət təbəqəsində şəhərlər
		Cəmi	Şəhərdə	Kənddə					
1926-cı il (17.XII. siyahıyaalınma)	4,4	125	8,8	1116,7	5	26	-	-	1

1939-cü il (17.01. siyahıyaalınma)	4,4	150	15,9	134,1	5	128	277	-	1
1945 dekabr	4,4	135,1	11,0	124,1	5	96	250	-	1
1959 15.01 siyahıyaalınması	4,4	130,4	27,0	103,4	5	78	242	2	1

Dağlıq Qarabağda yeraltı və yerüstü su ehtiyatları boldur. Azərbaycanın orta illik su ehtiyatlarının 18 faizi burada cəmləşmişdir⁵. Dağlıq Qarabağın çay şəbəkəsi çox mürəkkəb dağ relyefi içərisində yerləşərək uzunluğu 10 kilometrədən artıq olan 56 çayı və uzunluğu 10 kilometrədən az olan 77 çayı əhatə edir. Buradakı 133 çayın hamısı kiçik çaylardır və öz sularını qarışıq mənbələrdən, xüsusilə yağışlardan alır. Vilayətdəki çayların yataqları sabit olmayan çay qrupuna daxildir. Çay şəbəkəsinin sıxlığı ayrı-ayrı çay sistemlərində 0,009-dan 0,58-ə⁶ qədər dəyişir. Dağlıq Qarabağdakı bütün çaylar sistemi aşağıdakı su axarlarının: İncəçay, Tər-Tərçay, Xaçınçay, Qarqarçay, Kürçay və Köndələnçay hövzəsinə aiddir. Çaylar hidroloji və su təsərrüfatı əhəmiyyətinə malikdir. Əsas çayları bunlardır (uzunluğu kilometrə): İncəçay (83), Tər-tərçay (200), Levçay (36), Tutqunçay (33), Qaraxançay (24), Ağdavançay (19), Toragayçay (35), Mehmanaçay (25), Qabartıçay (28), Xaçınçay (119), Kolatağçay (25), Qarqarçay (115), Xəlfəliçay (24), Ballıcaçay (24), Bədərçay (32), Xocaçay - (19), Xonaşençay (62), Ağcaqoşunçay (62), Qapartı (30), Qozluçay (28), Çərəkənçay (38), İkahçay (20), Quruçay (62), Keçəlçay (29), Köndələnçay (89)⁷ və başqaları. Çaylar arasında əsas fərq səth axımının əmələ gəlməsində yeraltı suların iştirak edib-etməməsindən ibarətdir, Tərtər çayının (uzunluğu 200 km, sutoplayıcı

sahəsi 2650 km², mənbəsinin yüksəkliyi 3120 metr) hövzəsinin suayrıcısı olan Murovdağ silsiləsi özünün yüksəkliyinə görə ərazinin qalan çay hövzələrinin suayrıcısından kəskin surətdə fərqlənir. Dağlıq Qarabağdakı Murovdağ silsiləsi Hinaldağ zirvəsindən (3373 m) başlayıb, Şahdağın şərqi hissəsində uzanmışdır. Murovdağın ərazisindəki orta yüksəkliyi 3000 metr olub ən yüksək nöqtələri Gamiş (3722m) və Murov (3343 m) onun mərkəzi hissəsində yerləşir⁸. Murovdağın cənub və cənub-şərqi yamaclarında Levçay, Torağayçay, İncəçay başlayır. Şahdağ-Murovdağ silsiləsinin Hinaldağ zirvəsindəki yeni bir silsilə yaranır ki, bu da Şərqi Sevan dağ silsiləsidir. Həmin silsilə isə Ketidağ zirvəsində (3429 m)⁹ qurtarır. Şərqi Sevan silsiləsi Dağlıq Qarabağın Tərtər çayının sol qollarını Sevan qolu hövzəsinin çayları arasındakı suayrıcım təşkil edir.

Dağlıq Qarabağda yerləşən Qarabağ dağ silsiləsi ərazisinin ən böyük (geniş əhatəli) dağ sistemi hesab edilir. Dağın yüksək zirvələri Qırx qız (2828m), Sarı Baba (2297 m), Böyük Kirs (2725 m) və Ziyarət (2450 m)¹⁰ hesab olunur. Qarabağ dağ silsiləsinin şimal-şərqi yamacı Kürün sağ qolları (Xaçınçay, Qabartıçay, Qarqarçay), Cənub-şərqi yamacı isə Arazın sol qollarını (Köndələnçay, Quruçay, Qozluçay) dərələri ilə ayrılmışdır. Qarabağ silsiləsinin şərqi yamacları tədricən alçalaraq Mil-Qarabağ düzlərinə keçir.

Dağlıq Qarabağda çay şəbəkəsinin dəyişmə və inkişaf etmə prosesi mürəkkəb quruluşa malik olub, relyef xüsusiyyətlərindən, iqlim, torpaq, bitki, geoloji şəraitdən və bunların qarşılıqlı əlaqəsinin təsirindən asılıdır. Dağlıq Qarabağda çay şəbəkəsinin inkişafına təsir edən fiziki coğrafi amillərdən ən başlıcası onun relyefidir ki, bu da vilayət ərazisində dəniz səviyyəsindən 0,5 metr ilə 3722

metr arasında dəyişir¹¹. Çayların hövzəsindəki meşələr axımın nisbətən bərabər paylanmasına şərait yaradır və sellərin baş verməsinə maneçilik törədir. Çaylar öz başlanğıcını yüksəklikdən gətirdüyündən enerji ehtiyatları daha çoxdur. Madagiz kəndi yaxınlığında Tərtərçayı üzərində tikilmiş elektrik stansiyası çox böyük əhəmiyyətlidir.

Dağlıq Qarabağda qrunut suları çox yerdə bulaq suları şəklində səthə çıxır və həmin sulardan həm içmək üçün, həm də məişətdə istifadə olunur.

Dağlıq Qarabağda bir neçə seysmik ocaq vardır. Bölgədə zəlzələnin gücü 6 baldan artıq olmur. Ən güclü ocaq isə Şuşada fəaliyyət göstərmişdir. Belə ki, 1903 və 1932-ci illərdə Şuşada gücü 7 bala çatan zəlzələ baş vermişdir¹².

Dağlıq Qarabağ ərazisi iqliminə görə 3 hissəyə bölünür: mülayim-isti (1000 metr yüksəkliyədək), mülayim-soyuq (2000 metrədək) və soyuq (2000 metrədən yuxarı) hissələr.

Mülayim isti iqlim 2 hissəyə bölünür;

1. Aşağı (450 metrədək) zona;
2. Yuxarı (450-1000 metrədək) zona¹³.

Aşağı zona nisbətən istidir. Burada orta illik temperatur +13 dərəcədir. Yayda isə orta temperatur +25 dərəcə olur. Aşağı zonanın qışı-yumşaq keçir. Burada illik yağıntının miqdarı 420mm-ə çatır¹⁴. Ən aşağı yağıntı dekabr-fevralda, ən çox yağıntı iyun-sentyabrda düşür. Yuxarı yarımsonanın orta illik temperaturu +10 dərəcədir. Bu sahələrdə qış yumşaq keçir. Yuxarı yarımsonada yağıntının miqdarı 500-550 mm düşür.

Dağlıq Qarabağın mülayim-soyuq iqlimə malik ərazisinin yayı sərin, qışı şaxtalı keçir. Orta illik temperatur 6-9 dərəcədir. Yağıntı isə 600-650mm düşür.

Dağlıq Qarabağın soyuq qurşağı Qarabağ və Murovdağ silsilələrini əhatə edir. Bu ərazilərdə havanın illik temperaturu 5 dərəcədən aşağı olur. İllik yağıntının miqdarı 700 mm-ə çatır. Havanın soyuq olması ilə bəzən qar 156 gün yerdə qalır¹⁵.

Dünyada mövcud olan 11 iqlim tipinin 9-u Azərbaycanda, bundan 6-sı isə Dağlıq Qarabağda vardır¹⁶.

Dağlıq Qarabağ zəngin və tayı bərabəri olmayan kurort-turizm ehtiyatlarına malikdir. Onların əsasını səfali, təmiz dağ havası, meşələr, müalicəvi əhəmiyyətli mineral sular, bulaqlar, mənzərəli alp çəmənliklər, tarixi abidələr və sair təşkil edir. Burada 800-1800 metr yüksəkliklər arasında iqlim şəraitinə görə Kislovodsk, Abastumani kimi ən yaxşı kurortlara bənzəyən Şuşa və Turşsu mövcuddur. Mədən sular "muzeyi" adlandırılan Şuşa sağlamlıq diyarıdır. Burada orta ömür 80 ildir¹⁷. Yazıçı S.M.Əfəndiyev, M.Qorki, professorlardan Maniliyan, Yeqorov, Eyvazov, səyyah və yazıçılar Boris İapin, Zaxar Xalsreviç və başqaları XX əsrin əvvəllərində Dağlıq Qarabağda olmuş, onun ən gözəl guşələrindən biri olan Şuşanın min bir dərddin dərmanı olan gözəl bulaqları, təmiz havası haqqında öz fikirlərini bildirmişdilər, Şuşanın təmiz və saf havası, sərin sulu İsa bulağı, Cıdır düzü, Turşsu, Şırlan, Daşaltı və başqa təbii sərvətləri onu bütün dünyaya tanıtmışdır. Lakin çox təəssüflər olsun ki, bütün yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz kurort-turizm ehtiyatları erməni faşistləri tərəfindən tamamilə dağılıb məhv edilmiş, talanmış, meşələrimiz qırılmış, azərbaycanlılar isə öz doğma torpağında məcburi şəkildə köçkünə, qaçqına çevrilmişdir.

Dağlıq Qarabağın relyefi və iqlimi müxtəlif olduğu kimi torpaq tipləri də müxtəlifdir. Sənaye və nəqliyyat

üçün adi tikinti meydançası rolunu oynayan torpaq sahəsi kənd təsərrüfatı üçün əsas istehsal vasitəsidir. Həm də torpaq əhalini iqtisadi cəhətdən təmin edən əvəzolunmaz təbii ehtiyatdır. Dağlıq Qarabağın torpaqları qurşaqlar üzrə yerləşir. Vilayətin şərq hissəsində alçaq sahələrdə bozuntul-qəhvəyi torpaqlar; bir az yuxarıda, yəni şimal-qərb və cənub-şərqdə dağ-qəhvəyi torpaqlar; yüksək dağlıq ərazilərdə isə qonur dağ-meşə torpaqları və dağ-qara torpaqları vardır.

Dağlıq Qarabağın bitki örtüyü çox müxtəlifdir. Belə ki, torpaq örtüyündəki şaquli dəyişkənlik bitkilərə də təsir etmişdir. 500-1100 metrlik zonada yarımqöl bitkilər, 1100-1300 metr yüksəkliklər arasında vələs və dizilevka kolluqları, 1300-1500 metr yüksəkliklərdə iberiya palıdı, vələs, fisdıq ağacları və qarışıq kolluqlar, 1500-2000 metr arasındakı yüksək sahələrdə palıd, vələs, fisdıq, tozağacı meşələri və çəmənliklər, kserofidlər, 2300 metrədən yuxarıdakı zonalarda isə subalp çəmənlikləri, ən yaxşı otlaqlar və biçənəklər yerləşmişdir¹⁸.

Dağlıq Qarabağın 114 min hektar sahəsini meşələr, 57 min hektar sahəsini isə kolluqlar tutur. Həmin meşə sahələri, vilayətdə belə paylanmışdır (hektarla): Çıldırda - 16724h, Madaqızda 22625h, Sağsağanda - 25281h, Çanaxıda 8365h, Xaçında - 1000h, Xəlfəlidə - 3724h, Zarlıda - 2000h, Abanskıda- 21944h, Tumanskda - 12337h¹⁹. Dağlıq Qarabağın meşələrində bitən əsas ağac növləri bunlardır: palıd, fisdıq, saqqızağacı, cökə, vələs, çinar, göyrüş, qaraçöhrə, kol bitkiləri, qoz, alma, armud, alça, zoğal, göyüm və sair. Burada yaşı 150-200 ilə, hündürlüyü 25-30 metrə, gövdəsinin dövrəsi 2,5 metrə çatan nadir ağaclar vardır²⁰. Meşə təbiətin təkrarolunmaz sərvətidir. Meşədən təkcə oduncaq kimi istifadə edilmir. Meşədə heyvanlar və həşəratlar yaşayır, meşələr istiliyi,

rütubətliyi, su rejimini nizama salır, eyni zamanda bütün canlılara lazım olan hava təbəqəsini oksigenlə təmin edir. Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, 1988-ci ildən erməni cəlladlarının apardığı qeyri-qanuni müharibə nəticəsində 200 min hektardan artıq meşə zolağı işğal altında qalmış və meşələrimiz məhv edilmişdir. Ağdərə və Xankəndindəki məhsuldar fisdıq meşələri, Laçındakı mebel və parket üçün əvəz olunmaz palıd meşələri, Kəlbəcərdəki yüksək keyfiyyətli mebel sənayesi üçün əhəmiyyətli olan türk fındığı meşələri doğranaraq Ermənistanə daşınır, İrana və başqa dövlətlərə satılır.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Dağlıq Qarabağın meşələrində dağkeçisi, sincab, sülöysin, ayı, tülkü, canavar, qumsıçanı, cüyür, boz dovşan, qırqovul, turac, kəklik, göyərçin və s. heyvanlar və quşlar yaşayır.

Dağlıq Qarabağda çox böyük əhəmiyyətə malik olan faydalı qazıntı ehtiyatları vardır. Belə ki, ərəzidə Mezozoy və Kaynozoy erasına aid əhəng daşları, gillər və şistlər geniş yayılmışdır. Tər-Tər və Xaçınçay arasında Ağdərənin Mehmanə yatağında qalay, mis, sink, gips, əhəngdaşı, Hadrudda qranit yataqları, dağlarda xromit, qurğuşun, polimetal filizləri, tikinti materialları, mərmər, gips, üzlükdaşı, mergellər, sement üçün əhəmiyyətli mergellər əhəng daşları, ocaq davamlı gil, təbaşir mövcuddur²¹. Ağdərənin Dovşanlı kəndində bülöv daşı, dəyirman daşı hasilatı vardır. Dağlıq Qarabağ ərəzində dünya miqyasında tanınmış, müalicəvi əhəmiyyətli hidrokarbonatlı Turşsu mineral bulağı daha çox məşhurdur. Bununla yanaşı ərəzidə 11 növ müxtəlif tərkibli su çeşmələri yerləşir. Bütün bu cəlbedici gözəlliklər və təbii sərvətlər xain qonşularımızın diqqətindən yayınmamışdır.

Bəhs edilən dövrdə Dağlıq Qarabağda əhalinin sayı 151 min nəfər olmuşdur. Əhalinin sıxlığı hər kvadrat kilometrə 34,4 nəfər düşür. Əhalinin 47 faizi şəhərdə, 53 faizi kənddə yaşayırdı²³. Vilayətdə 40-dan artıq millətin nümayəndəsi, o cümlədən azərbaycanlı, erməni, rus, ukraynalı, belarus, gürcü, yahudi, latış, yunan, ləzgi və başqaları yaşayırdılar. Lakin «etnik təmizləmə» siyasətini yeridən erməni cəlladları vilayətdə azərbaycanlıları güllələmiş, girov götürmüş və məcburi şəkildə qaçqına, köçkünə, didərginə çevirərək "Türksüz Dağlıq Qarabağ" yaratmışdılar. Bu isə "Türksüz və Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq siyasətinin məntiqi davamı demək idi. Ərazidə 225 yaşayış məskəni var idi ki, bunların 50 faizə qədəri kiçik kəndlər hesab olunurdu.

Dağlıq Qarabağın münbit torpaqlara, əlverişli iqlimə, bol su ehtiyatlarına malik olması kənd təsərrüfatının inkişafına və yüksək məhsul əldə edilməsinə geniş imkanlar yaratmışdır ki, bu bərdə biz aşağıda geniş bəhs edəcəyik. Ərazidə istehsal edilən məhsulların 57 faizi bitkiçiliyin, 43 faizi isə heyvandarlığın payına düşür²⁵. Vilayətdə aqrar sahənin inkişafı sənayenin də genişlənməsinə şərait yaratmışdır; Dağlıq Qarabağda əhalinin sosial, mədəni-məişət sahəsindəki göstəricilər ümum-respublika səviyyəsindən çox yüksəkdə dayanmışdır. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ən gözəl və bərəkətli guşələrindən biridir.

II FƏSİL DAĞLIQ QARABAĞIN QISA TARİXİ İCMALI (1918-1940)

1918-ci ilin mayında Cənubi Qafqaz Seymi dağılıqdan sonra yeni yaranmış müstəqil dövlətlərin sərhədlərini müəyyən etmək zərurəti meydana çıxdı¹. Erməni nümayəndələri İrəvan şəhərinin Ermənistanın paytaxtı edilməsi üçün Azərbaycan hökumətinə müraciət etdilər. 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Milli Şurası iclas keçirdi və İrəvan şəhəri ermənilərə güzəşt edildi². Azərbaycan hökuməti İrəvan şəhərini ermənilərə bu şərtlə güzəştə gedir ki, ermənilər Qarabağın dağlıq hissəsinə olan iddialarından əl çəksinlər. Azərbaycan xalqı tarixi torpaqların hissə-hissə bax bu cür itirmişdir. Tarix göstərdi ki, Azərbaycanın qədim şəhəri olan İrəvanın ermənilərə güzəşt edilməsi yeni yaranmış dövlət rəhbərliyinin kobud səhvi və ümummillə mənafeyimizə vurulan ağır zərbə idi. Ermənilər bağlanmış müqaviləyə dönük, naxələf çıxaraq, yaranmış əlverişli beynəlxalq vəziyyətdən istifadə edib «Böyük Ermənistan» ideyasını reallaşdırmaq məqsədilə Azərbaycana qarşı hərbi müdaxiləyə başladılar. Dro, Njde və Andronikin quldur dəstələri Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ mahallarında yaşayan dinc müsəlmanları soyqırma məruz qoydular. 1918-ci ilin payızında erməni cəlladları Zəngəzurdə 52 kənd məhv etmiş, 32 kənddə 495 ev yandırmış, 492 ev dağıtmış, 2254 azərbaycanlı öldürülmüş, 304 nəfər azərbaycanlı isə diri-diri yandırmışlar³. Bu vaxt daşnaklar tərəfindən Cavanşir, Cəbrail və Şuşa qəzalarında 21, İrəvan quberniyasında 60-dan çox Azərbaycan kəndini məhv etmiş, 100 mindən çox azərbaycanlı öz doğma yurdlarından qovulmuşlar⁴. 1918-

ci ilin ortalarında Qarabağın dağlıq hissəsində çox çətin bir vəziyyət yarandı. Belə ki, Ermənistanın hiyləgər siyasi təbliğatı və güclü hərbi yardımını nəticəsində Qarabağın dağlıq hissəsində kök salmış ermənilər 1918-ci ilin iyul və sentyabr aylarında keçirdikləri qurultaylarda bu mahalın müstəqilliyini elan etdilər. Bu vaxt xarici dövlətlərdən, xüsusilə Rusiyadan hərtərəfli dəstək alan Andronik Gorusu ələ keçirib «erməni qubernatorluğu» yaratdığını elan etdi. Andronikin fikri paytaxtı Şuşa şəhəri olmaqla «Kiçik Ermənistan» dövləti yaratmaq idi⁵.

Birinci dünya müharibəsində Türkiyənin məğlubiyəti 1918-ci ilin axırlarında ermənilərin yenidən fəallaşmasına şərait yaratdı. Artıq dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılan «dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan» iddiaları yerli türk əhalisinə görünməmiş müsibətlər gətirdi. 1918-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Yuxarı Qarabağda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyat keçirdikləri qırğınlar xeyli genişləndi. 1918-ci il dekabrın 2-də Gülyataq erməniləri (Ağdərədə) böyük bir silahlı dəstə ilə Sırxavənd kəndi üzərinə hücum etdi. Bütün gücü ilə müdafiə olunan azərbaycanlılar 1 erməni öldürüb, 6 erməni yaraladılar da, ermənilərin apardıqları yüzlərlə mal-qaram qaytara bilmədilər⁶. S.Şaumyanın «Xalq qəhrəmanı» adlandırdığı Andronik Biçeraxov və Denikinlə də əlaqələri var idi. O bir sıra dövlətlərdən hərbi siyasi və maliyyə yardımını alırdı. Andronik Qarabağı ələ keçirdikdən sonra öz quldur dəstəsi ilə Bakıya gəlmək niyyətini alman generalı Fon-Kressə bəyan etmişdi⁷. Qarabağın dağlıq hissəsində vəziyyət gündən-günə gərginləşirdi. Adam öldürmək, ev yandırmaq, quldurluq və qarət etmək adi hala çevrilmişdi.

Rəsmi İrəvanın hərtərəfli dəstəklədiyi bölgə ermənilərinin separatçılıq hərəkatları, yerli müsəlman

əhalisinə qarşı törətdikləri zorakılıqlar, Andronikin silahlı quldur dəstəsinin mahallara güclü hücumu ilə burada vəziyyətin daha da ağırlaşması, həmin qəzaların Gəncə quberniyası tərkibində olması və bununla bağlı ortaya çıxan çətinliklər Azərbaycan hökumətini qəti tədbirlər görməsini zəruriləşdirdi. Azərbaycan Nazirlər Şurası 15 yanvar 1919-cu il tarixdə keçirdiyi iclasda Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarını birləşdirib müvəqqəti general qubernatorluq yaratmağı qərara aldı⁸. Qubernatorluğun mərkəzi Şuşa şəhəri, general-qubernator isə Xosrov bəy Sultanov təyin edildi. General-qubernatorluğu fəvqəladə səlahiyyətlər verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin bu hadisə Zəngəzur və Qarabağda ermənilərin müsəlman əhalisinə qarşı qırğınlarını genişləndirməsinə təkan verdi. Andronikin quldur dəstəsi Qarabağın içərilərinə doğru irəliləyərək qarşısına çıxan bütün kəndləri talan etdi. Şuşanın 35 kilometrliyinə gələn Andronikin qarşısını ingilis qoşunlarının Şuşaya daxil olması aldı⁹.

1919-cu ilin aprelində Qarabağ ermənilərinin V qurultayı keçirildi. Həmin qurultayda ermənilər Qarabağ general qubernatorluğunun yaradılmasına etirazlarını bildirdilər¹⁰. Ermənistan hökumətində Qarabağ ermənilərini dəstələyib xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırdılar ki, Qarabağ general-qubernatorluğu ləğv olmalı, əvəzində heç olmasa müvəqqəti ingilis general qubernatorluğu yaradılmalıdır¹¹. Belə olduqda Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə onun daxili işinə qarışdığına görə etiraz notası verdi. Həmçinin bölgədəki ingilislər Müvəqqəti Qarabağ general qubernatorluğunu tanıdıqlarını bildirdilər. İngilislər tələb etdilər ki, Andronikin quldur dəstəsi bölgədən çıxarılmalıdır¹². Lakin ingilislərin

bölgədə ikili siyasət yeritməsi faktları vardır. Onlar Erməni Milli Şurasında fəaliyyətinə və möhkəmlənməsinə şərait yaratmış, X.Sultanovu isə ermənilərin pozuculuq fəaliyyətinə maneə olan qüvvə kimi hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa cəhd göstərmişdir. 1919-cu ilin iyun ayında Şuşa-Yevlax yolunun təhlükəsizliyi üçün X.sultanov Şuşa ətrafına və yol boyunca postlar qurulması haqda əmr vermiş, bu isə ermənilərin qəzəbinə səbəb olmuş və onların silahlı basqını ilə 4 azərbaycanlı əsgər öldürülmüşdür¹³. Şuşa-Yevlax yolu ilə gedib-gələn köçlərə hücum nəticəsində isə çoxlu qəzetlər və ölüm halları qeydə alınmışdır.

Azərbaycan hökumətinin Dağlıq Qarabağda yeritdiyi sülhsevər siyasət vəziyyətin tədricən dinc məcaraya minməsinə şərait yaratdı. Dağlıq Qarabağda yerli ermənilərlə müsbət münasibətlər formalaşdı. 1919-cu il avqustun 19-da Dağlıq Qarabağ ermənilərinin VII qurultayı keçirilmiş və həmin qurultayda yerli ermənilərlə Azərbaycan hökuməti arasında razılaşma şərtləri qəbul edilmişdir. 26 maddədən ibarət razılaşmanın şərtlərində göstərilirdi ki, məsələnin sülh konfransında qəti həllinə qədər Qarabağın dağlıq hissəsinin – Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının erməni əhalisi həmin ərazilərin Azərbaycan Cümhuriyyəti hüddurları daxilində olduğunu qəbul edir. Qarabağ general qubernatorluğu nəzdində 3 erməni və 3 azərbaycanlıdan ibarət Şura yaradılması nəzərdə tutulmuşdu¹⁴. Beləliklə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün rəsmən tanınmasının təmin edilməsi etiraf olunurdu. Bu isə Azərbaycan dövlətinin sülhsevərliyinə bariz nümunədir.

Zəngəzurda isə erməni təcavüzkarlığı davam edirdi. 1919-cu ilin oktyabrında Zəngəzurun 110 böyük türk müsəlman kəndi erməni cəlladları tərəfindən məhv

edilmişdi. 60 min dinc əhali Qarabağa pənah gətirməyə məcbur olmuşdu¹⁵.

1919-cu ilin dekabrın 14-21-də Bakıda keçirilən Azərbaycan Ermənistan konfransı məsələnin qəti həlli üçün heç bir nəticə vermədikdə 1920-ci ilin əvvəllərindən etibarən Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni, daha faciəli bir təcavüzü başlandı¹⁶.

1920-ci il martın 22-də gecə saat 3-də erməni silahlıları Şuşa, Xankəndi, Əskəran, Xocalı və Tərtərdə yerləşən qoşun birləşmələri üzərinə silahlı basqınlar etdilər¹⁷. Çoxlu ölənlər və yaralananlar oldu. Bu vaxt Qarabağ üzərinə hücum üçün İrəvandan 7 min erməni silahlısı gətirilmişdi¹⁸. Azərbaycan hökuməti də müdafiə tədbirləri görməyə məcbur olub bölgədə əlavə qüvvələr yerləşdirdi.

1920-ci il aprelin 9-12-də Şuşa yaxınlığında Keşişkənd ətrafında gedən döyüşdə¹⁹, həmçinin həmin ilin aprelin 24-də Kətik kəndi yaxınlığında erməni silahlı birləşmələri məğlub edildi²⁰. 1920-ci il aprelin sonunadək Azərbaycan Ordusu Dağlıq Qarabağda vəziyyəti bərpa edərək ölkəmizin ərazi bütövlüyünü qorudu.

Qarabağdakı erməni təcavüzkarlığı Sovet Rusiyasının Ermənistan hökuməti ilə birgə hazırladığı məkirli plan əsasında həyata keçirilmişdi. İkitərəfli razılığa əsasən Azərbaycan hərbi qüvvələrinin böyük bir hissəsinin Qarabağa cəlb etmək və rus qoşunlarının Bakıya hücumunu yüngülləşdirmək məqsədilə 1920-ci ilin Novruz bayramı günü ermənilərin Qarabağda üsyan qaldırması qərara alınmışdı²¹. Nəticədə ermənilər öz üzərlərinə düşən vəzifələrini layiqincə yerinə yetirərək 28 may 1920-ci ildə XI Qızıl Ordunun Bakıya daxil olmasına tam şərait yaratmış və Azərbaycan Demokratik

Cumhuriyyəti hakimiyyəti erməni və rüslardan ibarət kommunistlərə verməli olmuşdu.

Rusiya 1920-ci ilin əvvəllərində öz daxilində müvəqqəti sakitlik yaratdıqdan sonra keçmiş imperiya sərhədlərini bərpa etmək üçün diqqətini Azərbaycana yönəltdi. Çünki Azərbaycan Rusiya üçün mühüm xammal bazası olmaqla yanaşı, həm də Yaxın və Orta Şərqdə siyasi təsirinin gücləndirilməsi üçün mühüm strateji əhəmiyyətə malik ərazi idi. Ona görə də XI Ordu hissələri 1920-ci il aprelin 27-də Dağıstan sərhədini keçərək Azərbaycana daxil oldular²².

1920-ci il mayın 3-də XI Qızıl Ordunun 32-ci silahlı dəstələri Yevlaxdan birbaşa Qarabağ üzərinə yürüş etdi. Rus qoşunları Qarabağda yuva salmış erməni quldur dəstələrinin başçılarından olan Q.Mkrtyçovun, Q.Ter Sarkisovun, Ş.Şahnazarovun bilavasitə köməyi ilə Qarabağ general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovu hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Şuşa, Xankəndi və Qarabağın digər şəhər və kəndləri rus qoşunlarının, erməni quldur dəstələrinin nəzarəti altına alındı²³.

1920-ci il mayın 12-də XI Ordunun süvari dəstələri Şuşada qərarlaşdı. Həmin gün Şuşaya gələn Q.K.Orconikidze «Qarabağın müsəlman və erməni xalqına» müraciət etdi. Müraciətdə hakimiyyətin Hərbi İnqilab komitəsinin əlinə keçdiyi elan edildi. Lakin Qızıl Ordu hissələrinin özbaşınalığı, kütləvi həbslər, qərarət və qırğınlar Dağlıq Qarabağda xalq müqavimət hərəkətinin genişlənməsinə səbəb oldu. Müqavimət hərəkətinə general Nuru Paşa, polkovnik Zeynalov, Sultan bəy Sultanov başçılıq edirdilər²⁶. İyunun əvvəllərində Şuşa XI Ordunun silahlı dəstələrindən təmizləndi. Ancaq Dağlıq Qarabağa rus və erməni quldurlarına kömək məqsədi ilə 28-ci diviziya gətirildi ki, birləşmiş Ordu hissələri iyunun 15-də

Şuşada Sovet hakimiyyətini bərpa etdilər²⁷. Hakimiyyət B.Vəlibəyov, S.A.Ambarsumyan, Q.İbrahimov, K.Şahnəzərov, Q.Sarkisov, Q.Mkrtyçovdan ibarət İnqilab Komitəsinin əlinə keçdi²⁸. Moskvanın bilavasitə göstərişi ilə Dağlıq Qarabağda vəziyyəti «nizama» salmaq məqsədilə 1920-ci il iyulun 5-də AK(b)P MK tərəfindən M.Çalyan, M.Manuçaryan, L.Arustamyan, A.Mirzoyan və başqaları Şuşaya göndərildi²⁹.

Çar Rusiyası dövründə olduğu kimi Sovet imperiyası dövründə də Dağlıq Qarabağda ermənilərin çoxluğunu yaratmaq və İmperiyanın dayaqlarını möhkəmləndirmək məqsədilə 1920-1921-ci illərdə Ermənistandan Azərbaycana 850 erməni ailəsi köçürüldü ki, bunlardan 765 ailə Dağlıq Qarabağda yerləşdirilərək, tezliklə evlə, işlə təmin edildilər³⁰. Dağlıq Qarabağa köçürülmüş əhaliyə 26226 desyatın torpaq sahəsi ayrıldı³¹. Bütün bu tədbirlər Dağlıq Qarabağda ictimai, siyasi vəziyyəti sabitləşdirə bilmədi. Ərzaq ehtiyatı toplamaq, ordunu və şəhər əhalisini ərzaqla təmin etmək üçün Dağlıq Qarabağda 1920-ci il sentyabrın 24-də ərzaq sapalağı tətbiq olundu³². Artıq məhsul kəndlinin əlindən zor ilə alındı. Məhsulu gizlədənlər məsuliyyətə cəlb olunurdular. Belə bir dövrdə Sovet dövlətinin həyata keçirdiyi tədbirlərə mane olan, onun pozulmasına çalışan qüvvələrə qarşı qəti mübarizə aparmaq məqsədilə Fövqəladə Komissiya (FK) yaradıldı. FK terrorçu bir orqan kimi təqib və kütləvi həbslərə başladı. Dağlıq Qarabağda ilk fövqəladə komissar vəzifəsinə A.Karagözov təyin olundu. 1920-ci ilin sonu, 1921-ci ilin əvvəllərində FK Şuşadan 76 nəfər, Xocavənd və Ağdərədən 112 nəfər, Hadrutdan 47 nəfər məsuliyyətə cəlb etdi³³. Həbs olunanların böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Həmçinin ərazidə yerləşən Qızıl Ordu

hissələri əhali arasında iş apararkən azərbaycanlıların adət-ənənələrinə, dininə, dilinə hörmət etmir, onlarla vəhşicəsinə rəftar edirdilər. Ona görə də əhalinin bir hissəsi İran və Türkiyəyə qaçmağa məcbur oldular. 1921-ci ilin əvvəllərində Hadrut və Xocavənddə xalq hərəkatı geniş vüsət aldı³⁴. 94 nəfər itki verən 250. 251, 252-ci Qızıl Ordu hissələri 1921-ci ilin fevralında silah gücü ilə vəziyyəti «nizama» saldılar³⁵.

1921-ci il mayın 17-də Dağlıq Qarabağda ərzaq sapalağı ərzaq vergisi ilə əvəz edildi. Ərzaq vergisinin tətbiqi Dağlıq Qarabağda birtərəfli qaydada aparılmışdı. Belə ki, aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, tədarük məntəqələrində çalışanların böyük əksəriyyəti ermənilər olduğundan onlar verginin çoxunu azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin üzərinə qoyur, ermənilərdən isə vergilər alınmır və ya az tələb edilirdi³⁶. Beləliklə, azərbaycanlıların qarət olunması yolu ilə 1922-ci ildə Dağlıq Qarabağda ərzaq vergisi 200 faiz yerinə yetirilmişdir³⁷. Azad ticarət, möhtəkirlərin əhalini daha çox soyub talamasına səbəb oldu. Beləliklə, bu diyarda aqrar məsələnin həlli tam həyata keçirilmədi. 1920-ci il aprel çevrilişindən sonrakı illərdə həyata keçirilən tədbirlərə aid tarixi sənədlər, faktları və materialları nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, Dağlıq Qarabağda həyata keçirilən tədbirlərin ən başlıca yekunları Sovet imperiyasının müstəmləkəçilik rejiminin iqtisadi, siyasi, ideoloji təməlinin yaradılması olmuşdur. Bu təməl xalq təsərrüfatının ən mühüm sahələrinin milliləşdirilməsinə, onu Sovet imperiyasının strategiyasına uyğun bir şəkildə vahid bir mərkəzdə birləşdirilməsinə, siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasına, iqtisadi cəhətdən sarsılmış sinfin məhv edilməsi, onların böyük bir hissəsinin öz doğma yurdlarından didərgin salınmasına,

sovet dövlətinin dayaqlarının möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Dağlıq Qarabağın sovet qoşunları tərəfindən işğalından sonra yeni hakimiyyət orqanları yaratmaq vəzifəsi qarşıda dururdu. Dağlıq Qarabağda yaradılmış ilk dövlət orqanlarından biri İnkilab Komitəsi oldu. 1920-ci il mayın 26-da Şuşanın Tağverd kəndində Dağlıq Qarabağ kəndlilərinin qurultayı keçirildi. Qurultayda Dağlıq Qarabağ İnkilab Komitəsinin yaradılması elan edildi. Komitənin sədri vəzifəsinə qatı millətçi olan Sako Ambartsumyan seçildi³⁸.

1920-ci il aprelin 27-dən avqustun 25-dək Azərbaycanda 16 qəza, 46 nahiyə, 12 rayon, 435 kənd inkilab komitəsi təşkil edilmişdir³⁹.

Dağlıq Qarabağda yenidən yaradılmış Komitənin işinə kömək məqsədilə 1920-ci ilin sonlarında AK(b)P MK-nın tapşırığı ilə Şuşaya 268 nəfər nümayəndə göndərildi⁴⁰. Göndərilən nümayəndələrin əksəriyyəti milliyətcə rus və ermənilər idi. Dağlıq Qarabağda inkilab komitələrinin əksəriyyəti milliyətcə erməni olduqlarından millətçi qüvvələrlə əlaqəyə girərək azərbaycanlılara qarşı pözüculük işləri aparmışlar⁴¹. Göndərilən nümayəndələr ərazidə «təmizləmə» işləri apardılar.

Azərbaycan K(b)P MK təşkilat və siyasi bürosu 1920-ci il sentyabrın 27-də «Yoxsul və ortabab kəndlilər üçün inkilab komitələri nəzdində məşvərətçi orqan olacaq yoxsul komitələri təşkil etmək, inkilab komitələrinin tərkibini dəyişmək» haqqında qərar qəbul edildi⁴².

1920-ci ilin dekabrında Şuşadan Bakıya verilən məlumatda «ərazidə yoxsul komitələrinin təşkil olunmasının başa çatması» göstərilirdi⁴³. Yoxsul Komitələri Dağlıq Qarabağda yerli hakimiyyət orqanlarının möhkəmlənməsi, varlıqlara qarşı mübarizənin

təşkil olunması, milliləşdirmə, Orduda səfərbərlik işlərində fəal iştirak edirdilər.

1921-ci ilin əvvəllərində bölgədə yaranan nisbi sakitlik yoxsul komitələrindən Sovetlərə keçməyə imkan verdi. Bu «zəhmətkeş kütlələri sovet quruculuğuna cəlb etmək və Sovet hakimiyyətinin möhkəmlənməsi üçün lazım idi». Dağlıq Qarabağda Sovetlərin yaradılması məqsədilə AK(b)P MK göstərişi ilə 105 nəfər təbliğətçi, təşviqətçi dəstə, 5 nəfər isə seçki komitəsinə nəzarətçi göndərildi. 1921-ci ilin aprelində Dağlıq Qarabağda sovetlərə seçkilər keçirildi. Bu seçkilərdə də əhalinin milli, etnik tərkibində ayrışdırılıya yol verilmişdir. Məsələn, Şuşada əhalinin cüzi bir hissəsini ermənilər təşkil etməsinə baxmayaraq, seçilənlərin 30 faizi milliyətcə ermənilər idi⁴⁶. Ümumiyyətlə, Dağlıq Qarabağ Sovetlərinə seçilən deputatların 68,5 faizini ermənilər təşkil edirdi. Seçilən 412 nəfər deputatın 256 nəfəri kommunistlər idi. Beləliklə, aparılan elmi araşdırmalardan, əldə olunmuş tarixi faktlardan tam aydın olur ki, aprel çevrilişindən sonra Dağlıq Qarabağda həyata keçirilən tədbirlərin ən başlıca yekunları Sovet imperiyasının müstəmləkəçilik rejiminin iqtisadi, siyasi və ideoloji təməlinin yaradılması olmuşdur. Həmin təməl isə sovet dövlətinin Dağlıq Qarabağda dayaqlarının möhkəmlənməsinə səbəb oldu.

Azərbaycanda sovet rejimi qurulduqdan sonra ermənilərin ərazi iddiaları yenidən baş qaldırdı. Dağlıq Qarabağın hər yerində erməni quldur dəstələrinin fəaliyyəti genişləndi. Onlar yerli azərbaycanlıları qırıb talayır, ev-əşiklərini yandırır, mal-qaralarını, qoyun sürülərini qarət edirdilər. Təkcə 1920-ci ilin avqustunda daşnaqlar 70 nəfər azərbaycanlıyı qətlə yetirmişlər⁴⁷. Erməni quldurlarının məqsədi Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıları tamamilə məhv etmək və bu

ərazini Ermənistanla birləşdirmək idi. Bu məsələyə 1921-ci il iyunun 4-də RK(b)P Qafqaz bürosunun plenumunda, 1921 -ci il sentyabrın 26-da AK(b)P MK-nın siyasi və təşkilat bürosunun iclasında, 1922-ci il dekabrın 24-də RK(b)P Qafqaz bürosunun Zaqafqaziya Komitəsinin xüsusi iclasında, 1923-cü il iyununda RK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin plenumunda baxılmış⁴⁸ və son nəticədə 1923-cü il 7 iyulda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradılmışdır⁴⁹.

1924-cü ilin noyabrında Azərbaycan MİK-nin Rəyasət Heyəti «DQMV haqqında əsasnamə təsdiq etdi. «Əsasnamə»də DQMV-nin Azərbaycanın tərkib hissəsi olması göstərilirdi. Eyni zamanda imperiyanın təhriki ilə Şuşa, Xankəndi və 115 kənd, Cavanşir qəzasından 52 kənd, Qaryagindən 30 kənd, Qubadlıdan isə Qaladərəsi DQMV-nə verildi⁵⁰. Belə bir «səxavətlik» isə xalqımıza qarşı cinayət olmaqla Vətənimizin gələcəyinə ciddi ziyan vurdu.

Beləliklə, Mərkəz - Azərbaycanın daxilində öz hakimlik mövqeyini daim saxlamaq məqsədilə süni surətdə «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti»nin təşkilinə nail oldu. DQMV-nin yaradılması ilə o illərin Qarabağ problemi bir növ yekunlaşdı. Rusiyanın havadarlığı ilə Azərbaycan ərazilərinin hissə-hissə itirilməsi üçün yenidən bir zəmin yaradıldı. Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması Azərbaycanın öz torpaqlarının qorunması uğrunda müvəffəqiyyəti kimi qiymətləndirilsə də, vilayət statusunun yaranması gələcəkdə ermənilərin Azərbaycana qarşı məkrli ərazi iddiası siyasətinin mənbəyi olmuşdur. DQMV-nin yaradılması uzun illər boyu erməni millətçilərinin planlı və vahid xətt əsasında apardığı siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində, Azərbaycana qarşı «parçala və hökm sür!» imperiya

siyasətinin davamı idi. XX əsrin əvvəllərində başlanan bu siyasət yüksələn xətt üzrə davam edərək, əsrin sonlarında ərazilərimizin 20 faizinin işğalı ilə nəticələndi.

Sovet imperiyası hakimiyyəti tam ələ aldıqdan sonra ilk növbədə sənaye müəssisələrini bərpa etməyi və yeni sənaye sahələri yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Çünki bunsuz ölkənin iqtisadi geriliyini aradan qaldırmaq, sovet rejimini qoruyub saxlamaq, onun müdafiə qabiliyyətini və müstəmləkəçilik rejimini möhkəmləndirmək olmazdı⁵¹. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində bütün yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı həm də yerli milli, dini ənənələri sarsıtmaq, xristian ənənələrinə söykənən rus və erməniləşmə siyasətini həyata keçirmək üçün lazım idi. İnqilab komitəsinin sənayenin bərpa və inkişafı üçün ilkin tədbiri 1920-ci ilin may-noyabr aylarında bütün sənaye sahələrinin milliləşdirilməsi haqqında qəbul etdiyi dekretləri olmuşdur. 1921-ci ilin birinci yarısında bölgənin sənaye müəssisələrində milliləşdirmə əsasən başa çatdırıldı. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində sənayenin bərpa və inkişafı mürəkkəb beynəlxalq və daxili şəraitdə davam edirdi. Belə ki, Dağlıq Qarabağda xammal, işçi qüvvəsi, vəsait, ixtisaslı kadrların çatışmamazlığı ilə yanaşı daşnak quldur dəstələrinin basqınları, qarətlər, şəhər və kəndlərdə törədilən yanğınlar bərpa işlərini çətinləşdirirdi. Təkcə 1921-ci ildə, daşnaklar Dağlıq Qarabağın 14 kəndində yanğınlar törətmiş, sənaye müəssisələrini darmadağın etmişdilər⁵². Belə bir çətin vəziyyətdə Bakıdan Dağlıq Qarabağa 1922-ci ilin yanvarında 528 pud, iyunda 600 pud ərzaq⁵³, ilin sonunda isə 480 min manat dəyərində ərzaq, paltar və müxtəlif əşyalar göndərilmişdi⁵⁴.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində sənayenin bərpa və inkişafı üçün 1921-ci ildə Respublika

hökumətinin ayırdığı 100 min manat (qızıl pulla) sərf edildi⁵⁵. 1923-cü ildə isə Bakıdan Dağlıq Qarabağa 200 nəfər mütəxəssis göndərildi. Nəticədə Vilayətdə toxuculuq müəssisələri, ipək karxanaları, dəmirçi sexləri, şərab, spirt zavodlarının fəaliyyətində xeyli canlanma yarandı. 1921-1923-cü illərdə Bakıdan göndərilmiş avadanlıqlarla Xankəndi, Xocavənd, Hadrut sement zavodu mərmər sexi işə salındı. 1923-1929-cu illərdə isə 3 tütüncülük kombinatı yaradıldı⁵⁶. Dağlıq Qarabağda 1922-1926-cı illərdə 15 ipək sənayesi müəssisəsi bərpa edildi. 1926-27-ci illərdə Dağlıq Qarabağda sənaye tikinti işlərinə 1.177.394 manat vəsait sərf olunmuşdur⁵⁷. 1928-29-cu illərdə isə həmin vəsaitin həcmi 28,6 faiz artırılmışdı. Dövlət büdcəsindən Dağlıq Qarabağın sənaye sahələrinin bərpa və inkişafına ayrılan vəsaitin həcmi Azərbaycanın digər bölgələrinə ayrılan vəsaitdən qat-qat çox idi. Məsələn, 1927-28-ci illərdə Xankəndinin abadlaşdırılması üçün 60.936 manat vəsait ayrılmışdırsa həmin vaxt Naxçıvana ayrılan vəsait 57.550 manat olmuşdur⁵⁸. 1927-ci ildə Vilayətdə 400 mənzillik 56 yaşayış binası Daşaltı elektrik stansiyası Hadrut, Banazur, Tağ spirt zavodları, Qışlaq kəndində toxuculuq müəssisəsi tikilib istifadəyə verildi⁵⁹. Həmin vaxt «Azneft» Dağlıq Qarabağa 10 ədəd istilik elektrik mühərriki, 200 ədəd əyirici dəzgah göndərdi⁶⁰. Nəticədə Vilayətdə əmək məhsuldarlığı 1928-ci ildə 1920-ci ilə nisbətən 15 faiz yüksəldi.

1929-cu ildə Xankəndində istifadəyə verilmiş "Qarabağ" xalçaçılıq fabrikinin məhsulları İngiltərə, İtaliya, İsveç, Danimarka, MƏR, İran bazarlarında, habelə beynəlxalq sərgilərdə, böyük maraqla qarşılanmışdır. 1933-1940-cı illər ərzində həmin müəssisələrdə istehsal 33 dəfədən çox artmışdır⁶¹. 1933-cü

ildə ipək sənayesinə 5,3 milyon manat, 1938-ci ildə isə 6,4 milyon manat vəsait ayrılmışdır⁶².

1920-1940-cı illərdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində sənaye müntəzəm surətdə inkişaf edərək genişləndi. Sənayenin inkişaf etmiş sahələrindən biri də şərab-spirt sənayesi idi. Bəhs olunan dövrdə Xankəndində, Əsgəranda, Vərəndə, Tağverddə, Qırmızı Bazarda, Daşaltıda, Hadrutda, Ağdərədə, Xocavənddə şərab, konyak və spirt zavodları tikilib istifadəyə verildi. Bu müəssisələr Qarabağ Şərabçılıq Trestində («Karvintrest») birləşdilər. Trestin 13 böyük ticarət məntəqəsi var idi. Burada istehsal edilən məhsullar Gürcüstana, Rusiyaya, Orta Asiyaya və Qazaxıstana ixrac olunurdu. 1930-cu ildə Dağlıq Qarabağda şərab zavodları 9 növ adı, 3 növ şirin şərab, 6 növ konyak spirt, 4 növ texniki spirt, bəhməz, meyvə şirələri və s. istehsal edirdilər. 1933-cü ildə Qarabağ Şərabçılıq Tresti Sovxozlar tresti ilə («Karvinsovxoztrest») birləşdi. Trest 1933-cü ildə 650 min manatlıq məhsul istehsal etmişdirsə, 1939-cu ildə bu rəqəm 26 milyon 102 min manata çatdırıldı⁶³.

1920-1940-cı illərdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində tikinti materialları kərpic, kirəmid, mişar daşı, üzlük tavalər, ağac materialları və s. sənaye sahələri yaradıldı. 1930-cu ildə Araçazorda dəyirman daşı kombinatı tikilmişdir ki, kombinatın məhsulları İran və Türkiyədə satılırdı. 1930-cu ilin dekabrında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayət tikinti materialları müəssisələri birləşib «Qarabağ Sənət Kooperasiyası İttifaqı» («Karpromsoyuz») yaradıldı. Bu dövrdə sənaye sahələrinin elektrikləşməsində əhəmiyyətli dəyişikliklər edildi. Bu məqsədlə 1927-ci ildə Qarqar çayı üzərində gücü 225 klovat olan SES tikintisinə başlandı və 1930-cu ildə

istifadəyə verildi⁶⁴. 30-cu illərdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ümumi sənaye məhsullarının artım tempi ildən-ilə gücləndi. Belə ki, 1928-ci ilə nisbətən 1932-ci ildə sənaye məhsulları istehsalı 136 faiz artmışdırsa, 1933-cü ildə 156, 1934-cü ildə 245, 1935-ci ildə 278, 1936-cı ildə 340, 1938-ci ildə isə 402 faiz artmışdır⁶⁵. 1939-cu ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində sənət koperasiyası xidmət istehsalına görə Respublikada birinci yeri tutmuşdu⁶⁶.

Beləliklə, Sovet imperiyası Azərbaycanın sərvətlərini daha çox mənimsəmək məqsədilə Dağlıq Qarabağ sənayesinin inkişafına xüsusi diqqət yetirir və həmin inkişafı öz mənafeyinə uyğun birtərəfli qaydada aparırdı. 1920-40-cı illər ərzində DQMV-də sənaye, nəqliyyat və əsaslı tikinti sahəsində xeyli müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir.

Sovet dövlətinin sənayeləşmə siyasətinin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində həyata keçirilməsi nəticəsində yeni sənaye sahələrinin əmələ gəlməsi ilə işsizlik problemi qismən aradan götürüldü və istehsalın həcmi xeyli artdı. Sovet imperiyası isə iqtisadi təməlini möhkəmləndirmək üçün Azərbaycanı öz xammal bazasına çevirməklə yeraltı və yerüstü sərvətlərimizin talan edilməsini daha da sürətləndirdi.

Sovet imperiyasının iqtisadi təməlini qurmaq üçün fərdi kəndli təsərrüfatlarının kollektiv təsərrüfat halında yenidən qurulması tələb olunurdu. Dövlət bu işə təsərrüfat sahələrinin milliləşdirilməsi ilə başladı. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 15 dekabr 1920-ci il tarixli dekreti ilə Dağlıq Qarabağda 117.560 desyatın torpaq sahəsi, 42.768 desyatından çox otlaq, 149000 desyatın meşə sahələri milliləşdirilərək əhalinin ixtiyarına verildi⁶⁷. Lakin erməni quldurlarının törətdiyi dağıntılar nəticəsində 1916-

1920-ci illərdə Dağlıq Qarabağda xırda baş heyvanların sayı 2,6 dəfə, donuzların sayı 2, 3 dəfə, mal-qaranın sayı 34 faiz, at ilxıları 50 faiz azalmışdı⁶⁸. Həmin dövrdə bölgədə əkin sahələri 47,8 faiz, qoşqu qüvvələri isə 59 faiz azalmışdı. Erməni quldurlarının yaratdıqları çətinliklərlə yanaşı rus qoşunlarının və FK özbaşnalıqları, İnqilab Komitələri və Yoxsul Komitələrin əhali üzərinə qoyduqları ağır vergilər kənd təsərrüfatında vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Bütün bunlar Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində aclıq, yoxsulluq və səfaləti 1920-ci ilin iyulunda son həddə çatdırdı⁶⁹. Azərbaycan Hökuməti Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatında vəziyyəti nizama salmaq üçün təcili tədbirlər gördü. 1921-ci ilin əvvəllərində Dağlıq Qarabağa 96.648 pud toxumluq taxıl, 217 milyard manat pul, 250 kotan, 12 ədəd toxumsəpən maşın, 500 dəryaz, heyvandarlığın inkişafı üçün 18,6 milyard manatlıq vəsait ayrıldı və kənd təsərrüfatı mütəxəssisi göndərildi⁷⁰. Sovet təsərrüfatlarının - artel, kommuna və sovxozların yaranması üçün tədbirlər görüldü. 1920-1922-ci illərdə Dağlıq Qarabağda 6 sovet təsərrüfatı, 16 artel, 7 kommuna yaradılmışdır ki, onların 890 desyatın yararlı torpağı, 2 min baş mal qarası var idi⁷¹. Beləliklə, bölgədə əkin sahələri xeyli genişləndi. 1921-ci ildə 17220 desyatın, 1922-ci ildə isə 28 min desyatın olmuşdur. Bu illərdə taxıl istehsalı 17.057 puddan 17.476 puda çatdırılmışdır. Bu da bölgədə yaşayan əhalinin tələbatını minimum səviyyədə belə ödəmirdi. Lakin yeni iqtisadi siyasətin tətbiqi, əkin sahələrinin icarəyə verilməsi Respublikanın hər yerində olduğu kimi, Dağlıq Qarabağ da kənd təsərrüfatında canlanmaya səbəb oldu.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ilk kollektiv təsərrüfat 1925-ci ilin sonlarında Ağdərənin Kərmiravan

(Qırmızı kənd) kəndində yaranmışdır. 1924-1926-cı illərdə bölgədə əkin sahələri 58 faiz, mal-qaranın sayı 43 faiz, texniki bitkilər səpini 32 faiz artmışdır⁷². 1926-cı ildə DQMV-də hər 100 təsərrüfata cəmi 6 kətan düşürdü, 48 faiz təsərrüfatın işə qoşqu qüvvələri yox idi: 1928-ci ildə Dağlıq Qarabağda 27 kolxoz var idi. Bu da vilayətin ümumi təsərrüfatının 1,8 faizini təşkil edirdi. 1929-cu ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində 4,8 faizini təşkil edən 49 kolxoz var idi.

Bu dövrdə diqqət yetirilən mühüm məsələlərdən biri də zorakı kollektivləşmə siyasəti, qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi pərdəsi altında həyata keçirilən tədbirlərin Dağlıq Qarabağda faciəli nəticələridir. DQMV-də həyata keçirilmiş zorakı kollektivləşmə, qolçomaqlara qarşı mübarizə siyasəti ittifaq miqyasında gedən sosial-siyasi proseslərin tərkib hissəsi olsa da, fərqli cəhətləri də vardır. Başlıca fərq milli, etnik zəmin ilə bağlı idi. Belə ki, Dağlıq Qarabağda kəndin sosialistcəsinə yenidən qurulması ilə yanaşı azərbaycanlıların sosial bazasını zəiflətmək, qeyri-azərbaycanlıların, xüsusilə ermənilərin sosial imkanlarının güclənməsinə və bu zəmində vilayətdə siyasi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsinə nail olmaqdan ibarət idi.

1931-ci ilin fevralında Hadrut rayonunda 2746 kəndli təsərrüfatından 136-sı, Şuşa rayonunda 2046 təsərrüfatından 264-ü, Ağdərə və Xocavənddə 5067 təsərrüfatın 45-i varlı kəndlilər kimi qeydə alınmışdır⁷³. Qeydə alınan təsərrüfatların əksəriyyəti milliyətcə azərbaycanlılar olmuş və onlar Sibir, Qazaxıstan kimi "kulak" arxipelaqlarına sürgün edilmişlər. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yol verilmiş bu ayrışdırılma rəsmi, mərkəzi orqanlar tərəfindən təsdiq edilmişdir⁷⁴. 1933-cü ildə Dağlıq Qarabağda

təsərrüfatın 53,6 faizi kollektiv təsərrüfatda birləşdirilmişdi. Bu bütün əkin sahəsinin 58 faizi, iribuynuzlu heyvanların 50 faizi, bağların 51,8 faizini əhatə edirdi. 1936-cı ildə 80000 hektar sahə əkildi ki, bu da 1913-cü illə müqayisədə 2,2 dəfə çox idi⁷⁵. 1940-cı ildə Dağlıq Qarabağda 4 sovxoz, 199 kolxoz var idi ki, bu da kəndli təsərrüfatının 90 faizini əhatə edirdi. Bəhs edilən dövrdə Dağlıq Qarabağda 199 traktor, 33 kombayın, 27 yük maşını var idi⁷⁶. Beləliklə, kənddə Sovet imperiyasının mövqelərinin möhkəmləndirilməsində kollektivləşmə xətti mühüm rol oynadı. Kollektivləşmə ölkənin hər yerində olduğu kimi DQMV-də əhalinin əsas kütləsinin həyat tərzini imperiyanın prinsipləri əsasmda dəyişdirdi. Vilayətin milli, etnik tərkibində xeyli dəyişikliklər yarandı. Bu da imperiyanın müstəmləkəçilik rejiminin sosial bazasının yaradılması üçün zəmin oldu. Dağlıq Qarabağda kollektivləşmə siyasətini həyata keçirən imperiya, mərkəzləşmiş nəzarət sistemi yaradaraq, sərvətlərimizdən daha çox bəhrələnməyə başladı.

Sovet Rusiyası müstəmləkələrində möhkəmlənmək siyasətini həyata keçirmək üçün müxtəlif peşə sahibli mütəxəssislər hazırlamağa başladı. Vilayətin təbii sərvətlərinin daha çox mənimsənilməsi üçün ixtisaslı kadrlara ehtiyac olduğundan məktəb quruculuğu və savadsızlığın ləğvi qarşısında duran mühüm vəzifələrdən idi. 1915-ci ildə Dağlıq Qarabağda 49 ibtidai I orta məktəb, 79 müəllim, 3000 şagird var idi⁷⁷. Daşnak silahlı dəstələrinin törətdikləri qanlı cinayətlər nəticəsində bu məktəblərin demək olar ki, hamısı bağlanmışdı. 1920-ci ilin sentyabrında N.Nərimanovun Dağlıq Qarabağa gedişi savadsızlığın aradan qaldırılması və yeni məktəblərin açılmasına böyük təsir göstərdi⁷⁸. Belə bir dövrdə Bakının Balaxanı rayonu Şuşa qəzasında təhsilin inkişafı üçün

tələb olunan xərcləri öz üzərinə götürdü⁷⁹. 1923-cü ildə Şuşada pedaqoji kurs açıldı. Nəticədə 1923-cü ildə bölgədə məktəblərin sayı 104-ə, orada təhsil alan şagirdlərin sayı 6400 nəfərə çatmışdı. Təhsil Azərbaycan, rus və erməni dilində keçirilirdi⁸⁰.

1923-cü ilin iyulunda Karakozovun sədrliyi ilə savadsızlığın ləğvi üçün Xüsusi Komitə yaradıldı. 1924-cü ildə Dağlıq Qarabağda 24 yeni məktəb fəaliyyətə başladı. Bu vaxt Vilayətdə məktəblərin sayı 114-ə, şagirdlərin sayı 7684-ə, müəllimlərin sayı isə 220-yə çatdı⁸¹. 1925-26-cı tədris ilində Azərbaycanda 1057 birinci dərəcəli məktəb var idi ki, bundan 190 erməni, 132-si isə rus məktəbi idi⁸². Həmin dövrdə Dağlıq Qarabağda iki texnikom fəaliyyət göstərirdi.

1924-cü ildə Xankəndində müəllimlərin ümumi konfransı keçirildi. Konfransda savadsızlığı ləğv etmək məntəqələrinin yaradılması barədə qərar qəbul edildi. Dövlət büdcəsindən bu məqsədlə 267.184 manat vəsait ayrıldı. 1929-cu ildə Dağlıq Qarabağda 50-dən çox savadsızlığı ləğv etmə məntəqəsi yaradıldı. Həmin məntəqədə 1020 nəfər öz savadsızlığını ləğv edə bilmişdir. Bunların çoxu isə milliyyətə ermənilərdən ibarət idi. Sonrakı illərdə savadsızlığı ləğv etmə məntəqələrinin fəaliyyəti daha da genişləndirildi.

Bəhs edilən dövrdə Azərbaycan Hökuməti Dağlıq Qarabağda təhsilin inkişafına vəsait qoyuluşunu ildən-ilə artırdı. Belə ki, 1933-cü ildə Vilayətdə təhsilin inkişafına 5,4 milyon manat vəsait ayrılmışdırsa, 1938-ci ildə bu rəqəm 22 milyon manata çatdırılmışdır. Ayrılmış vəsait hesabına 1928-1938-ci illərdə Dağlıq Qarabağda 67 yeni məktəb binası tikilib istifadəyə verildi⁸³. 1941-cı ilin əvvəllərində Dağlıq Qarabağda məktəblərin sayı 198-ə, şagirdlər 40766-ya, müəllimlər isə 1696-ya çatdı⁸⁴.

1920-ci ildən başlayaraq xalqın əsrlər boyu yaratdığı və yaşatdığı milli adət-ənənələr beynəlmiləçilik bayrağı altında imperiya siyasəti burulğanında məhv edilməyə başlandı. Bu işdə mətbuat və digər informasiya vasitələri, mədəni-maarif müəssisələri mühüm rol oynadı. 1921-ci ildə "Qolos Karabaxa", 1923-cü ildə "Karabaxi ixucq" (Qarabağ kəndlisi), "Xordani Karabax" (Şura Qarabağı), "Şuşa", "Aşxostosnik" (Əmək), "Barekamütyün (Dostluq), 1933-cü ildə "Koltenteskal" (Kolxozçu), 1938-ci ildə "Sosialist maldarlığı" qəzetlərinin nəşrinə başlandı.

1930-cu ildə Şuşa və Xankəndində yeni mətbəə yaradıldı, 1921-ci ildə Şuşada, 1924-cü ildə Xankəndində həvəskar bəstəkar, səhnə və xor dərnəkləri ustaları fəaliyyətə başladı⁸⁵.

1930-cu ildə Moskvada SSRİ xalqlarımız teatr olimpiadasında Şuşa və Xankəndinin səhnə ustaları və xor dərnəkləri də iştirak etmişdilər⁸⁶. 1923-1924-cü illərdə Şuşada musiqi məktəbi, 1936-cı ildə isə xor dərnəyi yaradıldı. 1920-ci ildən başlayaraq İslam dininə, şəriət qanunlarına qarşı mübarizə başlandı⁸⁷. 1924-cü ildə yaranmış "Allahsızlar cəmiyyəti", 1929-cu ildə "Mübariz allahsızlar ittifaqı" Vilayətdə milli adət-ənənələrə, milli mərasimlərə və hətta milli musiqiyə qarşı mübarizədə fəal rol oynamışdılar⁸⁸. 1929-1931-ci illərdə Dağlıq Qarabağda 24 məscid və dini mərasim keçirilən evlər klublara və anbarlara çevrildi, onlarla ibadətgahlar dağıdıldı. Bu illərdə məhərrəmliyə, orucluq günlərinə, dini və milli bayramlara, xüsusilə Novruz bayramına qarşı mübarizə geniş xarakter aldı⁸⁹.

Lakin bütün zorakı tədbirlər xalqımızı öz əqidələrindən, milli adət-ənənələrindən döndərə bilmədi. Xalq öz milli, dini psixologiyasını qoruyub saxlaya bildi.

1920-ci ildən etibarən sovet imperiyası Azərbaycanın elmi potensialını artırmaqla, sərvətlərimizdən daha çox bəhrələnmək və buna münasib ideoloji şərait yaratmaq üçün bütün qüvvələrindən səmərəli istifadə etməyə cəhd göstərmişdir. Bu məqsədlə 1923-cü ildə Xankəndində "Azərbaycanın tədqiqi cəmiyyəti"nin Qarabağ şöbəsi təsis edildi. Həmin şöbə Dağlıq Qarabağda elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsində, elmi biliklərin yayılmasında mühüm rol oynadı. 1920-1940-cı illərdə Dağlıq Qarabağ orta hesabla hər il elmi ekspedisiyalar təşkil edilmiş, vilayətin yeraltı və yerüstü sərvətləri, qiymətli flora və faunası aşkar edilərək mənimsənilmişdir. Dağlıq Qarabağda 1924-cü ildə yeni taxıl sortlarının yetişdirilməsi, 1925-ci ildə üzümçülüğün yeni qayda ilə becərilməsi⁹⁰, 1928-ci ildə Şuşada baytarlıq və diaqnostika, Xankəndində isə Elmi Tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması⁹¹, 1929-cu ildə yeni bitki toxumlarının əldə edilməsi, 1937-ci ildə Ekvalpid bitkisinin əkilməsi, 1938-ci ildə Arıçılıq Mərkəzinin təşkili⁹² Vilayətin təbii sərvətlərindən geniş istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində sovet imperiyasının təbliğat vasitələrindən biri də kitabxana və qiraətxanalar olmuşdur. Sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən başlayaraq, Vilayətin şəhər və kəndlərində kitabxanaların yaradılmasına, əhali arasında mətbuatın yayılmasına xüsusi diqqət verilməyə başlandı. Əgər 1913-cü ildə kitab fondu 18000, kitabxana və qiraətxanaların sayı 25 idisə, 1926-cı ildə kitab fondu 98118, kitabxana və qiraətxanaların sayı 12-yə çatdı. 1940-cı ildə DQMV-də 66 müstəqil kitabxana var idi⁹³. Bu kitabxanalardan əlavə vilayətdə 151 klub, 213 məktəb və 7 həmkarlar ittifaqı kitabxanası oxuculara xidmət göstərirdi. Bu dövrdə

Vilayət kitabxanalarının fondlarının ümumi həcmi 540 min nüsxəyə çatmışdı. Həmin dövrdə Şuşada müəllimlər İnstitutu açılmış, lakin bir müddət sonra həmin institut Xankəndinə köçürülmüşdü. Beləliklə, Dağlıq Qarabağda erməni və rus dilində yeni məktəblər yaradıldı, savadsızlıq, azsavadlılıq aradan qaldırıldı, müxtəlif ixtisaslı kadrların sayı xeyli artırıldı. 1930-1940-cı illərdə Dağlıq Qarabağın dövlət idarə orqanlarında, təsərrüfat, mədəni-maarif ocaqlarında çalışan işçilərin böyük əksəriyyəti milliyyətə qeyri-azərbaycanlılar idi. Belə bir tədbir Sovet imperiyasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində dayaqlarının daha da möhkəmlənməsinə ciddi təsir göstərdi. Eyni zamanda iyirmi il ərzində zorakılıq və ağır represiyalar yolu ilə ərazidə yeni bir cəmiyyət – totalitar bürokratik rejim bərqərar oldu.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN SSR DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİ BÖYÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ (1941-1945)

1939-cu ilin sentyabrında dünya tarixinə ən böyük, ən qəddar və dağıdıcı müharibə kimi daxil olan, 67 milyon insanın ölümü ilə nəticələnən İkinci Dünya müharibəsi başlandı. Dünyada ağalığ etmək məqsədini qarşıya qoyan Almaniyaya 1941-ci il iyunun 22-də qəfil və güclü zərbə ilə SSRİ üzərinə xaincəsinə hücum etdi¹. Bununla da tariximizə Böyük Vətən Müharibəsi adı ilə daxil olan müharibə başlandı. Almaniyanın SSRİ üzərinə hücumu «İldırımsürətli müharibə» strategiyasına «Barbarossa planı»na əsaslanırdı. Həmin plana görə Almaniyaya ordusu qısa bir müddətdə Sovet Ordusunu darmadağın etməli, qısa qədər Arxangelsk-Həştərxan xəttinə çıxmalı idi².

Hitler Almaniyanın işğalçılıq planında Azərbaycan xüsusi yer tuturdu. Hitlerin «Edelveys» planına görə Bakı 1941-ci il sentyabrın 25-də tutulmalı, Bakı nefti Almaniyanın «Kontinental neft cəmiyyəti»nə verilməli və onların rəhbərliyi ilə emal olunub daşınmalı, satılaraq gəlir Almaniya çatdırılmalı idi³. Hitler «Mənim mübarizəm» adlı kitabında yazırdı ki, «müsəlman monqoloidlər dağıdıcı qüvvədir, onlar ali irqin (almanlar nəzərdə tutulur. M.N.) qullarına çevrilməlidirlər»⁴. Rozenberqin «Qafqazın idarə olunması» planına görə Azərbaycan istila edildikdən sonra Bakıda idarəedici orqan olan «komissarlıq» yaratmalı, bütövlükdə dövlətimizin iqamətgahı Tiflisdə yerləşəcək Qafqaz reykomissarlığına tabe edilməli idi⁵. Faşist Almaniyanın işğalçılıq planında türkdilli xalqları (Şimali və Cənubi Azərbaycanı, Orta Asiyanı, Qazaxıstanı,

Başqırdıstanı, Tatarıstanı, Krımı, Şimali Qafqazı, Qərbi Çin və Əfqanıstan) «Böyük Türkmənistan» dövlətində birləşdirib özünün müstəmləkəsinə çevirmək də var idi. Faşist Almaniyanın diqqətini cəlb edən təkcə ölkəmizin tükənməz və qiymətli yeraltı və yerüstü sərvətləri deyildi. Azərbaycan həm də Şərqlə Qərb arasında əlverişli strateji-coğrafi mövqeyə malik idi və almanlar bu mövqedən məharətlə istifadə etməyi qərarlaşdırmışdılar.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanın təbii sərvətləri ABŞ və Böyük Britaniya dövlətlərinin də diqqətini cəlb edirdi. Onlar Qafqazın, xüsusilə Azərbaycanın ələ keçirilməsi üçün məxvi «Vilvet» planı işləyib hazırlamışdılar.

SSRİ rəhbərliyi isə tükənməz sərvətlər diyarı Azərbaycanı hansı hesaba olursa olsun əldə saxlamaq, burada yaşayan azərbaycanlıları zorla Mərkəzi Asiya və Qazaxıstana köçürmək, öz dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün rusların və ermənilərin sayını artırmaq kimi gizli və mənfur bir planı var idi.

Almaniyanın dünya ağalığı iddiası ABŞ, Böyük Britaniya və SSRİ dövlətlərinin 1941-ci ilin sentyabrında «Atlantik xərtiyası» adlı ittifaq yaratmağa vadar etdi. Bu antifaşist kolisiyası idi və sonralar 50 dövlət həmin ittifaqa daxil olmuşdur⁶.

1941-ci il iyunun 30-da İ.V.Stalinin başçılığı ilə ölkədə bütün hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirən Dövlət Müdafiə Komitəsi (DMK) yaradıldı⁷. DMK-nın əsas diqqəti silahlı qüvvələrin möhkəmləndirilməsinə və iqtisadiyyatı müharibənin tələbləri əsasında yenidən qurulmasına yönəldilmişdi. Bütün sovet xalqı kimi Azərbaycan xalqı «Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün» şüarı altında alman faşizminə qarşı müharibəyə qalxdı. Azərbaycanın bütün şəhər, rayon, qəsəbə və

kəndləri, o cümlədən DQMV-nin əhalisi son qələbəyə qədər bu müharibədə fəal iştirak etdi.

1941-ci il iyunun 22-də Bakıda olduğu kimi Xankəndində, Şuşada, Ağdərədə qəsbkarlara qarşı izdihamla mitinq və yığıncaqlar keçirildi. DQMV-nin bütün əhalisi mitinqlərdə çıxış edir, təcavüzkarların iyrənc hərəkətlərini pisleyir və hərbi komissarlığa ərizə ilə müraciət edərək vətənin müdafiəsinə hər vaxt hazır olduqlarını bildirirdilər. Müharibənin ilk günlərində Azərbaycanın şəhər və kəndlərindən 40 min nəfər könüllü olaraq cəbhəyə getmək üçün Respublika Hərbi Komissarlığına müraciət etdi ki, bundan 1917 nəfəri Dağlıq Qarabağın gənc oğlan və qızları idi⁸.

1941-ci il iyunun 26-da SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyətinin fərmanı ilə ölkəmizdə iş günü uzadıldı və məzuniyyətlər ləğv edildi. Respublikamızın bütün əhalisi o cümlədən DQMV-nin zəhmətkeşləri ordunun təşkilində, onun maddi bazasının möhkəmlənməsində və silahla təchizində müharibə fondunun yaradılmasında fəal iştirak edirdilər. 1941-ci ildə 15000 tibb işçisi, 750 nəfər rabitəçi, 1500 nəfər sürücü xüsusi hazırlanıb cəbhəyə göndərildi. 1941-1942-ci illərdə respublikamızın xalq təsərrüfatından orduya 6220 yük və minik maşını, 476 traktor, 50 min at səfərlər edilmişdir. DMK-nin 18 sentyabr tarixli qərarına əsasən 16 yaşdan 50 yaşa qədər bütün SSRİ vətəndaşlarının məcburi hərbi təlimi təşkil edildi. 1941-ci il və 1942-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan SSR-dən 700.000-dən çox adam ümumi icbari təlim proqramını keçib qurtarmış, 400000 isə keçməkdə davam etmişdir. Təkcə 402-ci atıcı diviziyada 9900 nəfər adam xalq qoşunu sıralarından gəlmişdi.

1941-1942-ci illərdə Respublikada təşkil edilən hərbi birləşmələrə Azərbaycandan 5.000 kommunist və

komsomolçu daxil olmuşdur ki, bundan 457 nəfəri DQMV-dən idi⁹. Ümumiyyətlə, 1941-1945-ci illərdə Azərbaycandan orduya 700 minə qədər adam, o cümlədən DQMV-dən 45 min qarabağlı səfərbər olunmuşdu¹⁰. Beləliklə, müharibə başlanan andan Dağlıq Qarabağda cəbhəyə xidmət, arxada qüvvələri səfərbər etmək sahəsində çoxlu iş görüldü. Xalqımızın fədakarlıq, mətnlik, dözümlülük nümayiş etdirməsini aşağıdakı faktlardan da aydın görmək olar. 1941-1945-ci illərdə Dağlıq Qarabağ əhalisi müdafiə fonduna 42 milyon manat pul köçürmüşdülər.

1941-ci ilin sonları 1942-ci illərdə Azərbaycan xalqı cəbhəyə 1600000 keçə çəkmə, yun əlcək-corab, kurtka və sair, 40 milyon manat dəyərində 350 min fərdi pasılka və 146 vaqon kənd təsərrüfatı məhsulları göndərmişdir. Müharibə dövründə xalqımız nəinki təqaüd və əmək haqlarını, hətta öz şəxsi zinət əşyalarını belə müdafiə fonduna verirdilər. Təkcə 1941-1942-ci illərdə Azərbaycan əhalisi öz şəxsi əmlaklarından müharibə fonduna 15,5 kq qızıl, 952,5 kq gümüş, 295000 nəgd pul 15 milyon manat istiqraz vərəqi vermişdilər. 1941-1943-cü illərdə işə ziyalılarımız, kolxozçu və fəhlələrimiz müdafiə fonduna 230 milyon manatdan çox pul köçürmüşlər. 1942-1945-ci illərdə Azərbaycan əhalisi 1,6 milyard manat dövlət istiqrazına yazılmışlar.

Müharibə başlanan vaxtdan Azərbaycan ərazisində hərbi xəstəxanalar yaradıldı. Yaralı əsgər və komandirlərə kömək məqsədilə 1942-ci ilin yanvarında Azərbaycan Respublikası Yardım Komitəsi təşkil etdi. Tibb elmlər doktoru, professor Əziz Əliyev Komitəyə sədr təyin olundu. Bu vaxt Azərbaycanda 76 hərbi xəstəxana təşkil edildi ki, bunlardan ikisi Şuşa və Xankəndində fəaliyyət göstərirdi¹¹.

Azərbaycan SSR Səhiyyə Komissarlığının baş cərrahı M.A.Topçubaşov cərrahiyyə elminə bir çox yeniliklər gətirdi. Donorluq respublikamızda geniş yayılmışdı. Təkcə 1941-1943-cü illərdə respublikamızda 20 min donor 28000 litr qan vermişdilər.

Müharibənin birinci dövründə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı zəhmətkeşləri ölkəni və cəbhəni kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etmək üçün fədakarlıq göstərdilər. 1941-ci ildə kənd təsərrüfatına aid bütün planlar yerinə yetirildi. Təkcə 1941-ci ildə 138,3 min ton pambıq toplanmışdı. Lakin 1942-ci ilin ortalarından kolxoz, sovxoz və MTS-lərdə ağır vəziyyət yarandı. Bu çətinlik hər şeydən öncə maşın və traktorların, atların müharibəyə səfərbər edilməsi, mexanizatorların öz ərizələri ilə müharibəyə getməsi ilə bağlı olmuşdur.

SSRİ üzərinə xaincəsinə basqın edən Hitler kolxoz quruluşunun zəifliyinə, kəndlilərin narazılığına bel bağlasada, mövcud iqtisadi, siyasi sistem kənd əhalisinin səfərbər olmasına şərait yaratdı. Kəndin işlək əhalisinin 3-dən 2-sinin müharibəyə səfərbər edilməsinə baxmayaraq yeniyetmələr və qadınlar kənd təsərrüfatı işlərinə cəlb olunur və məhsul istehsalını artırmağa çalışırdılar.

Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri olan heyvandarlığın inkişafına daha çox diqqət yetirilirdi. 1942-ci ilin ortalarında Vilayət rəhbərliyi Xocavənd, Şuşa və Ağdərənin kolxoz və sovxozlarında işləmək üçün 1768 komsomolçu göndərdi. 1943-cü ildə Vilayətdə əkin sahələri 15 min hektar artırılmış, məhsul toplanışı 1942 ildəkindən 20 gün tez qurtarmışdır. 1943-cü ilin sonunda DQMV-nin əməkçiləri dövlətə 90 min ton taxıl vermişdilər¹². Dağlıq Qarabağ zəhmətkeşləri 1943-cü ildə pambıq planını 73,6 faiz yerinə yetirməyə nail oldular.

Müharibədə tütünə daha çox ehtiyac olduğundan 1942-ci ildən Dağlıq Qarabağın kolxozlarında tütün əkilməyə başlanmışdır. İlk vaxtlar 25 hektar sahədə tütün əkən əhali sonrakı illərdə əkin sahələrini daha da artıraraq 80 hektara çatdırmış və dövlətə tütün satışı planı yerinə yetirmişdir.

DQMV-nin komsomolçu gəncləri müharibə dövründə kənddə tükənməz yaradıcı qüvvə kimi çıxış edirdilər. Belə ki, təkcə 1943-cü ildə DQMV-nin 20 min gənci iməcliklərdə fəal iştirak etmiş, 42 su arxı təmizləmiş, tarlaya 9088 ton kübrə daşımış, 29 hektar üzüm bağı becərmişdi. Komsomolçular qazandıqları 2000 əmək gününü və 63325 manat pulu müdafiə fondu hesabına keçirmişdilər. 1943-cü ilin fevralında komsomolçu gənclərin texniki hissələr və alət toplanışı həftəsində 1675 mühüm kənd təsərrüfatı maşın hissələri, 39 kombayn və taxıldöyən maşın təmir edilmişdir¹³.

Azərbaycanın hər yerində hərbi xəstəxanalara hamilik işi gündən-günə genişlənirdi. Dağlıq Qarabağ əhalisi suxarını, quru meyvəni, doşabı, spirti, tənəkini, ət və süd məhsullarını qablaşdırıb hərbi xəstəxanalara göndərirdilər. 1943-cü il avqustun 11-də təkcə Hadrut rayonunun bir kolxozunda «Vətən müdafiəçilərinin hamilik günü» keçirib, həmin gün qazanılmış 500 əmək gününün pul dəyərini, 1500 kq taxıl və digər kənd təsərrüfat məhsullarını toplayıb Respublikanın hərbi xəstəxanalarına hədiyyə göndərmişdilər¹⁴.

1944-cü ildə işğaldan azad edilmiş Rusiya ərazilərinə hamilik köməyi daha geniş xarakter aldı. DQMV Qaraçay Muxtar Vilayətini hamiliyə götürmüş və bəhs etdiyimiz dövrdə Dağlıq Qarabağ əhalisi qaraçaylılara 52 ton buğda, 8 ton arpa, 1600 kq çovdar, 3200 kq noxud, 16 qaramal, 43 davar, 435 min manat nəgd pul

göndərmişdilər¹⁵. Hadrud rayonu isə Oryol vilayətinə 40.000 manat nəğd pul, 500 əmək günü dəyərində müxtəlif məhsullarla kömək etmişdilər. DQMV-nin gəncləri hamilik etdikləri rayonlara 43300 manat nəğd pul və 2007 əmək gününə düşən məhsul göndərmişlər¹⁶.

1941-1943-cü illərdə Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi DQMV-nin vətəndaşları öz şəxsi qənaətləri hesabına tank dəstələri yaratmaq hərəkatına qoşulmuşlar. Ümumi Azərbaycan üzrə bu göstərici 230 milyon manat idisə, bunun 11 milyonu Dağlıq Qarabağ zəhmətkeşləri tərəfindən göndərilmişdir¹⁷.

1942-1943-cü illərdə Azərbaycanda əlillərin və əsgər ailələrinin işlə təmin olunması hərəkatı genişləndi. 1942-ci ildə Şuşa şəhərində 2 əlillər evi fəaliyyətə başladı. Orada 100-dən artıq əlil işləyirdi. Ümumi Azərbaycan üzrə bu göstərici 3295 nəfərə çatırdı. 1943-cü ildə DQMV-də əsgər ailəsi olan 6 nəfər qadın Kənd Soveti sədri, 22 nəfər Kənd Soveti katibi, 10 nəfər kolxoz hesabdarı, 132 nəfər kolxoz briqadiri, 34 nəfər ferma müdiri işləyirdi. 1941-1944-cü illərdə Azərbaycanda 91 min nəfər cəbhəçi ailəsi işlə təmin olunmuşlar¹⁸.

Əsgər ailələrinə ümumxalq qayğısında komsomolçu gənclər yaxından iştirak edirdilər. 1943-cü ildə DQMV-nin komsomolçuları 201 əsgər ailəsinin evini təmir etmiş, onların mal-qarasına 27 ton yem tədarük etmiş, 115 m³ odun daşmış, döyüşçü ailələrinin uşaqlarına geyim, ayaqqabı və sair vermişlər¹⁹.

Müharibə dövründə Bakı neftinin qələbənin əldə edilməsində rolu misilsiz olmuşdur. 1941-1945-ci illərdə SSRİ neft sənayesi 110 milyon ton neft hasil etmişdir ki, bunun 75 milyon tonu Azərbaycanın payına düşürdü. Başqa sözlə desək müharibədə ordunun döyüş

texnikasının 75-80 faizi Azərbaycan neftçilərinin qəhrəman əməyi nəticəsində hərəkatə gətirilmişdir.

Müharibə başlayan ilk gündən Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərən 24 müəssisə cəbhə üçün işləyirdi. Müəssisələrdə dəzgah arxasında gənclər, qızlar və qadınlar dayanırdı. Müharibə dövründə Vilayətin ən böyük müəssəsi olan Qarabağ İpək Kombinatının kollektivi xüsusilə fərqlənirdi. Ağır illərdə onlar ehtiyacı olan ailələrə 421 min kub metr odun daşımış və 473 ton metal toplayıb Stavropol vilayətinə göndərmişlər. Sənayedə əhəmiyyətli müvəffəqiyyətlər qazanılmışdı. Belə ki, 1944-cü ildə 1940-cı ilə nisbətən sənayenin ümumi məhsulu 9 faiz artmışdı. Əkin sahələri xeyli genişlənməmiş, davarların sayı 31,2 faiz, qaramalın sayı 11,5 faiz artmışdı. Dağlıq Qarabağ zəhmətkeşləri müdafiə fonduna 11.497.000 manat köçürülmüşdür. 1944-cü ildə DQMV-nin Xocavənd rayonu, heyvandarlığı inkişaf etdirmək planını – qaramal üzrə 114,9 faiz, qoyun və keçilər üzrə 113,2 faiz, atlar üzrə 106,7 faiz yerinə yetirilmiş və yarış qalibi hesab edilərək DMK-nın Keçici Qırmızı Bayrağını və pul mükafatını almışdır²⁰.

Azərbaycan dəmir yolu cəbhəni yanacaq, döyüş ləvazimatı və ərzaqla təchiz edən xətlərdən idi. Müharibə illərində yeni dəmir yol xətləri çəkilib istifadəyə verilmişdir ki, belə xətlərdən biridə Yevlaxla Xankəndini birləşdirirdi. 1941-1945-ci illərdə Azərbaycan dəmiryolçuları cəbhəyə 1 milyon 600 min vaqon xalq təsərrüfatı məhsulları göndərmişlər.

1941-1945-ci illərdə DQMV-də yeni çınqıl yollar çəkilmiş, körpülər inşa edilmişdir. Bölgənin avtomobil nəqliyyatı işçiləri cəbhənin ehtiyaclarının təmin olunmasında fəal iştirak etmişdilər.

Bəhs etdiyimiz illərdə Resublikamızın hər yerində, o cümlədən DQMV-də rabitə vasitələri də təşkilatları elə ilk günlərdən işlərini müharibənin tələblərinə uyğun qurub cəbhə ilə arxanın fasiləsiz, möhkəm və etibarlı əlaqəsini təmin etməyə çalışmışlar. 1941-1945-ci illərdə Azərbaycanda 600-ə qədər rabitə müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ki, bunun 10-u DQMV-nin payına düşürdü. Müharibə illərində DQMV-nin bütün rayonlarının Bakı şəhəri ilə telefon rabitəsi fəaliyyət göstərirdi. DQMV-də radio rabitəsinin keyfiyyətli verilişlərlə fasiləsiz fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilirdi. DQMV-də 2 radio qovşağı fəaliyyət göstərirdi. Şuşa və Xankəndində fəaliyyət göstərən hərbi xəstəxanaların radio nöqtələri Moskva, Ufa, Aşqabad, Tbilisi şəhərləri ilə yeni radio rabitə əlaqələri yaradılmışdı.

Ümumiyyətlə, 1941-1945-ci illərdə DQMV-də xalq təsərrüfatının bütün sahələri və sosial-ictimai həyat hərbin tələblərinə uyğun yenidən qurulmuş, əmək və istehsalat intizamı güclənmişdi. Dağlıq Qarabağ əhalisi ön və arxa cəbhənin strateji məsələlərlə təmin olunmasında öz layiqli köməyini göstərmişdir.

Azərbaycan ziyalıları müharibənin ilk günlərindən bütün səy və yaradıcılıq fəaliyyətlərini qəsbkar faşist Almaniyasına qarşı, mübarizəyə, azadlığın, sivil cəmiyyətin qorunmasına yönəltdilər. İctimai və humanitar sahədə çalışan alimlərimiz xalqın qəhrəmanlıq tarixindən, döyüş ənənələrindən bəhs edən əsərlər yaratdılar. Yazıçılar, şairlər, bəstəkarlar, rəssamlar öz əsərləri vasitəsilə insanlarda vətənə məhəbbət, düşməyə nifrət hissi aşılayır, faşist işğalçıları üzərində qələbəyə inam yaradırdılar. Böyük Vətən müharibəsində cəbhəyə və ölkə iqtisadiyyatına xidmət və qayğı göstərməklə Azərbaycan

xalqı, öncə onun ziyalıları Sovet Ordusunun alman-faşizmi üzərində qələbəsinə mühüm töhfə vermişlər.

Böyük Vətən müharibəsində arxa cəbhədə olduğu kimi ön cəbhədə də xalqımızın mərd oğul və qızları böyük qəhrəmanlıqlar göstərmişdir. Müharibədə Sovet ittifaqı xalqları 27 milyon nəfərdən artıq şəhid vermişdi. Azərbaycan SSR-dən cəbhəyə getmiş 700000 nəfərə qədər döyüşçüdən 300000 nəfəri həlak olmuşdu. Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində H.Aslanov, S.Qəniyev, M.Əbilov, H.Hüseynov, A.Abdullayev, Y.Abdullayev, A.Abasov, Q.Zeynalov, T.Əliyərbəyov, A.Vəzirov, A.Qazızadə, B.Mehdiyev, D.Nəcəfov, N.Kərimov və başqa sərkərdə və komandirlərimiz ölkəni faşizm bələsindən qurtarmaq üçün böyük hərbi təşkilatçılıq qabiliyyəti və əsgəri rəşadət göstərdilər. Xalqımızın mərd oğullarından 121 nəfəri döyüşlərdəki rəşadətinə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. 30 nəfər azərbaycanlı döyüşçü Şöhrət Orderinin hər üç dərəcəsi ilə, 176 min nəfər isə müxtəlif orden və medallarla təltif edildilər. Partizanlarımızda müqavimət hərəkatında fəal iştirak edərək mərdlik və şücaət göstərmiş, düşməndən amansız intiqam almışdılar.

Böyük Vətən müharibəsi dövründə Dağlıq Qarabağdan 45 min nəfər oğlan və qız cəbhəyə getmiş, Vətənə hədsiz sədaqət, mərdlik, fədakarlıq və igidlik nümayiş etdirmişdilər. 22 min nəfər Dağlıq Qarabağ sakini vətənin azadlıq və istiqlaliyyəti uğrunda döyüşlərdə qəhrəmanlıqla canını qurban vermişdi. Onlar Sovet Ordu hissələrində, partizan dəstələrində, müqavimət hərəkatı sıralarında hitlərçilərə qarşı vuruşmuşlar. Dağlıq Qarabağda anadan olmuş 15 min döyüşçü döyüş orden və medalları ilə təltif edilmiş, 18 nəfəri Sovet İttifaqı Qəhrəmanı kimi yüksək ada layiq görülmüşlər²¹.

Onlardan bir neçəsinin döyüş yolunu xatırlatmaq yerinə düşərdi: Smolensk meşələrində fəaliyyət göstərən Partizan dəstəsində «Partizan Aliyə» adı ilə tanınan Aliyə Fətulla qızı Rüstəmbəyova Qarabağın tacı Şuşada dünyaya göz açmışdır (1907-ci ildə). Tibb İnstitutunu bitirən Aliyə Böyük Vətən müharibəsinin elə ilk günündən öz ərizəsi ilə alman faşizminə qarşı müharibəyə getdi. Müharibənin ilk günlərində böyük bacarığa malik olması aşkar edilmiş və qeyrətli azərbaycanlı qızı Tibb-sanitariya batalyonuna rəis təyin edilmişdir. Dərin zəkaya malik cərrah Aliyə minlərlə insanı ölümün pəncəsindən xilas etmişdir. 1941-ci ilin əvvəllərində yaralanaraq əsir düşən Aliyə, 1942-ci ilin əvvəllərində əsirlikdən qaçmış və Smolenskdə partizanlara qoşulmuşdur. Cəmi 35 bahar yaşayan həssas, nikbin, qeyrətli Vətən övladı 1942-ci ildə qəhrəmancasına həlak olmuşdur²². Təlim, tərbiyə və təhsilini Şuşada alan və ölümündən sonra «Böyük Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı» adına layiq görülən «Partizan Aliyə» ilə bütün Azərbaycan xalqı fəxr edə bilər.

Sovet İttifaqının donanma admiralı İ.S.İsakov Böyük Vətən müharibəsi illərində qoşunlara bacarıqlı rəhbərlik etdiyinə, igidlik və qəhrəmanlıq göstərdiyinə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı almış, 6 Lenin ordeni, 3 Qırmızı Bayraq Ordeni, 2 dəfə birinci dərəcəli Uşakov ordeni, birinci dərəcəli Vətən Müharibəsi və Qırmızı Ulduz ordenləri ilə, bir çox medallarla, habelə bir sıra xarici dövlətlərin ordenləri ilə təltif olunmuşdur²³.

Rostov şəhərinin xatirə lövhəsində bir igid şuşalının da adı həkk olub: «Qaraşov Aslan Məmməd oğlu (10.XI.1919, Şuşa – 12.02.1943, Rostov)». Aslan 1939-cü ildə ordu sıralarına çağırılmış və Böyük Vətən müharibəsində artilleriya batareyasının komandiri təyin edilmişdir. O, Şimali Qafqazın azad edilməsində böyük

igidlik göstərmişdir. Rostovun Semernikova kəndində gedən döyüşlərdə cəsur döyüşçü Aslan düşmənin 8 tankını yandırmış və özü də həlak olmuşdur. Möhkəm əqidəli şuşalı balasına Böyük Vətən Müharibəsi qəhrəmanı adı verilmiş, «Qırmızı Bayraq» ordeni və çoxlu medallarla təltif edilmişdir.

Təhsilini Leningrad və Moskva hərbi məktəbində almış A.F.Vəzirov Böyük Vətən müharibəsi illərində Zaqafqaziya cəbhəsi Şimal ordu qrupunun 5-ci dağ minaatan – mühəndis briqadasının, 3-cü Ukrayna cəbhəsinin Qırmızı Bayraq Ordenli 51-ci mühəndis-istehkam briqadasının tərkibində olmuş və sonra briqadaya komandirlik etmişdir. Polkovnik A.F.Vəzirov göstərdiyi şücaətə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, 4 Qırmızı Bayraq Ordeni, II dərəcəli Boqdan Xmelnistki ordeni və medallarla təltif olunmuşdur²⁵.

Xocavənd rayonunda anadan olmuş M.A.Parseqov 1940-cı ildən artilleriya diviziyasına komandirlik etmişdir. O, Mannerheymlə xəttinin dağıdılmasında, Kiyevin müdafiəsində, Yapon militaristlərinin darmadağın edilməsində fəal iştirak etmiş və öz əsgər borcunu şərəflə yerinə yetirmişdir. Göstərdiyi xidmətlərə görə general-polkovnik M.A.Parseqova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir²⁶.

Bütün Azərbaycan xalqının fəxri sayılan Quliyev Yaqub Allahqulu oğlu 1900-cü ildə Şuşada dünyaya göz açmışdır. 1920-ci illərdə vsvod komandiri, rota komandiri, türkmən süvari polkunun qərargahının rəisi, 1938-ci ildə Türkünstan dağ-süvari briqadası qərargahının rəisi, 1939-cu ildə Orta Asiya Hərbi dairə qərargahının rəis müavini, 1942-ci ildə 97-ci süvari diviziyasının komandiri vəzifələrində işləmişdir. Dərin düşüncəli Yaqub sovet hərbi xadimi adına layiq görülmüş və general mayor

rütbəsi almışdır. İgid şuşalı Stalinqrad vuruşmasında qəhrəmancasına həlak olmuşdur. Xalqımız ölməz qəhrəmanı ilə fəxr edə bilər. Onun adı Mamay təpəsindəki xatirə ansamblına yazılmış, Türkmənistanda Yaqubun adına abidə qoyulmuş və bir məşhur küçəyə Y.Quliyevin adı verilmişdir. Ölümündən sonra Y.A.Quliyev Lenin ordeni, sağlığında isə 2 dəfə «Qırmızı Bayraq» ordeni ilə təltif olunmuşdur. Lenin ordenli generalın adına Şuşada da küçə vardır²⁷.

DQMV-nin Hadrut rayonunun Metstağlar kəndində anadan olmuş S.A.Xudyakov general və aviasiya marşalı rütbəsinədək yüksəlmişdir. O, Moskva ətrafında gedən döyüşlərdə, Kursk, Oryol, Belqrad və solsahtil Ukraynasının azad olunmasında, Yassı-Kişinov əməliyyatlarında fəal iştirak etmişdir. İgidlik və mərdlik nümayiş etdirdiyinə görə S.A.Xudyakov bir sıra orden və medallarla təltif olunmuşdur.

Dərin düşüncəsi, möhkəm iradəsi, qibtə olunan vətənpərliliyi ilə xalqımızın sevimlisinə çevrilmiş, həm zahirən, həm də mənən əsl azərbaycanlı və türk oğlu adına layiq olan Xəlil Məmməd oğlu Məmmədov gözəlliklər diyarı Şuşada dünyaya göz açmışdır (1916). 1940-cı ildə tank batalyonunun alay məktəbini bitirən Xəlil tank komandiri təyin edilmişdir. Böyük Vətən müharibəsində rota və batalyon komandirləri vəzifəsində işləyən X.Məmmədov Kerç, Kırım, Şimali Qafqaz, Ukrayna, Moldova, Rumiyanın azad edilməsində qəhrəmanlıqlar göstərmişdir. Göstərdikləri qəhrəmanlıqlara görə Xəlil Məmmədova 1945-ci ildə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmiş və general-mayor rütbəsinədək yüksəlmişdir. X.Məmmədov Qırmızı Bayraq, Aleksandr Netski, 2 Qırmızı Ulduz, Şərəf nişanı ordenləri və medallarla təltif

edilmişdir. Qəhrəmanın həyatı bugünkü gəncliyimizə gözəl örnəkdir.

Bütün Taqanrok sakinləri arasında «məğlubedilməz» ləqəbi ilə tanınan Şuşa rayonunun Zarıslı kənd sakini Əli Rza oğlu Bədəlov müharibə başlayan vaxtdan öz ərizəsi ilə cəbhəyə getdi. Cəsur topçu Ə.R.Bədəlov Mozdok, Taqanrok, Melitopol, Kişinyov ətrafında, Macarıstan və Polşada gedən döyüşlərdə yüzlərlə alman tankını məhv etmişdir. Ali Baş Komandanlığının imzaladığı təşəkkür əmrində onun adı həmişə birinci çəkilmişdir.

Şuşalı Əmir Məmmədoğlu Rüstəmov müharibə dövründə, azərbaycanlılar arasında birinci texnik-mühəndis olmuşdur. 1942-ci ildə Qafqaz uğrunda gedən döyüşlərdə düşmən obyektlərinin yerini və hücum üçün plan Ə.Rüstəmov çox dəqiqliklə çəkmişdir. Kapitan Ə.Rüstəmov 1942-ci ilin yanvarında 56-cı orduya, sonra isə 25-ci minaaxtaranlar briqadasına komandirlik etmişdir. General-mayor rütbəsinədək yüksələn komandir çoxlu orden və medalların sahibidir. Böyük Vətən müharibəsi dövründə Dağlıq Qarabağdan onlarca döyüşçü – Sovet İttifaqı qəhrəmanı A.C.Qasparov, Bəylər və Əsrəf Cahangirovlar, Musa, Baxış və Alyoşa Hüseynov qardaşları, Kamran Məmmədov və başqaları fəvqəladə mərdlik göstərmişdilər.

Beləliklə, Böyük Vətən müharibəsi SSRİ-nin qələbəsi ilə başa çatdı. Qələbənin əldə edilməsində bütün Azərbaycan xalqının, o cümlədən DQMV-nin əhalisinin böyük xidmətləri olmuşdur. Alman faşizm üzərində qələbə əldə edilməsinin ən başlıca səbəbi ölkənin və xalqın bütün gücünün səfərbər edilməsində idi. Həmçinin ölkə rəhbərliyi inzibati idarəçilik metodlarını daha da möhkəmləndirib, iqtisadiyyatı qısa bir zamanda hərbin tələbləri əsasında yenidən qura bildi və xalqların iqtisadi,

hərbi, mənəvi qüvvələrini birləşdirdi. Azərbaycan xalqı ikinci dünya müharibəsində SSRİ-nin qalib çıxmasına öz layiqli töhfəsini vermiş, adı XX əsrdə qəsbkarlığa və mürtəcə qüvvələrə qarşı mütərəqqi qüvvələrin tarixi səlnaməsinə qızıl hərflərlə əbədi həkk olunmuşdur. Azərbaycan xalqı Böyük Vətən müharibəsinin ağır yükünü öz çiyinlərində daşımış və faşizm üzərində tarixi qələbə qazanılmasında mühüm rol oynamışdır. Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev çıxışlarından birində qeyd etmişdir: «1941-1945-ci illər Azərbaycan xalqının tarixində çox görkəmli yer tutur və xalqımızın tarixində parlaq səhifələrdəndir... İkinci dünya müharibəsi əyani şəkildə bir daha təsdiq etdi ki, Azərbaycan xalqı ən ağır sınaqlardan üzüağ çıxmağa, misilsiz şücaət və rəşadət nümunələri göstərməyə qadir olan çox dözümlü və qəhrəman xalqdır. Faşizm üzərində qələbədən sonra xalqımızın keçdiyi yol Azərbaycanın gələcək milli azadlığına, müstəqilliyinə gedən yol olmuşdur... Azərbaycan yüksək inkişaf yolu keçdi və böyük iqtisadi, intellektual potensial topladı. Bunların əsasında xalqımız öz müstəqilliyini əldə etdi və dünya birliyində öz yerini tutdu»²⁸.

İVFƏSİL AZƏRBAYCAN SSR DQM V-NİN İQTİSADI HƏYATI. XALQ TƏSƏRRÜFATININ BƏRPA VƏ İNKİŞAFI (1946-1950-ci illər)

İkinci dünya müharibəsində Azərbaycan xalqı bütün iqtisadi, hərbi və mənəvi gücünü səfərbər edərək SSRİ-nin qalib çıxmasına öz layiqli töhfəsini vermiş və XX əsrdə qəsbkarlığa və mürtəcə qüvvələrin tarixi səlnaməsinə öz adını qızıl hərflərlə əbədi həkk edirmişdir. Azərbaycanın oğul və qızları faşizmə qarşı mərdliklə vuruşaraq 121 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş, arxada çalışan əməkçilərimiz cəbhəyə böyük köməklik göstərmişdilər. Müharibənin bütün ağırlığını öz çiyində çəkən Azərbaycan xalqı öz milli sərvətlərinin xeyli hissəsini itirmişdir.

Müharibə Azərbaycanın hər yerinə, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan DQM V-nin bütün təsərrüfatına çox ağır zərbə vurdu. 1945-ci ildə vilayət sənayesində ümumi məhsul istehsalı 1940-cı illə müqayisədə təxminən 22 faiz aşağı düşmüşdü. Müvafiq illərdə ipək parça istehsalı 120 min m²-dən 93,6 min m²-ə, xam ipək 98 tondan 76,4 tona, pendir istehsalı 61 tondan 48 tona, şərab istehsalı 40000 dkl-dən 3120 dkl-ə, konyak istehsalı 1000 dkl-dən 780 deklətrə, taxta şalban 1300 m³-dən, 1014 m³-ə, əhəng 120 tondan 94 tona, mebel istehsalı 26 min manatdan 20 min manata enmişdi¹. Müharibə illərində DQM V-də istehlak malları istehsalı kəskin sürətdə aşağı düşmüşdü. 1945-ci ildə 1940-cı ilə nisbətən pambıq istehsalı 2,4 dəfə azalmış, əkin sahəsi 4 min hektardan 1,2 min hektara enmişdi. Barama istehsalı 114 tondan 72 tona, yun istehsalı 109 tondan 85 tona qədər azalmışdı. DQM V-də 1940-cı ildən 1945-ci ilin sonunadək

iribuynuzlu mal-qaranın sayı 87,6 min başdan 78,5 min başa, davarların sayı isə 160,4 min başdan 140,2 min başa enmişdi². Kənd təsərrüfatının maddi texniki bazası xeyli zəiflənmişdi.

1940-cı ildə Azərbaycanda əhalinin sayı 3304,1 min nəfər, o cümlədən bundan 151 min nəfəri DQMV-nin əhalisi idi. Əhalinin müharibəyə səfərbər edilməsi ilə bağlı əhalinin sayı 1945-ci ildə 17,65 faiz azalmışdı³. Müharibə dövründə Dağlıq Qarabağda fəhlə və qulluqçuların bacarıqlı və işlək hissəsinin ön cəbhəyə səfərbər edilməsi ilə əlaqədar onların sayı 15 faiz aşağı düşmüşdü. Faşizm üzərində qələbədən sonra Respublikamızda xalq təsərrüfatı bərpa olunmağa başlandı. SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin 26 may 1945-ci il «Silah istehsalının azaldılması ilə əlaqədar olaraq sənayeni yenidən qurmaq sahəsində tədbirlər haqqında»kı qərarından sonra Azərbaycanda sənayenin bərpası və inkişafı üçün mühüm tədbirlər görüldü. Belə ki, müharibə qurtardıqdan sonra müəssisələrdə 8 saatlıq iş günü və illik məzuniyyətlər bərpa edildi. Həmçinin 1945-ci il dekabrın 1-dən başlayaraq müharibə illərində istifadə edilməmiş məzuniyyətlərə görə pul kompensasiyasının ödənilməsinə başlandı⁴.

Sənaye və kənd təsərrüfatını müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatdırmaq məqsədilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1946-cı il martın 18-dək keçirilmiş birinci sessiyasında 1946-1950-ci illəri əhatə edən dördüncü beşillik plan qəbul edildi⁵.

1945-ci illər sonlarında Azərbaycan XKS qərarı əsasında xalq təsərrüfatının inkişaf etdirmək məqsədilə DQMV-nin ümumi büdcəsi 41 milyon 294 min manat məbləğində təsdiq edilmişdir ki, bu da 1944-cü illə müqayisədə 12,2 faiz çox idi⁶.

DQMV-də dördüncü beşillik planda sənayenin bərpa və inkişaf üçün aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi planlaşdırılmışdı. 1950-ci ildə DQMV-nin sənayesi: 600 min kərpic, 800 min tikinti daşı, 1300 ton əhəng, 1 milyon 200 min ədəd kirəmid, 300 min kubmetr taxta, 18500 kubmetr odun, 28 min metr pambıq parça, 548 min metr ipək parça, 3,1 min kvadrat metr xalça, 60 min cüt ayaqqabı, 200 min cüt corab, 48 min ədəd trikotaj üst paltarı, 80 min ədəd trikotaj alt paltarı, 51 min ton yağ, 100 ton qənnadı malı, 110 dekaetr üzüm şərabı, 20 ton metal qab-qacaq və 1600 ədəd araba verməli idi⁷. Planda həmçinin, mövcud mexaniki emalatxana əsasında mexaniki zavod tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Dağlıq Qarabağda tikiləcək həmin zavodun 3 sexi – mexaniki, tökmə və avtomobil təmiri sexləri – 1950-ci ilin sonunda başa çatdırılmalı və sonrakı beşilliklərdə yeni sexlər yaradılmalı idi⁸. Bünövrəsi 1945-ci ilin ortalarından qoyulan Xankəndi ağac emalı fabriki qısa bir müddətdə başa çatdırılmalı idi. Həmçinin sonralar DQMV-nin mərkəzinə çevrilmiş Xankəndi şəhərində yeni əhəng zavodu, kirəmid kərpic zavodu, faner sexi, «Qarabağ Çaxır Trest» üçün şərab anbarı və yeni mətbəə binası tikmək planlaşdırılmışdır⁹. DQMV-nin sənaye işçiləri qarşıya qoyulan vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün bütün güclərini səfərbər etməyə başladılar. Vilayətdəki rezin sənayesi, yağ pendir sənayesi, tikinti ləvazimatı, meşə emalı, toxuculuq, tikiş, gön-dəri, yeyinti və başqa sənaye müəssisələri 1946-cı ildə Bakıdan gətirilmiş avadanlıqlar hesabına yenidən qurularaq təmir olundu. Artıq 1947-ci ildə DQMV-də sənayenin ayrı-ayrı sahələrində xeyli irəliləmələr diqqəti cəlb edirdi. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan hökumətinin bölgəyə olan xüsusi diqqətindən irəli gəlirdi.

Dağlıq Qarabağda inkişaf etmiş sənaye sahələrindən biri ipək emalı sənayesi idi. Qarabağ ipək emalı sənayesi 1947-ci ildə planı 121,3 faiz yerinə yetirmişlər¹⁰. 1950-ci ildə isə Dağlıq Qarabağ ipəkçiləri mərkəzə məlumat verib planı artıqlaması ilə və vaxtından əvvəl yerinə yetirməsi haqda məlumat vermişdilər. Əgər 1940-cı ildə Qarabağ ipək kombinatı dövlətə 98 ton xam ipək vermişdilərse 1950-ci ildə bu rəqəm 120 tona çatmışdır¹¹. Həmçinin müvafiq illərdə ipək parça istehsalı 120 min kvadrat metrədən 163 min kvadrat metrədək artmışdır¹².

Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev çıxışlarından birində 1946-1950-ci illəri təhlil edərək belə qiymətləndirmişdir: «Müharibədən sonrakı illərdə respublikamız iqtisadiyyat və mədəniyyətin yeni yüksəliş mərhələsinə qədəm qoydu. Artıq 1948-ci ildə respublika sənayesi müharibədən əvvəlki səviyyəni ötmüş, ...energetika və su təsərrüfatı tikintiləri genişlənməmiş, kənd təsərrüfatının maddi texniki bazası xeyli möhkəmlənmişdir»¹³.

DQMV-nin sənayesi əsasən kənd təsərrüfatı xammalı emal edir. Vilayətin sənaye məhsulunun yarısından çoxunu yeyinti sənayesi, əsasən şərabcılıq verir. 1946-1950-ci illərdə dövlətimizin bölgəyə ayırdığı vəsait hesabına vilayətdə şərab-spirt sənayesi də sürətlə inkişaf edib genişlənirdi. Burada fəaliyyət göstərən konyak spirt zavodu, şərab və konyak zavodları, spirtsiz içkilər zavodu, likor zavodu və başqa zavodlar 1946-cı ildə yenidən qurularaq başa çatdırılmışdır¹⁴. Həmin zavodlar əsasında yaradılmış «karvintrest» müəssisələrinin gücü ildən-ilə artırılmışdır. «Karvintrest»in buraxdığı məhsulların tam olmayan siyahısı – adi şərab, şirin şərab, konyak, spirt-rektifikat, tut spirti, üzüm spirti, texniki spirt, bəhməz, meyvə suları, turşaşirin içkilər, qazlı su və

sair bu kimi məhsullar DQMV-də spirt sənayesinin nə qədər güclü inkişaf etdiyini göstərir. DQMV-də 1946-1950-ci illərdə spirt-şərab sənayesinin inkişafını aşağıdakı rəqəmlərdən də görmək olar. Belə ki, 1940-cı ildə vilayətdə 40 min dkl. şərab istehsal edilmişdirsə, 1950-ci ildə şərab istehsalı 4 dəfədən çox artaraq 165 dkl. olmuşdur. Həmçinin müvafiq illərdə konyak istehsalı 1000 dkl-dən artıb 6000 dkl-ə çatmışdır¹⁵.

1946-1950-ci illərdə DQMV-də tikinti ləvazimatı sənayesi də genişlənirdi. Kərpic, kirəmit, əhəng və mexaniki təmir zavodlarının məhsullarından təkəcə vilayətin ərazisində deyil qonşu rayonlarda da istifadə olunurdu. Bəhs edilən dövrdə DQMV-də iki böyük müəssisə yaradıldı. Bunlardan biri ağac emalı fabriki idi ki, həmin fabrik vilayət əhalisinin mebelə olan ehtiyacını tam ödəyirdi. Əgər 1940-cı ildə DQMV-də 26 min manatlıq mebel istehsal edilmişdirsə, 1950-ci ildə bu göstərici 173 min manata çatmışdır¹⁶. Eyni zamanda taxta zavodunun da işə düşməsi tikintinin inkişafına təkan verdi. Bölgədə taxta şalban istehsalı 1940-cı ildə 1,3 min kubmetrdən, 1950-ci ildə 2 min kubmetrədək yüksəlmişdi¹⁷.

DQMV-də yerli sənayenin daha böyük sürətlə inkişafı üçün hər cür şərait mövcud idi. Bu, ilk növbədə Azərbaycan hökumətinin bölgəni yeni texnika və ixtisaslı kadrlarla təmin etməsi, ayrılan vəsaitin miqdarının ildən-ilə artırılması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən bölgədə bir sıra mədən yataqlarının tapılması ilə əlaqədar idi. 1946-1950-ci illər ərzində DQMV-də çox böyük miqdarda mərmər, sement, İslandiya şpatı, litoqrafiya daşları, gil, təbaşir və sair yataqlar aşkar edilmiş və yerli sənayenin inkişafına təkan vermişdir. Dağlıq Qarabağ sənət kooperasiyası 100 çeşiddə məhsul buraxırdı. Yerli meşə materiallarından, cır

meyvələrdən və sair istifadə əsasında külli miqdarda coxişlənən mallar istehsal olunurdu¹⁸.

Təsadüfi deyildir ki, DQMV-nin sənət kooperasiyası ittifaqının müəssisələri araba və kirəmid istehsalı cəhətdən 1950-ci ilin göstəricilərinə görə Azərbaycanda birinci yeri tutmuşdur¹⁹.

1946-1950-ci illər ərzində DQMV-də yeni artellər, tikinti materialları, saxsı qab, trikotaj mallar, corab, ayaqqabı, mebel, şirniyyat və sair istehsal edən emalatxanalar açılmışdır. Bəhs edilən dövr ərzində vilayətdə sənət və əlillər kooperasiyasının buraxdığı məhsullar 8,5 dəfə, fəhlələrin sayı isə 25 dəfə artmışdır. Burada fəaliyyət göstərən mexaniki zavod isə ildən ilə böyüyərək vilayətin kolxoz və müəssisələrinin ehtiyaclarını ödəyirdi. Digər sənaye sahələrindən olan xalça toxunması, yağ-pendir sənayesi, asfalt-beton istehsalı və çörək zavodunun da işində böyük irəliləyişlər diqqəti cəlb edirdi. Təkcə pendir istehsalındakı artım 1940-ci ildəki 61 tona qarşı 1950-ci ildə 113 tona çatmışdır²⁰.

1950-ci ildə 1940-cı illə müqayisədə DQMV-də sənayenin necə inkişaf etdiyini aşağıdakı cədvəldən də aydın görmək olar:

Cədvəl № 2

Sıra №-si	Məhsulun növləri	Ölçü vahidi	1940	1950
1	İpək parça	min m ²	120	163
2	Xam ipək	ton	98	120
3	Pendir və brmza	ton	61	113
4	Şərab	min dkltr.	40	165
5	Konyak	min dkltr.	1	6
6	Taxta-şalban	min m ³	1,3	2,0
7	Mebel	min manat	26	173

8	Ağac materialları	m ³	1,3	2,0
9	Əhəng	ton	1222	1313
10	Kərpic	min ədəd	172	729
11	Kirəmid	min kub metr	43	49,5
12	Yonulmuş daş	min kub metr	46,8	42,7
13	Elektrik enerjisi	min kub metr	1514	4669

Beləliklə bəhs edilən illərdə Azərbaycan hökumətinin DQMV-nə yaxından qayğısı nəticəsində sənayenin bütün sahələri inkişaf edir və qarşıya qoyulan vəzifələr vaxtında və artıqlaması ilə yerinə yetirilirdi. Nəticədə 1940-cı ilə nisbətən 1950-ci ildə DQMV-də sənaye məhsulu istehsalı 74 faiz artmışdır ki, bu da ümumi Azərbaycan üzrə olan orta göstəricidən 69 faiz, Naxçıvan Muxtar Respublikasının orta göstəricilərindən 30 faiz çox demək idi²¹. Lakin aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, vilayət rəhbərliyi yeni sənaye sahələrinin yaradılmasında ikili mövqe tutmuşdular. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər Qarabağımızın, sonralar isə DQMV-nin mərkəzi olmuş Şuşada 1946-1950-ci illər ərzində bir dənədə olsun müəssisə açılmamışdır. Xankəndində, Hadrudda, Xocavənddə, Ağdərədə, Əskəranda açılan yeni sənaye sahələri isə ermənilərin daha çox məskunlaşdıqları ərazilərdə yaradılmışdır.

1946-1950-ci illəri əhatə edən dördüncü beşillik planda sənaye ilə yanaşı kənd təsərrüfatının da inkişafı, müharibədən əvvəlki səviyyəyə yüksəldilməsi və bu səviyyəni ötüb keçmək əsas vəzifə kimi irəli sürülmüşdü. Beşillik planda DQMV-də buğda əkininin hər hektarından 80 pud buğda, hər hektardan 20 sentiner pambıq, barama qurdunun hər qutusundan 55kq barama, hər hektardan 2,8 sentiner yonca toxumu və 6 sentiner

xəşə toxumu götürməyi, atların sayını 25 faiz, qaramalın sayını 10 faiz, o cümlədən inək və camışların sayını 25 faiz, davarların sayını 11 faiz artırmaq nəzərdə tutulmuşdu²². Eyni zamanda hər yüz doğar heyvandan 20 buzov, 80 qulun və 102 quzu əldə etmək, hər inəkdən 2300 kiloqram süd sağmaq, hər qoyundan 50 faiz artıq yün qırmaq (1946 illə müqayisədə) Dağlıq Qarabağ kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əməkçilərinin mühüm vəzifələrindən idi²³.

Dağlıq Qarabağda kənd təsərrüfatının bərpa və inkişafı həmişə Azərbaycan hökumətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. ÜİK(b)PMK-nın fevral (1947-ci il) plenumunun «Müharibədən sonrakı dövrdə kənd təsərrüfatını yüksəltmək tədbirləri haqqında» qərarından²⁴ sonra Azərbaycan hökuməti DQMV-də əkin sahələrinin genişləndirilməsi, dənli və texniki bitkilərin məhsuldarlığının yüksəldilməsi, heyvanlarlığın məhsuldarlığının artırılması, MTS və sovxozların işinin yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatı maşınları istehsalının artırılması barədə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində bölgədə kənd təsərrüfatının istehsalat-texniki bazası xeyli möhkəmləndirildi. 1946-1950-ci illərdə Azərbaycan hökuməti bu sahəyə 109,6 milyon manat vəsait qoymuşdu. Həmin vəsait hesabına Dağlıq Qarabağa 198 traktor (15 at gücündə), 33 taxıl kombayını, 154 yük maşını və çoxlu miqdarda digər kənd təsərrüfatı maşını və çoxlu miqdarda digər kənd təsərrüfatı maşın və alətləri verildi²⁵. DQMV-də 1940-ci ilə nisbətən yük avtomobillərinin sayı 1950-ci ildə 5 dəfə artmışdı. Ümumi Azərbaycan üzrə bu artım təxminən 3,5 dəfə idi²⁶. 1946-1950-ci illərdə Azərbaycanın kəndlərində yaradılmış 12 MTS-dən 3-ü, 3 MHS-dən 1-i DQMV-nin payına düşürdü²⁷.

DQMV-də 1946-1950-ci illərdə irriqasiya tikintisi genişləndirildi. Tərtərçay, Xaçınçay, Qarqarçay, Köndələnçay və Quruçaydan təsərrüfatların suvarılması üçün yeni kanallar çəkildi.

ÜİK(b)P MK-nin 1946-cı il 19 sentyabr tarixli «Kolxozlarda kənd təsərrüfatı arteli Nizamnaməsinin pozuntularını ləğv etmək tədbirləri haqqında» qərarına²⁸ uyğun olaraq Azərbaycan hökuməti DQMV-də kənd təsərrüfatının təşkili təsərrüfat cəhətdən möhkəmləndirilməsi üçün mühüm tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Belə ki, DQMV-də kolxozların ictimai mülkiyyəti möhkəmləndirildi, torpaqlardan istifadə edilməsi nizama salındı, kolxozçuların əməyi səmərəli təşkil edildi. Göstərilən qərara uyğun olaraq DQMV-də kolxozlar birləşdirilməyə başlandı. Belə ki, 1946-1950-ci illər ərzində DQMV-də kolxozların sayı 195-dən 91-ə endi²⁹. Nəticədə isə ixtisara düşən kolxozlardan 1600 nəfər inzibati işçi istehsalata göndərildi. Bəhs edilən dövrdə DQMV-də ümumi əkin sahəsində azalma halı müşahidə edilmişdir.

1940-1950-ci illərdə Azərbaycan SSR DQMV-də ayrı-ayrı kateqoriyalar üzrə əkin sahələrinin ümumi həcmi aşağıdakı cədvəldən də aydın görmək olar: (min hektarla):

Cədvəl № 3

Sıra №-si	Əkin sahəsinin növləri	1940	1950
1	Ümumi əkin sahəsi	82,0	79,1
2	Dənli bitkilər	70,6	67,8
a.	Buğda	41,9	39,7
b.	Arpa	17,3
3	Texniki bitkilər	4,1	2,4

	o cümlədən		
a.	Pambıq	3,0	1,3
b.	Tütün	0,3
4	Kartof və tərəvəz	2,3	2,2
	o cümlədən		
a.	Kartof	1,5	1,4
b.	Tərəvəz	0,5	0,6
5	Yem bitkiləri	5,0	6,7

DQMV-nin iqtisadiyyatında ən mühüm sahələrdən biri taxılçılıqdır. Azərbaycan hökuməti DQMV-də taxılçılığın inkişafı üçün yeni növ taxıl «Arandəni» buğdası və «Şirvandəni» arpası toxumaları verdi. «Arandəni» buğdası vilayətdə daha yüksək effekt verdiyi üçün 1949-cü ildə bütün əkin sahəsinin dördüdə üçüdə əkilməyə başlandı³⁰. Dənli bitkilər Dağlıq Qarabağın bütün rayonlarında əkilirdi: 1940-cı ildə dənli bitkilər ümumi əkin sahəsinin 86 faizini təşkil edirdi. Yəni 81969 hektar ümumi əkin sahəsindən 70609 hektarda dənli bitkilər əkilmişdi³¹. 1950-ci ildə isə 79152 hektar ümumi əkin sahəsindən 67768 hektarda dənli bitkilər əkilmişdi³². Faiz hesabı ilə götürüldükdə bu ümumi əkin sahəsinin 85,6 faizini təşkil edir. Taxıl əkini sahəsinin nisbi azalmasına baxmayaraq yeni aqrotexnika üsullarının tətbiqi, becərmə işlərinin yaxşılaşdırılması, toxumçuluq işlərinin düzgün qurulması nəticəsində DQMV-də əkin sahələrinin məhsuldarlığı xeyli artmışdı. Belə ki, 1940-cı ildə DQMV-də dövlətə 7014 ton taxıl təhvil verilmişdirsə, 1950-ci ildə bu göstərici 7668 tona çatmışdır³³. Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatında pambıqçılıq xüsusi yer tutur. DQMV-nin Ağdərə rayonunda pambıq əkini ilə daha geniş məşğul olurdular. 1913-cü ildə DQMV-də cəmi

500 hektar sahədə pambıq əkilirdisə 1946-1948-ci illərdə 1500 hektar sahədə pambıq əkilmişdi³⁴. Qabaqcıl aqrotexnikadan və zəngin təcrübədən istifadə əsasında pambıq tarlalarının becərilməsi xeyli yaxşılaşdırılmış və tarlalardan yüksək məhsul götürülmüşdür. 1947-ci ildə hər hektardan 13,1 sentner əvəzinə 16,2 sentner, yəni 1913-cü illə müqayisədə 3 dəfədən artıq məhsul götürülmüşdür. DQMV-nin pambıqçıları 1940-cı ildə dövlətə 3,1 min ton pambıq təhvil vermişdilsə 1948-ci ildə bu göstərici 4 min tonu keçmişdi³⁵.

Azərbaycan SSR XKS-nin 1944-cü il qərarına əsasən 1949-1950-ci illərdə DQMV-də pambıq sahələri ixtisar edilməyə, əvəzində yeni bir bitki-qvaula əkilməyə başlandı. Hələ, 1928-ci ildən Ağdərənin Marquşadan sovxozunun elmi-tədqiqat stansiyasında qvaula bitkisinin toxumçuluğu və aqrotexnikası ilə məşğul olmağa başlamışdılar. Ağdərə rayonunun iqlimi və torpağı qvaula əkini üçün yararlı olduğundan 1929-cu ildən burada həmin bitki əkilməyə başlanmışdır. DQMV-də əsas etibarilə avqustifolum «Pioner-Qarabağ» çeşidi əkilirdi. Həmin növ 9-10 faiz kauçuk veridi³⁶. 1946-cı ildə Ağdərənin Talış, Madaqız, Çaylı, Marağa, Marquşavan, Həsənqaya, Levonarx, Lüləsər, Maqavuz, Seysulan, Maxrataq, Orataq, Ksabet, Gülyataq və Canyataq kəndlərində 156 hektar sahədə qvaula bitkisi əkilmişdir. 36 hektar saədə isə şillik sahnmışdır. Qvauladan təbii kauçuk əldə etməkdən ötrü və xammal bazasının təşkil edilməsi üçün DQMV-də zavod tikilməsi zərurəti ortaya çıxmışdır. Belə bir zavod 1946-cı ildə Ağdərənin Madaqız kəndində tikilmişdir³⁷. Sonrakı illərdə həmin bitkinin əkin sahəsi genişləndirilmiş və DQMV-də böyük həcmdə qvauladan yüksək keyfiyyətli kauçuk almaq üçün əsas baza təşkil olunmuşdur.

İpəkçilik Dağlıq Qarabağ zəhmətkeşlərinin ən çox sevdiyi peşələrdən biridir. 1946-1950-ci illərdə Azərbaycan dövləti bu sahəyə də xüsusi diqqət yetirmiş və DQMV-də tut və çəkil bağlarının sahəsini xeyli genişləndirmiş, bölgəyə yeni növ, daha məhsuldar barama qurdu vermiş və ixtisaslı mütəxəssislər göndərmişdir. 1940-cı illə müqayisədə 1950-ci ildə tut bağları 2 dəfə artırılaraq 883 hektara çatmışdır³⁸. Barama qurdu becərmək texnikasını öyrənmək sahəsində barama məhsulu xeyli yüksəlmişdir. 1924-cü ildə hər qutu barama qurdundan 18,5 kiloqram barama götürüldüyü halda³⁹, 1950-ci ildə bu rəqəm 50,4 kiloqrama çatmışdır. DQMV-nin kumdarları 1950-ci ildə dövlətə 122 ton barama təhvil vermişdilər⁴⁰ ki, bu da 1924-cü illə müqayisədə 2 dəfə, 1940-cı illə müqayisədə isə 20 faiz artıq idi. DQMV-nin kumdarları Qarabağ ipək emalı sənayesinin əsas xammal bazası hesab olunurdu.

1946-1950-ci illərdə bağçılıq, xüsusilə üzümçülük DQMV-də kolxozların iqtisadiyyatında əsas sahələrdən birini təşkil edirdi. Azərbaycan hökuməti bölgədə üzümçülüğün inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Belə ki, üzüm bağlarını 1940-cı ildəki 1970 hektardan 2408 hektaradək genişləndirdi (1950-ci ildə)⁴¹. Bağlar salınarkən mexanizasiyadan istifadə etməyi nəzərdə tutan mütərəqqi üsullar tətbiq olundu. Bütün sahələrdə cərgə ilə dəmir-beton dayaqlarla üzüm əkininə başlandı. Yeni və daha məhsuldar üzüm növləri gətirilərək DQMV-də əkilməyə başlandı. Əvvəllər üzüm bağları təkcə Xocavənd və Hadrud rayonlarında əkilirdisə, indi Xankəndi və Ağdərə rayonlarında da yeni üzüm bağları salındı. Azərbaycan hökumətinin gördüyü tədbirlər nəticəsində əmək məsrəfi azalaraq, üzümün maya dəyəri aşağı düşdü və məhsuldarlıq artdı. Bütün bunların nəticəsi idi ki, 1940-cı ildə DQMV-də 1565 ton üzüm yığımı

artaraq 1950-ci ildə 3646 tona çatmışdır⁴². Tədarük edilən üzüm isə işlənmək üçün Qarabağ şərab sənayesi trestinə verilir.

DQMV-nin çoxillik bitkiləri içərisində şahtut ağacları görkəmli yer tutur. Çox qulluq tələb etməyən bu ağac Dağlıq Qarabağ ərzisində qədimdən becərilirdi. Şahtut spirt istehsalında əsas xammaldır. Bundan başqa ondan bəhməz, mürəbbə hazırlanır və təzə halda yeyilir. Şah-tut digər tut növlərindən fərqli olaraq çoxlu bar verir, dadlıdır və şəkərlilik faizi 32-yə bərabərdir⁴³. Müharibənin başlanması ilə əlaqədar baxımsızlıq ucbatından şah-tut bağları 1945-ci ildə 1940-cı illə müqayisədə 2 dəfə azalmışdı. 1946-1950-ci illərdə yeni şah-tut bağları yaradılmış və 1950-ci ildə şah-tut bağlarının ümumi sahəsi 1734 hektara çatmışdır⁴⁴. Bu isə 1940-cı illə müqayisədə 2 dəfə artıq demək idi.

1946-1950-ci illərdə DQMV-də tütün istehsalı sahəsində də xeyli irəliləyişlər əldə edildi. 1946-cı ildə əkin sahəsi artırıldı və yeni növ tütün bölgədə əkilməyə başlandı. Nəticədə tütün istehsalı 1940-cı ildə 99 ton idisə, 1950-ci ildə artaraq 164 tona çatdı⁴⁵. Tütün DQMV-də yüksək gəlirli və prespektivli sahə olduğundan sonrakı illərdə bu sahəyə xüsusi diqqət yetirildi.

1946-1950-ci illəri əhatə edən beşillik planda DQMV-də tərəvəz, kartof və yem bitkiləri sahələrinin də inkişafı nəzərdə tutulmuşdu. 1940-cı ildə Vilayətin təsərrüfatları 1537 hektarda kartof, 543 hektarda tərəvəz və 4966 hektar sahədə yem bitkiləri əkmişdilər, 1950-ci ildə yem bitkiləri 6740 hektar, kartof 1431 hektar, tərəvəz 568 hektarda əkilmişdi⁴⁶. Müvafiq illərdə DQMV-də kartof istehsalı 1137 tondan 1229 tona, tərəvəz istehsalı 503 tondan 544 tona, yem bitkiləri isə 5000 tondan 6700 tona

çatdı⁴⁷. Onu da qeyd edək ki, kartof və tərəvəz yerli əhalinin tələbatını ödəyirdi.

1940-cı illə müqayisədə 1950-ci ildə ümumi əkin sahəsinin azalmasına baxmayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında artım müşahidə edilmişdir ki, bunu aşağıdakı cədvəldən də aydın görmək olar:

Cədvəl № 4

Sıra №-si	Məhsulun növləri	Ölçü vahidi	1940	1950
1	Taxıl	ton	7014	7668
2	Tütün	ton	99	164
3	Kartof	ton	1137	1229
4	Tərəvəz	ton	503	544
5	Üzüm	ton	1565	3646
6	Ət (diri çəkiddə)	ton	1427	2480
7	Süd və süd məhsulları	min tonla	2,6	5,1
8	Yumurta	min ədədlə	289	1857
9	Yun	min tonla	109	206
10	Barama	min tonla	114	152

Heyvandarlıq DQMV-nin iqtisadiyyatında ən əsas və həlledici sahələrdən biridir. DQMV-nin bərəkətli otlaqları, geniş düzənlikləri, əlverişli iqlim şəraiti, təmiz dağ bulaqları maldarlığın inkişafına zəmin yaratmışdır. Lakin müharibə başqa sahələrdə olduğu kimi heyvandarlıq təsərrüfatına da öz mənfi təsirini göstərmişdi. Azərbaycan hökuməti 1946-1950-ci illərdə DQMV-də heyvandarlığın inkişafı üçün xüsusi tədbirlər gördü. Belə ki, bölgəyə 150 aqronom göndərildi və 26 aqronom məntəqəsi yaradıldı⁴⁸. DQMV-nin bütün kolxozlarma böyük miqdarda şvis inəklər, mernos

qoyunlar, cins ayqır və donuzlar verildi. Bütün zootexnika və baytarlıq tələblərini ödəyən onlarla böyük heyvandarlıq binası tikildi və onların sayı 1948-ci ildə 746-ya çatdırıldı⁴⁹. Hər bir kolxozda əmtəə fermalarının sayı artırılaraq 5-ə çatdırıldı⁵⁰. Hər bir fermaya isə yüzlərlə mal-qara verildi. Yem bitkilərinin əkin sahələri genişləndirildi. Dövlətimiz bölgəyə ildən-ilə ayrılan vəsaitin miqdarını artırdı. Görülən tədbirlər nəticəsində DQMV-də bütün kateqoriyalardakı təsərrüfatlarda 1950-ci ildə mal-qaranın sayı əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli artmışdır⁵¹. Bunu aşağıdakı cədvəldən də aydın görmək olar (min baş ilə)⁵².

Cədvəl № 5

Sıra sayı	Kateqoriyalar	1913	1920	1940	1950
1	Qaramal	63,7	50,7	87,6	85,9
2	Qoyunlar	102,2	39,4	102,6	158,7
3	Keçilər	4,8	-	57,8	44,4
4	Donuzlar	13,8	5,9	26,1	31,7
	Cəmi:	184,5	96,0	274,1	320,2

Cədvəldən göründüyü kimi 1950-ci ildə mal-qaranın sayında 1940-ci ilə nisbətən 15 faiz artım olmuşdur. 1940-cı illə müqayisədə 1950-ci ildə heyvandarlıq məhsulları istehsalında da yüksək artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, bəhs edilən illərdə mal-qara və quş əti (diri çəkiddə) 1427 tondan 2480 tona, süd məhsulları 2,6 min tondan 5,1 min tona, yumurta 289 min ədəddən 1857 min ədədə, yun 109 tondan 206 tona çatmışdır⁵³.

Arıçılıq Dağlıq Qarabağ ərazisində yaşayan əhalinin qədim məşğuliyyətlərindən biridir. Xüsusilə subalp və dağətəyi qurşaqlarda külli miqdarda bitən şirəli bitkilər DQMV-də arıçılıq işinin inkişaf etməsi üçün əlverişli

şərait yaratmışdır. Arıçılıq prespektivli və gəlirli sahə olduğundan Dağlıq Qarabağın hər yerində əhali arı saxlayırdı. Məlum hadisə ilə bağlı XX əsrin 40-cı illərinin birinci yarısında arıçılıq sahəsində geriləmə halı müşahidə edilmişdir. Azərbaycan hökuməti 1946-cı ildə Xankəndi Arı Damazlıq Mərkəzinin işini yenidən qurması üçün vəsait ayırdı. Bölgəyə yeni arı ailələri gətirildi. 1946-1950-ci illərdə DQMV-də arıçılıq həm eninə, həm də dərininə inkişaf etdi. Belə ki, 1934-cü ildə vilayətin 41 kolxozunda, 1940-cı ildə 58 kolxozunda arı saxlanılırdısa, 1950-ci ildə bu rəqəm 70-ə çatmışdır⁵⁴. Şişkinin rəhbərlik etdiyi Xankəndi Arı Damazlıq Mərkəzi vilayətdə yeni, məhsuldar növlər yetişdirməyə başladı. Nəticədə hər pətəkdən 25-35 kiloqram bal əldə edildi. 1940-cı ildə müqayisədə 1950-ci ildə DQMV-də arı ailələrinin sayı 2 dəfədən çox artdı. Belə ki, müvafiq illərdə vilayətdə arı ailələri 4944-dən 9972-yə çatdı. 1950-ci ildə bal istehsalı 1927-ci illə müqayisədə 3 dəfə çoxaldı⁵⁵. Beləliklə, 1946-1950-ci illərdə DQMV-nin xalq təsərrüfatının müvəffəqiyyətlə bərpa edilməsi, dördüncü beşilliyin əsas istehsal tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi, sənayenin, kənd təsərrüfatının, tikintinin, nəqliyyat və rabitənin texniki səviyyəsinin daha da yüksəlməsi ilə əlamətdar oldu. Sənayedə müharibədən sonrakı birinci beşillik plan 4 il müddətində yerinə yetirildi. 1940-cı ildə nisbətən 1950-ci ildə DQMV sənayesinin ümumi məhsulu 74 faizi ötüb keçdi. Belə ki, xam ipək istehsalı 22 faiz, ipək parça istehsalı 36 faiz, şərab istehsalı 50 faiz, konyak istehsalı 5 dəfə, yağ istehsalı 4,9 dəfə, yağlı pendir istehsalı 85 faiz, mebel istehsalı 6,8 dəfə, əhəng 10 faiz, kərpic 4,5 dəfə, kirəmid 12 faiz, ağac materialları istehsalı 65 faiz, elektrik enerjisi istehsalı 3 dəfə artdı⁵⁶. DQMV-də fəaliyyət göstərən iri müəssisələr – Qarabağ ipək emalı müəssisəsi,

Qarabağ Şərab Tresti, Yağ-pendir zavodu, Mebel fabrik, Qarabağ tikiş fabriki, Çörək fabriki və başqa müəssisələr – Azərbaycan hökuməti tərəfindən avadanlıqlarla təmin edilirdi. Nəticədə isə istehsalın gücü artırıldı, məhsulların çeşidləri genişləndirildi və keyfiyyəti yaxşılaşdı. DQMV-nin kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi 1950-ci ildə 1945-ci ilə nisbətən 4 min hektar artaraq 79,1 min hektara çatdı və ümumi məhsul istehsalının həcmi 1940-cı illə müqayisədə 32 faiz çox oldu. Belə ki, taxıl yığıcı 654 ton, üzüm 2081 ton, diri çəkiddə mal-qara və quş əti 1053 ton, süd və süd məhsulları 2,5 ton, yumurta 1568 min ədəd, barama 38 ton, xırda buynuzlu heyvanlar 27 faiz, donuzların sayı 22 faiz artdı⁵⁷. Beləliklə, Azərbaycanda və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan DQMV-də Mərkəzi hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində yeraltı və yerüstü sərvətlərimiz bir yerdə və hazır şəkildə cəmləşərək «beynəlmiləlçilik» şüarı altında Ermənistan və Rusiyaya daşınır, talan edilirdi.

V FƏSİL
AZƏRBAYCAN SSR DQMV-də MƏDƏNİ
QURUCULUQ (1946-1950-ci illər)

1946-1950-ci illəri əhatə edən bərpa dövründə sənaye və kənd təsərrüfatı ilə yanaşı mədəni quruculuq sahəsində də bir sıra vəzifələr müəyyənləşdirildi. Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən DQMV-də xalq maarifi şəbəkəsinin tədris-maddi bazasını möhkəmləndirmək, məktəbləri pedaqoji kadrlarla təmin etmək, təlim və tərbiyə sistemini yaxşılaşdırmaq, tədrisin səviyyəsini yüksəltmək üçün əməli tədbirlər həyata keçirmək və sair nəzərdə tutulmuşdu. 1946-cı ilin avqust ayında Azərbaycan müəllimlərinin III qurultayı keçirildi. Həmin qurultayda 1946-1950-ci illər üçün yeni dövrün tələblərinə uyğun xalq maarifinin vəzifələri tam müəyyən edildi. Həmin planda DQMV-də məktəblərin sayını 200-ə məktəblilərin sayını 33,5 minə, müəllimlərin sayını 2000-ə çatdırmaq, ali təhsilli müəllimlərin sayını artırmaq, yaşlı nəsil arasında savadsızlığı ləğv etmək, bütün məktəbləri texniki təlim vasitələri və dərs vəsaitləri ilə təmin etmək və sair planlaşdırılmışdı¹.

1946-cı ildə DQMV-də mədəni inkişafa 25 milyon 428 min manat vəsait ayrıldı ki, bundan 7 milyon 570 min manatı orta ixtisas məktəblərinin genişləndirilməsinə sərf edilməli idi².

Plana uyğun olaraq Azərbaycan hökumətinin ayırdığı vəsait hesabına 1946-1950-ci illərdə DQMV-də 10 yeni məktəb binası tikilib istifadəyə verildi³. Köhnə məktəblərdə isə təmir – abadlıq işləri aparıldı. 1940/1941-ci tədris ilində DQMV-də 196 məktəb var idisə, 1950/1951-ci tədris ilində bu rəqəm 206-ya çatmışdır⁴. Burada təhsil alan şagirdlərin sayı isə son 25 ildə 7

dəfədən çox artaraq 36000 nəfərə çatmışdır⁵. Həmin məktəblərdə isə dərs deyən müəllimlərin sayı 2000-i keçmişdir⁶. DQMV-də maarif sahəsindəki böyük nailiyyətlərdən biri də Xankəndində müəllimlər institutunun açılması ilə bağlıdır. 1938-ci ildə açılmış bu institut DQMV-dəki yeddi illik məktəblərini hazırlıqlı müəllimlərlə təmin edir.

1940-cı ildə institutun iki (Azərbaycan və erməni) bölmələri, 15 müəllimi, 150 tələbəsi var idi⁷. Sonralar bu institutu 2 müstəqil instituta bölündü. Xankəndində Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu yarandı. 1950-ci ildə Xankəndi Müəllimlər İnstitutu genişlənərək daha 3 şöbəsi yarandı. Artıq İnstitutun 5 şöbəsi⁸: erməni dili və ədəbiyyatı, rus dili və ədəbiyyatı, fizika riyaziyyat, tarix, təbiət və coğrafiya şöbələri fəaliyyət göstərir. 1950-ci ildə burada 450 nəfərdən artıq tələbə oxuyurdu. İnstitut hər il respublikamızın məktəbləri üçün 60-a qədər müəllim buraxırdı. 1950-ci ildə İnstitutda 6 nəfər elmlər namizədi adını almış alim var idi⁹. İnstitut DQMV-də fəaliyyət göstərən məktəbləri ali təhsilli mütəxəssislərlə təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Belə ki, 1923/1924 tədris ilində DQMV-də 1 nəfər ali, 24 nəfər orta təhsilli müəllim var idisə 1950/1951-ci ildə məktəblərdə dərs deyən ali təhsilli müəllimlərin sayı 212-yə, orta-ali təhsilli müəllimlərin sayı isə 1949 nəfərə çatmışdır¹⁰. Azərbaycan hökuməti DQMV-də işləyən yaxşı müəllimlərin əməyini yüksək qiymətləndirmiş, onlardan 13 nəfəri əməkdar müəllim adına layiq görülmüş, onlarla müəllim isə orden və medallarla təltif edilmişdir¹¹. Hətta DQMV-nin müəllimləri arasında «Şərəf nişanı» ordeninə layiq görülən, Azərbaycan SSR Ali Sovetinə, SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilən müəllimlərdə vardır. Lakin çox təəssüflər olsun ki, yüksək ada layiq görülən

müəllimlər arasında bir nəfərdə olsun azərbaycanlı familiyasına rast gəlmədik.

1950-ci ildə DQMV-də 4 texnikom fəaliyyət göstərirdi. Həmin texnikomlarda oxuyan tələbələrin sayı 827-yə, oranı qurtaranların sayı isə 227-yə çatırdı (1950-ci ildə)¹².

Böyük Vətən Müharibəsində əhalinin müharibəyə səfərbər edilməsi ilə əlaqədar azyaşlı uşaqlar arasında azalma halı müşahidə edilmişdir. 1940-cı illə müqayisədə 1950-ci ildə DQMV-nin uşaq bağçalarında uşaqların sayı 1221-dən 694-ə, tərbiyəçi müəllimlərin sayı 95-dən 56-ya, uşaq bağçalarının sayı isə 35-dən 24-ə enmişdir. Bəhs etdiyimiz illərdə uşaq evlərində uşaqların sayı 1183-dən 563-ə, uşaq evlərinin sayı isə 33-dən 20-dək azalmışdı¹³. Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, DQMV-i ərazisində 1946-1950-ci illərdə fəaliyyət göstərən 44 uşaq bağçası və evlərindən yalnız 2-si Şuşada fəaliyyət göstərirdi. Qalan 42 uşaq müəssisəsi ermənilərin daha çox cəmləşdiyi kəndlərdə yaradılmışdır.

Bəhs etdiyimiz dövrdə DQMV-də fəhlə və kəndli gənclər məktəbləri də yaradılmışdı. 1946-1950-ci illərdə burada 321 şagirdi olan 3 fəhlə gənclər məktəbi, 473 şagirdi olan 17 qiyabi yeddiillik və orta yaşlılar məktəbi yaradılmışdı¹⁴. Bəhs etdiyimiz dövrdə Bakıda, Naxçıvan MR-da isə 6 qiyabi yeddiillik və orta yaşlılar məktəbi var idi¹⁵. Əlbətdə axırıncı müqayisəni nəzərdən keçirərkən Azərbaycan hökumətinin DQMV-nə nə dərəcədə qayğı göstərdiyinin şahidi oluruq.

1940-1950-ci illər ərzində Azərbaycan SSR DQMV-də təhsilin və təlim-tərbiyə müəssisələrinin necə inkişaf etdiyini aşağıdakı cədvəldən də aydın görmək olar:

Cədvəl № 6

Tədris ili	Ümumtəhsil məktəblərinin sayı	Şagirdlərin sayı	Müəllimlərin sayı	Fəhlə gənclər məktəblərinin sayı	Oradakı şagirdlərin sayı	Texnikomların sayı	Tələbələrin sayı	Uşaq bağçalarının sayı	Uşaqların sayı	Tərbiyəçilərin sayı	Körpələr evinin sayı	Körpələr evindəki uşaqların sayı
1940/41	196	40766	1696	30	1390	6	818	35	1221	95	33	1183
1950/51	206	33690	1929	36	1003	4	827	24	694	56	20	563

Yuxarıdakı cədvəldən aydın göründüyü kimi 1940-1950-ci illərdə DQMV-də təhsilin inkişafı inkaredilməz bir həqiqətdir. Lakin bununla yanaşı DQMV-də erməni, rus millətçiliyi, yerli idarə orqanlarında çalışan erməni mütəxəssislərinin şovinist siyasətləri, sovet rejiminə «sədaqətlə qulluq edən adamlar»ın böhtançı tədbirləri məktəb quruculuğu işlərinə, mədəni-maarif müəssisələrinin fəaliyyətinə ciddi mane olurdu. DQMV-nin partiya, sovet orqanlarında, mədəni maarif müəssisələrində çalışan erməni, rus mütəxəssisləri proletar beynəlmillətçiliyi şuarı altında azərbaycanlı mütəxəssislərə qarşı gizli mübarizə aparırdılar. Bu «nəzəriyyə» ayrı-ayrı sovet orqanlarında çalışan bir qrup adamlarda, o

cümlədən DQMV- təhsil işçilərinə bilavasitə rəhbərlik edən Ter-Karapetrov, Baqdatyan, Babayan, Arustamova və başqaları. «Azərbaycan dilində təhsilin gələcəyinin olmadığı» iddiası ilə gördükləri tədbirlər vilayətdə azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərdə tədris işlərinə böyük zərbə vurmuşlar.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 1944-cü ildə təşkil olunmuş Dağlıq Qarabağ şöbəsi DQMV-nin tarixində böyük və mühüm bir hadisə olmuşdur¹⁶. Xankəndində yaradılmış bu elmi mərkəzin qarşısından duran ən mühüm vəzifələrdən biri 1946-1950-ci illərdə xalq təsərrüfatının, xüsusilə vilayətin kənd təsərrüfatının yüksəldilməsi işinə kömək edə bilən elmi tövsiyələr irəli sürməli idilər. Bəhs edilən dövrdə Akademiyanın elmi işçiləri bir sıra elmi tədqiqat əsərlərini başa çatdırdılar və həmin əsərlər praktikada tətbiq olunmağa başlandı. Belə ki, həmin əsərlər sırasında «Dənli bitki toxumçuluğu və onun DQMV rayonları arasında bölüşdürülməsi», «Meyvə verən 3 növ tut ağacının biokimyəvi xüsusiyyətləri», «Kiçik Qafqaz sıra dağlarındakı yaylaqlar və bunlardan Lisaqorsk sovxozunda istifadə etmək haqqında», «Şahtut ağacları və bunların DQMV-də yetişdirilməsi», «DQMV-nin qabaqcıl kolxozlarının iqtisadiyyatı», «DQMV-də ipəkçilik sənayesinin yerləşməsi və inkişafı», «Cəkilliklərin və yay otlaqlarının yaxşılaşdırılması», «Spirt çəkildikdən sonra tut tör-töküntüsündən yem hazırlamaq üsulları» və başqa mövzular var idi¹⁷.

Elmi işçilər təkcə elmi əsərlər yazmaqla kifayətlənmirdilər. Onlar eyni zamanda vilayət zəhmətkeşlərinə otlaqlardan yaxşı istifadə olunması, mal-qaranın otarılmasının düzgün təşkil edilməsi, əməyin təşkili və heyvandarlıq məhsullarının hesaba alınması, ot

çalımı və yem basdırılması, bağ-bostanlara xidmət və sair bu kimi müxtəlif məsələlər üzrə məsləhətlər də verirdilər. Onlar təkcə 1950-ci ildə DQMV-nin müxtəlif idarə və müəssisələrində 40-a qədər mühazirə oxumuş, yerli mətbuatda və respublika qəzetlərində elmi-kütləvi məqalələrlə çıxış etmişdilər. Vilayətin elm mərkəzinin elmi işçiləri öz işlərini DQMV-nin xalq təsərrüfatının əməli məsələləri ilə sıx əlaqələndirirdilər.

DQMV-də fəaliyyət göstərən elm mərkəzinin bölgədə xalq təsərrüfatının bərpa və inkişafı üçün irəli sürdükleri elmi tövsiyələr yüksək qiymətləndirilsə-də, burada mənfi hallarda mövcud olmuşdur. Belə ki, aparılan elmi araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, Xankəndində fəaliyyət göstərən Elmlər Akademiyasının bütün heyət üzvləri (işçiləri) hamilə milliyətcə ermənilərdən ibarət idi. Həmçinin Azərbaycan SSR EA-nın Xankəndi şöbəsinin elmi katibi Q.A.Mıkrıtçıyanın yazdığına görə burada tədqiq olunan əsərlər erməni dilində çap edilir, yalnız DQMV- ərazisində və Ermənistanda yayılırdı¹⁸. Bu fakt isə erməni alimlərinin nə dərəcədə «humanist» olduqlarını sübut edir.

1946-1950-ci illərdə DQMV-də inkişaf edən sahələrdən biridə mədəni-maarif müəssələri olmuşdur. Hələ 1945-ci ilin sonlarında Azərbaycan XKS-nin nəzdində yaradılmış Mədəni Maarif Müəssələri Komitəsi Vilayətdə mədəni-maarif işinin inkişafı üçün tədbirlər planı işləyib hazırlandı. İlk növbədə DQMV İcraiyyə Komitəsi nəzdində Mədəni Maarif İşləri şöbəsi yaradıldı¹⁹. Mədəni-maarif müəssələri içərisində kitabxanaların inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. 1946-1950-ci illər üçün qəbul edilmiş «Mədəni maarif müəssələrinin bərpa və inkişafına dair beşillik plan»a uyğun olaraq 1950-ci ilədək DQMV-də kütləvi

kitabxanaların sayının 116-ya, bütövlükdə isə kitabxanaların sayını 265-ə çatdırmaq proqramı tərtib edilmişdi²⁰. Azərbaycan hökuməti DQMV-də kitabxanaların maddi-texniki bazasına əsaslı vəsait qoyuluşunu 1940-cı illə müqayisədə 2 dəfə artırdı. DQMV-də 1950-ci ildə təkcə kitabxanaların kompleksləşməsinə qoyulan vəsait 166 min manat idi²¹. İlk növbədə DQMV-də 1946-1950-ci illərdə 117 yeni kitabxana yaradılmışdı. 1940-cı ildə vilayətdə 66 kitabxana var idisə 1950-ci ilin sonlarında bu rəqəm 183-ə çatdı. Bundan 1 vilayət kitabxanası, 3 şəhər, 5 rayon, 38 kənd, 4 uşaq, 74 klub, 55 kolxoz, 3 həmkarlar ittifaqı kitabxanaları və 47 qiraət koması idi²². Halbuki əhalisinin sayı DQMV-dən çox olan Naxçıvan MR-da 1 Respublika, 5 uşaq, 124 kənd kitabxanası (cəmi 130 kitabxana) 42 qiraət koması fəaliyyət göstərirdi²³. 1950-ci ildə DQMV-də kütləvi kitabxanaların kitab fondu 150 min nüsxəyə çatdı. Vilayətdə hər 1000 nəfərə 2 kitabxana, hər bir sakinə 18 kitab düşürdü. Kənd kitabxanalarının fondunda isə 98 min nüsxə müxtəlif ədəbiyyat var idi²⁵. Lakin bütün bunlarla yanaşı vilayətin erməni rəhbərliyi yeni kitabxanaların açılmasında və kitabların komplektləşməsində azərbaycanlılar yaşayan ərazilərə ögey münasibət göstərmişdilər. Kitabxanalar yalnız erməni dilli kitablarla zənginləşdirilirdi. Belə ki, aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1951-ci ildə DQMV-nin Hadrut rayonunda 48, Xocavənd rayonunda 47, Ağdərə rayonunda 59, Xankəndi rayonunda 50 kitabxana olduğu halda, əsasən azərbaycanlılar yaşayan Şuşa rayonunda cəmi 8 müstəqil dövlət kitabxanası və 6 klub kitabxanası fəaliyyət göstərirdi²⁶. Xankəndi rayonun ermənilər yaşayan bütün kəndlərində kitabxanalar olduğu halda, rayonun azərbaycanlılar yaşayan 10 kənddən

yalnız Kərkicahan və Kosalarda kitabxana var idi. DQMV-nin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdəki kitabxanalar erməni dilində olan ədəbiyyat daha çox gətirilirdi. Məsələn, təkcə 1950-ci ildə Xocavənd rayonunun Muğanlı kənd kitabxanasına daxil olan 249 nüsxə ədəbiyyatın 200 nüsxəsi erməni, 27 nüsxəsi rus, yalnız 22 nüsxəsi Azərbaycan dilində olmuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan hökuməti DQMV-də mədəni-maarif işinin inkişafı üçün öz qaygısını davam etdirirdi.

Mədəni-maarif işinin ən kütləvi vasitələrindən biri kino idi. 1946-1950-ci illərdə Azərbaycan hökuməti DQMV-nə 16 yeni kinoqurğusu göndərdi. Bölgədəki kino qurğularının sayı 1923-cü ildə 1, 1940-cı ildə 22 ədəd idisə, 1950-ci ildə artırılaraq 38-ə çatdı²⁷. Bu kinoqurğulardan 24-ü stasionar, 14-ü isə səyyari idi. Vilayətdə xalqın mariflənməsi işində kinoların rolu böyük olmuşdur. 1950-ci ildə DQMV-i ərazisində göstərilən kinoların sayı 288000-ə bərabər idiki bu da 1940-cı illə müqayisədə 35 faiz artıq demək idi²⁸.

Azərbaycanda 1946-1950-ci illərdə mədəni-maarif işini inkişaf etdirmək məqsədilə 1947-ci ildə «Azərbaycan Siyasi və Elmi Birlikləri Yayan Cəmiyyət» yaradıldı²⁹. Həmin Cəmiyyət 1947-1949-cü illərdə öz sıralarında 2,2 min ziyalı və istehsalat qabaqcılımlı birləşdirmişdi³⁰. Cəmiyyətin DQMV-də də, filyalı yaradılmış və əhali arasında mədəni-maarif işinin aparılmasında xeyli işlər görmüşdü. Xalqın mariflənməsi işində teatrın rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. 1950-ci ildə Azərbaycanda cəmi 9 teatr fəaliyyət göstərirdi ki, bunlardan biridə DQMV-nin payına düşürdü³¹. M.Qorki adına Xankəndi Dövlət Dram Teatrı XX əsrin 20-ci illərində həvəskar dram dərnəyi şəklində fəaliyyətə başlamış və 1932-ci ildən

dövlət teatrı kimi təşkil edilmişdir³². Dram Teatrı 1946-1950-ci illərdə DQMV-nin kəndlərində səyyari tamaşalar göstərirdilər. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, tamaşalar yalnız ermənilər yaşayan kəndlərdə nümayiş etdirilirdi. Bunun əsas səbəbi, bir tərəfdən azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə tamaşanın göstərilməsi üçün yer problemi ilə bağlı idisə, ikinci bir tərəfdən teatr truppasının tərkibinin sırf ermənilərdən ibarət olması ilə əlaqəli olmuşdur. XX yüzilliyin 40-cı illərinin sonlarında Dağlıq Qarabağ rəhbərliyi xalqımıza qarşı öz «etibarlılığını» bir daha nümayiş etdirdi. Belə ki, əsası Ə.Haqqverdiyev tərəfindən XIX əsrin sonlarında qoyulan Şuşa Teatrı namərd «gülləsinə» tuş gələrək bağlandı³³.

1946-1950-ci illərdə DQMV-də klubların sayında da 35 faiz artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, vilayətdə 1927-ci ildə 28, 1933-cü ildə 83 (80-ni kənddə), 1940-cı ildə 151 (147-si kənddə) klub fəaliyyət göstərirdisə, 1950-ci ildə klubların sayı artaraq 204-ə (bundan 193-ü kənddə) çatmışdır³⁴. Klublar yaradılarkən də azərbaycanlılar yaşayan kəndlər diqqətdən kənar qalmışdır.

1950-ci ildə DQMV-də əhali arasında mədəni-maarif işi aparan 2 muzey fəaliyyət göstərirdi. Bu muzeylərdən biri 1946-1950-ci illərdə Xankəndində yaranmış ölkəşünaslıq muzeyi idi. 1950-ci ildə DQMV-də muzeylərə gələnləri sayı 12000 nəfər olmuşdu³⁵. Muzey daxilində keçirilən elmi-kütləvi iş, habelə muzeylərin təşkil etdikləri ekskursiyalar, səyyar sərgilər, müharibə veteranları və əmək qəhrəmanları ilə görüşlər əhali arasında rəğbətlə qarşılanırdı. Lakin mədəni-maarif idarələrinin fəaliyyətində formalizm və rəsmiyyətçilik kimi ünsürlər qalmaqda idi və xalqın lazımı qaydada tərbiyələnməsində həmin müəssisələrin gücündən kifayət qədər istifadə edilmirdi.

Bəhs etdiyimiz dövrdə DQMV-də Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının Xankəndi şöbəsi, 120 mədəniyyət evi, istirahət və mədəniyyət parkları və sair fəaliyyət göstərirdi. 1946-1950-ci illərdə DQMV-də mətbuat və radio verilişi sahəsində böyük müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir. Vilayətdə 6 adda qəzet nəşr olunur ki, bunlarda 4-ü erməni dilində, 1-i Azərbaycan dilində, 1-i isə rus dilində buraxılır³⁶. Xankəndində buraxılan qəzet «Sovetkan Karabax» («Sovet Qarabağı») adlanır və erməni dilində nəşr edilir. Sonralar Xankəndində «Sovetskiy Karabax» qəzeti nəşr edilməyə başlanmışdır. Ağdərə rayonunda «Barekamutyun» («Dostluq»), Hadrut rayonunda «Koltntesekan» («Kolxozçu»), Şuşa rayonunda «Şuşa» qəzeti (sonralar bu qəzetin adı məqsədli şəkildə dəyişdirilib «Sosialist maldarlığı» adlandırıldı) Xocavənd rayonunda isə «Aşxatanq» («Əmək») qəzeti nəşr edilirdi. Lakin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə DQMV-də qəzetlərin illik tirajında azalma halı müşahidə edilmişdi³⁷. Məsələn, 1937-ci ildə 15,2 min tirajla, 1940-cı ildə 18,4 min tirajla buraxılırdısa, 1950-ci ildə bu rəqəm 11,8 minə enmişdi³⁸. Bəhs etdiyimiz dövrdə «Sovetkan Karabax» qəzeti bütün qəzetlərdən 10 dəfə artıq tirajla nəşr edilir və yayılırdı.

1946-1950-ci illərdə DQMV-də xalq təsərrüfatı, mədəniyyət və maarifin inkişafı ilə yanaşı səhiyyənin də inkişafında irəliləyiş diqqəti cəlb edirdi. Dağlıq Qarabağda insanlara tibbi xidmət ilbəl yaxşılaşır, əhalinin sağlamlığının mühafizəsinə sərf edilən vəsait artır, müalicə-profilaktika müəssisələrin şəbəkəsi genişlənirdi. Belə ki, 1913-cü ildə Dağlıq Qarabağa daxil olan ərazilərdə 30 çarpayılıq xəstəxana, 1926-cı ildə 150 çarpayılıq 5 xəstəxana, 1940-cı ildə 372 çarpayılıq 15 xəstəxana olduğu halda, 1950-ci ildə 587 çarpayılıq 16

xəstəxana var idi³⁹. Bu zaman Azərbaycanda cəmi 12 min çarpayısı olan 222 xəstəxana fəaliyyət göstərirdi⁴⁰.

Həkimlərin və orta tibb işçilərinin sayı da durmadan artırdı. Belə ki, 1913-cü ildə bölgədə cəmi 2 həkim olduğu halda, 1940-cı ildə həkimlərin sayı 86-ya (bundan 46-sı kənddə), 1950-ci ildə isə təxminən 2 dəfə artaraq 153-ə (bundan 64-ü kənddə) çatmışdı⁴¹. Bundan əlavə DQMV-də 42 hərbi həkim var idi. Ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə həkimlərin sayı 1950-ci ildə aşağıdakı kimi olmuşdur. Cərrahlar 20 nəfər, can həkimi 58 nəfər, qadın həkimi 15 nəfər, uşaq həkimi 30 nəfər, göz həkimi 5 nəfər, yolxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə həkimi 16 nəfər, burun, qulaq, boğaz həkimi 3 nəfər, əsəb xəstəlikləri həkimi 3 nəfər, vərəm həkimi 9 nəfər, Dəri-zöhrəvi xəstəlikləri həkimi 5 nəfər, rentgen şüaları ilə müalicə həkimi 6 nəfər, Ağız boşluğu, çənə ilə bağlı olan xəstəliklərə qarşı mübarizə həkimi 11 nəfər, diş həkimi 14 nəfər⁴².

1932-ci ildə Xankəndində açılan tibb məktəbi DQMV-nin xəstəxanalarını ixtisaslı mütəxəssislərlə təmin etməkdə böyük işlər görmüşdü. 1940-1950-ci illər ərzində orta tibb işçilərinin sayında çox böyük irəliləyiş müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1940-cı ildə Dağlıq Qarabağ müalicə müəssisələrində 260 orta tibb işçisi var idisə (bundan 160-ı kənddə), 1950-ci ildə onların sayı 621-ə (bundan 356 nəfər kənddə) çatmışdır. 1950-ci ildə Xankəndində daha bir xəstəxana tikilib istifadəyə verilmişdir. 200 çarpayılıq bu xəstəxanada cərrahlıq, daxili xəstəliklər, əsəb xəstəlikləri, mamaçılıq, qadın xəstəlikləri, uşaq xəstəlikləri, yoluxma xəstəlikləri şöbələri təşkil olunmuşdur. Burada aptek, laboratoriya və müxtəlif kabinələr yaradılmışdır. Vilayətin bütün rayonlarında xəstəxanalar fəaliyyət göstərirdi. Şuşada 2, Ağdərədə 5, Hadrudda 3, Xocavənddə 2, Xankəndində 4 xəstəxana var idi. Bundan başqa 1950-ci

ildə DQMV-də 8 poliklinika, 6 qadın və uşaq məsləhətxanası, 68 feldşer – analıq məntəqəsi və ambulatoriyalar fəaliyyət göstərirdi⁴³.

1940-1950-ci illərdə Azərbaycan SSR-də əhalinin artım tempi aşağı düşmüşdü. Bunun ən başlıca səbəbi ikinci dünya müharibəsində xalqımızın iştirakı və yüz minlərlə insanın dünyasını dəyişməsi və müharibədən sonrakı ilk ağır illərin iqtisadi, sosial və mənəvi çətinlikləri ilə bağlı idi. 1940-cı ildə Azərbaycanda 3 milyon 205 min nəfər əhali yaşayırdısa 1950-ci ildə bu göstərici 2 milyon 859 minə enmişdi⁴⁴. Azərbaycanın hər yerində o cümlədən DQMV—də bu cür azalma halı müşahidə edilmişdir. Belə ki, DQMV-də 1950-ci ildə 1940-cı ilə nisbətən 22 min nəfər azalmışdı. Dağlıq Qarabağda əhalinin sayı 1940-cı ildə 150 min, 1945-ci ildə 135 min, 1950-ci ildə 128 min nəfər olmuşdur⁴⁵. Bəhs etdiyimiz dövrdə əhalinin sosial strukturunda da dəyişikliklər müşahidə edilmişdir. Fəhlə sinifinin və qulluqçuların sayında nisbi irəliləmə halları müşahidə edilmişdir. Məlum hadisələrlə bağlı kişilərin sayı qadınlardan aşağı idi. Səhiyyənin vilayətdə inkişafı ilə bağlı əhali arasında ölüm halları əvvəlki illərlə müqayisədə aşağı düşmüşdü. Məsələn, 1940-cı ildə hər 1000 nəfər 13,5 nəfər ölüm olmuşdursa, 1950-ci ildə bu rəqəm 9,5 nəfərə enmişdi. DQMV-də 1940-cı ildə hər 1000 nəfərə artım 35,2 nəfər idisə, 1950-ci ildə bu rəqəm 31,4 nəfər olmuşdu. Naxçıvan Muxtar Respublikasında müvafiq illərdə bu göstərici 30,9 və 30,2 arasında dəyişmişdir⁴⁶.

Dünya müharibəsi əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. Əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəmək üçün dövlət 1944-cü ildən kommersiona ticarətinə icazə verdi. Kommersiona ticarətində mallar kartoçkalarla, lakin yüksək qiymətlərlə satılırdı. Kommersiona ticarəti kolxoz bazarında

qiymətlərin aşağı düşməsinə kömək edir və azad ticarətin inkişafına təkan verirdi. 1940-cı illə müqayisədə 1950-ci ildə DQMV-də illik mal dövriyyəsində böyük irəliləmə müşahidə edilmişdir. Belə ki, müvafiq illərdə 5950000-dən 12770000-ə qalxmışdır⁴⁷. Bundan kommertiya ticarətinin illik mal dövriyyəsi 4255000-dən 8835000-ə, dövlət ticarəti mal-dövriyyəsi isə 1695000-dən 3935000-ə çatmışdır⁴⁸.

Müharibə illərində şəhər əhalisinin mühüm ərzaq və sənaye malları ilə təchizi üçün kartoçka sistemi tətbiq edilmiş, 1947-ci ilə isə ləğv edilərək, onların vahid dövlət pərakəndə qiymətləri ilə satışına keçirilmişdir. Bəhs etdiyimiz dövrdə pul islahatı da keçirilmişdir ki, bu da kənddə pul sisteminin möhkəmlənməsinə imkan vermişdir. İstehsalın ardıcıl olaraq artması DQMV-də əhalinin gəlirlərinin çoxalmasına səbəb olmuşdur. 1945-1947-ci illər ərzində fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı 3 faiz artmışdırsa, 1950-ci ildə isə 1940-cı illə müqayisədə 81 faizi ötüb keçmişdir⁴⁹. Vilayətdə əhalinin gəlirlərinin çoxalmasını əmanət kassalarının və əmanətçilərin sayının artması faktlarında da görmək olar. Belə ki, 1950-ci ildə Vilayətdə əmanət kassalarının sayı 34, əmanətçilərin sayı isə 11237-ə çatırdı. Bu isə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə 2 dəfə artıq demək idi. 1948-ci ildən başlayaraq ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının pərakəndə satışı qiymətlərində aşağı enmə halı müşahidə edilmişdir. 1950-ci ildə 1947-ci illə müqayisədə ümumi pərakəndə satış qiymətləri 43 faiz, ərzaq məhsulları 47 faiz, sənaye malları 35 faiz aşağı düşmüşdü⁵¹. Lakin əhalinin alıcılıq qabiliyyəti hələ ki, lazımı səviyyədə deyildi.

1946-1950-ci illərdə DQMV-də kənd təsərrüfatındakı irəliləmələr – istehsalın artması, heyvandarlıq məhsulları tədarükünün mütləq normalarının azaldılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarük və satılma

qiymətlərinin artırılması kolxozçuların maddi vəziyyətinin yaxşılaşmasına kömək edirdi. 1950-ci ildə DQMV-də kolxozçuların pul gəliri 1940-cı ildəkindən 1,5 dəfə çox idi⁵².

1946-1950-ci illərdə DQMV-də nəqliyyat sahəsində də xeyli müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdi. Həmin dövrdə planda nəzərdə tutulmuşdu: «Yol azlığını tamamilə aradan qaldırmaqdan, hərəkət sürəti artmış olduğu şəraitdə avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə və yükdaşınması sahəsində artan tələbatı ödəyə biləcək təkmilləşdirilmiş möhkəm yollar yaratmaq üçün yol təsərrüfatını əsaslı surətdə dəyişib yenidən qurmaqdan ibarətdir». Azərbaycan hökuməti DQMV-də yolların uzunluğunu 2 dəfə, o cümlədən şosse yollarını 6 dəfə artırmağı, yeni dəmir yolu xəttini çəkmək və Xankəndi Yevlax təyyarə xəttini açmağı qarşıya məqsəd qoymuşdu⁵³. Bütün bunların həyata keçirilməsi üçün dövlətimiz 1940-cı illə müqayisədə 1946-cı ildə DQMV-də yol tikinti abadlıq işlərinə 2,5 dəfə artıq vəsait ayırmışdı. Bəhs etdiyimiz dövrdə Hadruddan Gizləyə bərk örtüklü yol çəkildi. Eyni zamanda Tərtər-İstisu yolunun inşasında xeyli işlər görüldü. 1950-ci ildə Yevlax-Xankəndi dəmiryolu çəkilib istifadəyə verildi. Xankəndi-Yevlax təyyarə xətti açıldı. Beləliklə, 1950-ci ildə DQMV-də yolların uzunluğu 1923-cü illə müqayisədə 2,2 dəfə, o cümlədən şosse yollarının uzunluğu 7 dəfə artmışdı⁵⁴.

Beş il ərzində vilayətdə nəqliyyatın təkmilləşdirilməsi sayəsində mühüm nailiyyətlər qazanılmışdır. 1950-ci ildə avtomobil nəqliyyatının yük dövriyyəsi 1940-cı ilə nisbətən 3,5 dəfə, ümumi istifadədə olan avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin daşınması isə 2 dəfə artdı.

1946-1950-ci illərdə DQMV-də radiorabitə vasitələri böyük sürətlə inkişaf edirdi. 1950-ci ildə vilayətdə 3

radioverilişi nöqtəsi, 3 radioqovşağı və 2705 radioqəbuledici nöqtələri fəaliyyət göstərirdi. Ümumilikdə Azərbaycanda radioqəbuledicilərin sayı 181 minə çatırdı. Naxçıvanda isə bu göstərici 1927-yə bərabər idi⁵⁵. Əhalinin sağlamlığının mühavizəsində sanatoriya-kurort müalicə və istirahət evləri mühüm rol oynayırdı. 1950-ci ildə Azərbaycanda 38 istirahət evi və sanatoriya fəaliyyət göstərirdi ki, bunlardan biri də Şuşa şəhərinin payına düşürdü. Şuşa şəhəri özünün təbii mənbəsi, gözəl havası, saf suyu, tərifi İsa bulağı, Turş suyu ilə hamının hörmətini qazanmışdır. Şuşa Azərbaycanın gözəl istirahət şəhəri, Sağlamlıq və gümrahlıq məskənidir. 1946-1950-ci illərdə Şuşada istirahət və müalicə ocaqlarının sayı xeyli artmışdır. Bəhs etdiyimiz dövr ərzində respublikamızın müxtəlif rayonlarından minlərlə insan Şuşaya istirahətə gəlmiş, xəstələr burada şəfa tapmışlar. 1950-ci ildə Şuşada istirahət edənlərin sayı 1940-cı ilə müqayisədə 3 dəfə çox olmuşdur. 1947-ci ildə Şuşada Ümumittifaq maliyyə-bank işçilərinin sanatoriyasında 420 nəfər respublikamızın vətəndaşları istirahət etmiş və 1948-ci ildə həmin sanatoriya istirahət evinə çevrilmişdir. 1950-ci ildə həmin istirahət evində 1800 nəfər istirahət etmişlər. Ümumilikdə 1950-ci ilin yayında Şuşada 2500 nəfər insan istirahət etmişdir⁵⁶. Havasının və suyunun təmizliyinə görə, 1946-1950-ci illərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonları Şuşa şəhərində pioner düşərgələri açmışdılar. Uşaqların sağlamlığını təmin etmək üçün Şuşada «Respublika sağlamlıq məktəbi» yaradılmışdır. Həmin məktəbdə 1948-ci ildə Azərbaycanın 3 rayonundan gələn 160 uşaq istirahət edirdi. İlbəil həmin uşaqların sayı artır. Həmin məktəbdə uşaqların təlim-tərbiyəsi və sağlamlıq işləri üçün 1947-ci ildə 1150000 manat, 1948-ci ildə 1406000 manat

vəsait xərclənmişdirsə 1950-ci ildə həmin vəsait 1554000 manata çatmışdır.

Bundan əlavə 1946-1950-ci illərdə Şuşa şəhərində «Respublika Uşaq Sanatoriyası»da fəaliyyət göstərirdi. 1950-ci ildə bu sanatoriyada olan uşaqların sağlamlığı üçün 2340000 manat vəsait xərclənmişdir.

1946-1950-ci illərdə Şuşadakı «Xan qızı» və «Tətavüz» su kəmərləri əsaslı təmir edilib istifadəyə verilmişdir. Təəssüflər olsun ki, 1992-ci il mayın 8-dən basılmazlıq, əyilməzlik rəmzi olan qala divarları, igidlər oylağı Cıdır düzü, gözəllik çələngi Topxana meşəsi, həzin zümzüməli Daşaltı çayı, məşhur İsa bulağı, min bir dərddin dərmanı olan yaylaqlarımız, təbiətin möcüzəsi hesab olunan Xarı bülbül – Qala adı ilə tanınan Şuşamız yad əllərdədir.

1946-1950-ci illərdə Xankəndinin abadlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Xankəndi şəhər zəhmətkeş deputatları Sovetinin icraiyyə komitəsinin sədri V.Stepanyanın yazdıqlarına görə, «son 20 il ərzində Xankəndinin siması əsaslı surətdə dəyişilib tanınmaz olmuşdur. 25 il bundan öncə bir neçə evdən və zirzəmilərdən ibarət olan, Qarabağ xanlığının axırncı xanı Mehdiqulu xanın mülkü olan Xankəndi Azərbaycan dövlətinin qayğısı sayəsində respublikamızın mədəni və abad şəhərlərindən birinə çevrilmişdir»⁵⁷.

Bir həqiqəti qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan dövlətinin başçısı Mir Cəfər Bağırov bəhs etdiyimiz dövrdə Xankəndinin inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Mir Cəfər Bağırovun çıxışlarından da bunu aydın görmək olar: «Keçmişdə Xankəndi adlanan bugünkü Sovet Stepanakertinə bir nəzər salın. Doğrudur onun əhalisi o qədər də çox deyil, çoxmilyonlu şəhərə çevrilməyib, cəmi 15.000 əhalisi var. ancaq mən arzu

edərdim ki, İşverənin ən gözəl şəhəri bu günkü Stepanakertə bənzəsin»⁵⁸. DQMV-nin mərkəzinə çevrilmiş Xankəndi şəhərinin necə inkişaf etdiyini aşağıdakı faktlardan da görmək olar. Belə ki, 1929-cu ildə Xankəndində ən yeni avadanlıqlarla təchiz olunub mexanikləşdirilmiş böyük ipək sarıma fabriki tikilmiş və 40-cı illərin sonlarında burada böyük toxuculuq kombinatı da tikilmişdir. İpək sarıma fabrikinin yanında gözəl ikimərtəbəli evləri, yaşıl bağları və məktəbəqədər tərbiyə ocaqları olan böyük fəhlə qəsəbəsi tikilmişdir. 1946-1950-ci illərdə Xankəndi şəhərində yerli sənaye və sənət kooperasiyası şəbəkəsi genişlənməmişdir. Burada fəaliyyət göstərən zavod ildən-ilə böyüyərək DQMV-nin kolxoz və müəssələrinin ehtiyaclarını ödəyirdi. Xankəndi yerli sənaye fabriki özünün zərif və möhkəm mebeli ilə yalnız DQMV-də deyil bütün respublikada şöhrət qazanmışdır. Xankəndi sənət kooperasiyasının artelləri əhalinin ehtiyaclarını ödəmək üçün çoxişlənən mallar: ayaqqabı, üst və alt paltarlar trikotaj malları, qab-qacaq və sair buraxır. 1926, 1939 və 1959-cu illərdə əhalinin siyahıya alınması zamanı məlum olur ki, Xankəndi şəhərində əhalinin sayı çox sürətlə artmışdır. Belə ki, həmin illərdə Xankəndi şəhərində əhalinin sayı 6,2 dəfə çoxalaraq 3,2 min nəfərdən 19,7 min nəfərədək yüksəlmişdir (1926-1959-cu illərdə). Bəhs edilən illərdə isə şuşa şəhərində əhalinin sayı 5,1 min nəfərdən 6,1 min nəfərədək qalxmışdır⁵⁹. (Artım 0,2 dəfə).

1940/1941-ci tədris ilində DQMV-də 35 orta məktəb var idi ki, bunun 5-i Xankəndinin payına düşürdü. Burada 1946-1950-ci illərdə axşam məktəbləri, kənd təsərrüfatı texnikomu, tibb və musiqi məktəbləri yaradılmışdır. 1947-ci ildə həmin məktəblərdə 3500 nəfər oğlan və qız oxuyurdu. Xankəndində fəaliyyət göstərən 12 körpələr evi

və uşaq bağçasında 500-ə qədər uşaq tərbiyə edlirdi. Burada müalicəxana, xəstəxana, uşaq məsləhətəxanası və başqa səhiyyə müəssisələri yaradılmış, əhaliyə göstərilən tibb xidməti yaxşılaşdırılmışdır. Xankəndində fəaliyyət göstərən Maksim Qorki adına dram teatri burada yaşayan əhalinin böyük rəğbətini qazanmışdır. Şəhərin qış və yay kino-teatrlarında əhali ölkəmizin ən yaxşı filmlərinə tamaşa edirdi. 1946-1950-ci illərdə Xankəndi şəhərinin küçələri qaydaya salınmış, ağaclar əkilmiş və başqa abadlıq işləri görülmüşdür. Burada yaradılmış xəstəxanaların ərazisində yeni parklar yaradılmışdır.

Xankəndində mövcud su-elektrik stansiyasından əlavə 400 kilovat-saat qüvvəsində yeni stansiya 1948-ci ildə işə salınmışdır⁶⁰. Şəhərin işıqlandırılmasında həmin stansiyanın gücündən geniş istifadə edilirdi. Bütün bunlarla yanaşı Xankəndi şəhərində Azərbaycan Elmlər Akademiyasının və Yazıçılar ittifaqının Xankəndi filiali, pedaqoji institut və istirahət mərkəzi də fəaliyyət göstərirdi. Beləliklə DQMV-nin Xankəndi şəhərində 1946-1950-ci illərdə böyük dəyişikliklər baş verdi. Yeni yaşayış binaları, idman qurğuları, klub, kinoteatr binaları və sair tikilib burada yaşayanların istifadəsinə verildi. 1946-1950-ci illərdə DQMV kəndlərinin siması xeyli dəyişmişdi. Belə ki, kəndlərin əksəriyyətinə yeni yollar çəkilmiş, çoxlu evlər tikilmiş, mağazalar, xəstəxanalar, məktəblər inşa edilib yerli əhalinin istifadəsinə verilmişdir. Lakin çox təəssüflər olsun ki, DQMV-də azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərə biganəlik göstərilmiş və həmişə məqsədli şəkildə diqqətdən kənar qalmışdı. Məsələn, 1300 əhalini və 4 yaşayış məskəni özündə birləşdirən Xocalıda orta məktəb olmadığı halda, 1 yaşayış məskəni və 500 nəfər əhalisi olan erməni kəndlərində nəinki orta məktəb, hətta, kitabxana, uşaq bağçaları, müalicə profilaktika

mərkəzləri, idman qurğuları, radioqovşağı və sair yaradılmışdı.

Beləliklə, 1946-1950-ci illərdə DQMV-nin erməni rəhbərliyinin həyata keçirdiyi «kompleks tədbirlər» nəticəsində vilayətdə milliyyətə azərbaycanlı olanlar sıxışdırılmağa başlamış, erməni əhalisinin maddi rifah halının yüksəldilməsi təmin olunmuş, onların əmək və məişət şəraiti yaxşılaşmışdır. Ümumilikdə isə, sovet imperiyasının DQMV-də 1940-1950-ci illərdə mədəni quruculuq «siyasəti» öz bəhrəsini verdi. İlk növbədə DQMV-də erməni və rus dilində məktəblərin geniş şəbəkəsinin yaradılmasına nail olundu. Müxtəlif ixtisaslı erməni, rus və digər millətlərdən olan kadrların sayı xeyli artırıldı və onların yerləşdirilməsinə «beynəlmillətçilik» pərdəsi altında xüsusi diqqət verildi. Milliyyətə qeyri-azərbaycanlıların vilayətin dövlət idarə orqanlarında işlə təmin olunması Sovet imperiyasının bölgədə dayaqlarının daha da möhkəmləndirilməsinə ciddi təsir göstərdi.

VI FƏSİL

XX ƏSRİN 40-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR DQMV-də ERMƏNİLƏRİN NÖVBƏTİ ƏRAZİ İDDİALARI VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına özlərinə dövlət yaradan ermənilər, çox təəssüflər olsun ki, bununla kifayətlənməyərək daxili və xarici havadarlarına arxalanaraq zaman-zaman, hissə-hissə Azərbaycan ərazisini işğal etmişdilər. Belə mərhələlərdən biridə ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrə təsadüf olunur. Bəhs etdiyimiz dövrdə ermənilər təkə torpaqlarımızı işğal etməklə kifayətlənmədilər. Onlar həm də, azərbaycanlıları min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi – etik torpaqlarından didərgin salaraq, kütləvi qətl və qırğınlara məruz qoymuş, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənlərini dağıdıb viran etmişdilər.

Vaxtilə dünyanın müxtəlif dövlətlərindən məqsədli şəkildə Azərbaycana köçürülərək, hər cür şəraitlə təmin olunan ermənilər, sonralar həmin torpaqların onların atasabalarına məxsus olması fikrini irəli sürür və xalqımızı zorla, kütləvi surətdə, müxtəlif vasitələrlə öz yurdlarından köçürür və ya köçməyə məcbur edirdilər. Belə yerdə müdriklərimizdən birinin dediyi rəvayəti xatırlamaq yerinə düşərdi: «Ermənilər öz hərəkətləri ilə Qu-quşunu xatırladırlar. Bu quşlar öz yumurtalarını başqa quşların yuvasına qoyur, həmin yuva sahibi olan quş, qu-quşunun yumurtasına öz yumurtası kimi baxır, istidən, soyuqdan və müxtəlif amillərdən qoruyur. Yumurtadan çıxan qu-quşlarının balaları yuva sahibinin həqiqi balalarını hələ gözü bağlı ikən yuvadan sıxışdırıb yerə atırlar. Sadələv yuva sahibləri isə yem daşıyaraq qarınqulu qu quşlarının balalarını yemləyir və onlar öz balaları kimi baxıb

böyüdürdülər. Bir müddətdən sonra qu quşları böyüdülər və ağzında onlara yem daşıyan yuva sahiblərini «bu yuva mənimdir» deyib onları oradan qovdular». Doğrudan da deyilmiş yuxarıdakı rəvayətdə bir hikmət var. Müxtəlif vaxtlarda, ayrı-ayrı bölgələrdən torpaqlarımıza köçən ermənilər bu gün həmin torpaqlarımıza sahib dururlar. Onlar «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq üçün müxtəlif yol və vasitələrdən istifadə edirdilər.

Bir həqiqətdə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycana qarşı ermənilərin ərazi iddiaları məsələsində Moskova hakimiyyətində maraqlı idi. Vaxtilə Azərbaycanın 9 min kvadrat kilometrlik ərazisində «Erməni vilayəti» yaradan Rus hökuməti gələcəkdə dövlətimiz üzərində öz hakim mövqeyini saxlamaq naminə bölgədə milli münaqişə ocağını qarışdırdı. Məkirli və mənfur siyasət sahibləri XX yuzilliyin 40-cı illərində qondarma «Dağlıq Qarabağ» konfliktini suni surətdə daha da kəskinləşdirmişdilər. Moskovanın fitvası və havadarlığı ilə mərkəzdəki və xarici ölkələrdəki lobbisinə arxalanan erməni millətçiləri, kommunist – daşnaklar Azərbaycanın qədim və zəngin torpaqları olan Qarabağı ondan qoparıb Ermənistana verilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. Hələ 1940-cı illərdə Moskovadakı erməni lobbisinin başçısı A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə Ermənistanda partiya xadimlərinin fəal iştirakı ilə gizli «Qarabağ hərəkəti», «Qarabağ Komitəsi» yaradılmışdı². Bəhs etdiyimiz dövrdə xalqımızın üzləşdiyi ciddi və təhlükəli problemlərdən biridə, azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dəki tarixi-etnik ərazilərindən zorla sıxışdırıb çıxarılması – deportasiyası olmuşdur. 1943-cü ildə ikinci dünya müharibəsinin gedişi dövründə üç dövlət başçılarının Tehran konfransında Sovet-İran münasibətləri müzakirə edilərkən erməni disporu əlverişli

vəziyyətdən istifadə edərək «köçürülmə məsələsi»ni ortaya atmışdılar³. Erməni lobbisi SSRİ xarici işlər naziri V.Molotova müraciət edib xahiş etmişdir ki, İranda yaşayan ermənilərin SSRİ-yə köçməsinə icazə versinlər⁴. Molotov elə oradaca İ.Stalinlə danışıqdan sonra onların köçürülməsinə razılıq vermişdir⁵. Ermənistan K(b)PMK-nin birinci katibi Q.Hartyunov bu fürsətdən məharətlə istifadə etdi. O, xaricdəki ermənilərin Ermənistana köçürülməsi və azərbaycanlıların Ermənistandan zorla köçürülməsi barədə qərar verilməsinə nail olmuşdur.

1945-ci ilin payızında Q.Hartyunov başda olmaqla Ermənistan rəhbərliyi növbəti dəfə ÜİK(b)P MK qarşısında Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana verilməsi məsələsini qaldırır⁶. Ermənistan K(b)P MK və XKS-nin İ.V.Stalinə ünvanlanmış müraciəti heç bir elmi, tarixi əhəmiyyəti olmayan yalan bir uydurmada ibarət idi. Həmin əsassız müddədə göstərilirdi ki, DQMV-nin ərazisi iqtisadi cəhətdən daha çox Azərbaycan SSR-də deyil, Ermənistan SSR-lə bağlıdır. Onlar coğrafi məkan yaxınlığını əsas götürərək Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirməyi vacib məsələ kimi qaldırmışdılar. Ermənistanın dövlət başçısı guya belə bir faktı əsas götürürdü ki, DQMV-də iqtisadi və mədəni inkişafı şərtləndirən amil Ermənistanın bölgəyə yaxından iqtisadi köməyi olmuşdur. Lakin tarixi faktlar göstərir ki, bəhs edilən dövrdə Ermənistan SSR-in nəinki başqa bölgələrə kömək etmək, özünün yardımı ehtiyacı var idi və Azərbaycandan belə bir köməyi alırdı. Həmçinin Mərkəzə ünvanlanmış müraciətdə belə bir ağ yalan da var idi ki, guya DQMV-də yaşayan erməni əhalisi həmişə Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən sıxışdırılır, bölgəyə baxımsızlıq və ögey münasibət göstərilir, DQMV-nin iqtisadi və mədəni inkişafı

Azərbaycanın başqa bölgələri ilə müqayisədə geri qalır. Ona görə də burada yaşayan əhali Ermənistan SSR-ə birləşməyi daha üstün tutur. Bəs tarixi faktlar nə deyir? Qərəzsiz elmi araşdırmalar əsasında müəyyən edilib ki, ermənilər Qarabağın dağlıq hissəsinə köçürüldükdən sonra hər cür şəraitlə təmin olunmuşlar. Hətta car rusiyası tərəfindən verilmiş fərmana görə onların silah gəzdirmək hüququ belə var idi. Həmçinin imperiya rəhbərliyi yerlərdə öz dayaqlarını möhkəmləndirmək məqsədilə din qardaşlarını mötəbər vəzifələrdə yerləşdirmişdilər. Sovet hakimiyyəti illərində də bu hal davam etdirilmişdir. Dağlıq Qarabağa «ögey münasibət»i isə aşağıdakı faktlardan aydın görmək olar. Hansı dövrə müraciət etsək dediklərimiz tarixi həqiqətləri bir daha sübut etmiş olarıq. Məsələn, 1926/1927 tədris ilində Azərbaycan üzrə hər 1000 nəfərə 59 müəllim düşürdüsə, DQMV-də bu rəqəm 199-a, Naxçıvanda 46-ya, qonşu Ağdam rayonunda 38-ə çatırdı⁷; 1927/1933-cü illər ərzində Azərbaycanda cəmi 11 dövlətə məxsus ipək sənayesi müəssəsi yaradılmışdır ki, bunun 7-si DQMV-nin payına düşürdü⁸; 1934-cü ildə DQMV-də sovxoz və MTS-lərdə çalışan qulluqçular 1058 nəfər idisə, bu rəqəm Naxçıvanda 383-ə çatırdı⁹; 1933-cü ildə DQMV-də gücü 408 klovata çatan 4 elektrik stansiyası fəaliyyət göstərirdisə, Naxçıvanda gücü 181 klovata çatan 1 elektrik stansiyası fəaliyyət göstərirdi¹⁰; 1926-1931-ci illərdə Xankəndində əhalinin sayı 3,4 mindən 4,9 minə (artım 54%) çatmışdırsa Bakıda 454 mindən 589 minə (artım 30%) Naxçıvan MSSR-də isə artım olmamışdır (10,3 min nəfər = 10,3 min nəfər)¹¹; 1927/1928-ci təsərrüfat ilində Mərkəzi Dövlət Bankından abadlaşdırmaya; Xankəndinə 60 min, Naxçıvan MR-na 57 min, Bərdəyə 20 min vəsait ayrılmışdır¹². Yuxarıda sadaladığımız və adlarını çəkmədiyimiz yüzlərlə faktlar

DQMV-i mövcud olduğu bütün dövrlərdə müşahidə edilmişdir. Məsələn, 1950-1951-ci tədris ilində Azərbaycanda hər məktəbə orta hesabla 7 müəllim, Naxçıvan MR-də 6 müəllim düşdüyü halda DQMV-də 9 müəllim düşürdü¹³. Həmin ildə Azərbaycan üzrə hər 24 nəfər şagirdə 1 müəllim, Naxçıvanda 20 nəfərə 1 müəllim, DQMV-də isə 17 nəfərə 1 müəllim düşürdü¹⁴. 1987-ci ildəki bəzi faktları nəzərdən keçirək: Böhs edilən ildə Respublika üzrə hər adama düşən istehsal məhsullarının həcmi 21 manat idisə, DQMV-də bu göstərici 30 manat olmuşdu. Həmin ildə Respublika üzrə adambaşına düşən mənzil 10,9 kvadrat metr ikən, DQMV-də hər adama 15 kvadrat metr mənzil düşürdü¹⁵. Bu və ya buna bənzər tarixi faktlar sübut edir ki, DQMV-də əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti Azərbaycanın başqa regionları ilə müqayisədə üstün olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı DQMV-də yaşayan müsəlmanlar həmişə namərd ermənilərin mənfur və amansız siyasətinin qurbanına çevrilmişlər. Yuxarıda bu haqda qeyd etmişik və onlardan bəzilərini bir daha xatırlamaq yerinə düşərdi. 1960-cı illərdə DQMV-nin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə məktəbəqədər uşaq müəssələri 10 faiz olduğu halda, ermənilər yaşayan kəndlərdə 30 faizdən çox olmuşdur¹⁶. Tibb müəssələri, idman qurğuları, rabitə xidməti və başqa sahələrdə də bu cür bərabərsizlik mövcud idi. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə iş yerləri olmadığı halda, ermənilərin məskunlaşdıqları kəndlərdə sənaye müəssisələrin və fabriklərin filialları açılırdı. İş yerləri olmadığından azərbaycanlılar yaşadıkları kəndlərdən çıxıb iş dalınca başqa şəhərlərdə getməklə həmin kəndlər gündən-günə boşalırdı.

Arxiv materiallarından birindən Xinzırstan ipək emalı fabrikinin bir briqadasının mükafatlandırma

cədvəlinə rast gəldik və oradan oxuyuruq: 1. Beqlaryan Armenak – 5229 manat; 2. Mehdi Kərbalayi oğlu – 42 manat; 3. Mextaryan Baqdarsar 906 manat; 4. Dadaş Ağalar oğlu – 45 manat; 5. Kasparyan Karapet – 300 manat; 6. Dadaş Əsgər oğlu – 5 manat¹⁷..... və sair.

Adicə yuxarıdakı bərabərsizlik sitilində yazılmış cədvəli nəzərdən keçirməklə erməni rəhbərliyinin xalqımıza qarşı necə qəddar mövqə tutduğunun şahidi oluruq. Həm də gətirdiyimiz bu faktlar erməni daşnaklarının Azərbaycanın qədim və bərəkətli bölgəsi olan DQMV-nin Ermənistanla birləşdirmək məqsədilə ağ yalan uydurduqlarını bir daha təsdiq edir.

Q.Y.Harutyunovun Moskvağa ünvanladığı müraciətin başqa bir bəndində göstərilirdi ki, guya DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən alınıb Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi fikri bölgədə yaşayan bütün əhalinin rəyidir. Bu da tamam böhtandan başqa bir şey deyildir. Ona görə ki, ilk növbədə DQMV-də əhalinin xeyli hissəsinin azərbaycanlılar təşkil etdiyini və onların heç vaxt Ermənistan SSR-ə birləşmək fikrinin olmadığını demək lazımdır. Həmçinin XX əsrin istər 20-ci illərində istərsədə 40-cı illədə əhali içərisində aparılan rəy sorğusuna görə DQMV-də yaşayan dinc zəhmətkeş erməni əhali bol təbii sərvətlərə malik olan Azərbaycan SSR-də qalmağa üstülük verdiklərini bəyan etmişdilər. Q.Harutyunovun boş cəfəngiyyatla dolu olan müraciətinin mətni ilə ətraflı tanış olan İ.V.Stalin həmin məsələ ilə məşğul olmağı ÜİK(b) P MK-nin katibi G.M.Malenkova tapşırırdı. ÜİK(b) P MK-nin katibi G.M.Malenkov dərhal məsələyə müsbət reaksiya verdi¹⁷. O da Dağlıq Qarabağ məsələsində maraqlı idi. Məlum həqiqətdir ki, XX yüzillik ərzində Azərbaycana qarşı ermənilərin əsassız ərazi iddialarında daşnaklar aysberqin görünən tərəfi rolunu

oynayırdılar. Əslində bütün hadisələr dövlət səviyyəsində hazırlanıb həyata keçirilən tədbir idi. İblis libası geymiş Moskvadakı məmurlar və onların Zaqafqaziyadakı yüksək rütbəli nümayəndələri ermənilərə «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmağa rəvac verən qüvvələr hesab olunurdular.

1945-ci il noyabrın 28 – G.M.Malenkov Ermənistan dövlətinin başçısı Q.Harutynovun yazdığı müraciətin mətnini Azərbaycan K(b) P MK-nin birinci katibi M.C.Bağirova göndərdi¹⁸. M.C.Bağirov məsələ ilə ətraflı tanış olduqdan sonra 10 dekabr 1945-ci ildə G.M.Malenkova cavab məktubu göndərdi. Aparılan tədqiqatlara əsasən məlum olur ki, M.C.Bağirov, məktubu tam məxvi qriflə yazmışdır¹⁹. Azərbaycan dövlətinin başçısı M.C.Bağirovun cavab məktubu həm çox maraqlı, həm də əhəmiyyətli idi. Ona görə maraqlı idi ki, Sovet hakimiyyəti illərində ilk dəfə idi ki, Azərbaycan dövlətinin başçısı tarixi Azərbaycan torpaqları problemini qaldırırdı. Məktubda Dağlıq Qarabağın tarixən Azərbaycan ərazisi olduğu elmi, sənədli faktlarla sübut edilirdi. Həmçinin M.C.Bağirov göstərirdi ki, Ermənistan K(b) P MK – birinci katibi Q.Harutynovun Dağlıq Qarabağla bağlı irəli sürdüyü bütün iddiaların heç bir elmi, tarixi əsası yoxdur və orada yazılanlar şər və boş cəfəngiyyatdır. DQMV-də yaşayan əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti barədə sizin məlumatınız var və onlar nəinki Azərbaycanın başqa bölgələrinin hətta Ermənistanın əhalisindən üstün yaşayış tərzinə malikdirlər. Bölgədə yaşayan dinc, zəhmətkeş ermənilər Ermənistanla birləşmək fikrində olmayıblar. M.C.Bağirov Moskvanın yüksək rütbəli rəhbərinə tutarlı və obyektiv tarixi faktlar yazıb göndərmişdir.

Cavab məktubunda daha sonra göstərilirdi ki, Ermənistan dövlətinin Dağlıq Qarabağla bağlı ərazi iddialarına gəldikdə isə biz aşağıdakı şərtlərlə DQMV-ni Ermənistana güzəştə gedərik ki;

1. DQMV-nin Ermənistana güzəştə gediləcəyi təqdirdə, Azərbaycanlıların daha çox yaşadığı Şuşa rayonu DQMV-nin tərkibindən çıxarılmaqla Azərbaycanın tərkibində saxlanılsın;
2. Zəngəzur bölgəsi bütövlükdə Azərbaycana qaytarılsın;
3. Müxtəlif vaxtlarda Azərbaycandan məcburi şəkildə alınıb Ermənistana, Gürcüstana və Rusiyaya verilmiş bir çox tarixi ərazilər Azərbaycan SSR-ə qaytarılsın²⁰.

Moskva rəhbərliyi, daşnak liderlər və erməni lobbisi Azərbaycan rəhbərliyinin bu səpgidəki cəsarətli cavabını gözləmədi. Belə qətiyyətli cavab ermənilərin «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq kimi mənfur planlarının pozulması demək idi. Həmçinin SSRİ rəhbərliyi səhf addım atdığını başa düşdü. Mərkəzi hökumət anladı ki, belə bir addım SSRİ-ni həm daxildən zəiflədə, həm də beynəlxalq aləmdə nüfuzdan salar. Türkiyə ilə Azərbaycanın əsas ərazisi arasında yaradılmış «erməni ərazisi» bununla ləğv edilirdi. Belə bir vəziyyət isə nə Sovet rəhbərliyini, nə də erməniləri qane etmədi. Çünki bu hal Sovet hökuməti üçün sonsuz fəlakətlər yarada bilərdi. Rusiyanın himayəsi və köməyi ilə Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına yaradılmış «Ermənistan dövləti»nin varlığı sual altında qalırdı. Belə bir təhlükənin real olduğunu görən mərkəzi hökumət ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını rədd edərək məsələnin «arxivə verilməsini» tövsiyə etdi. Beləliklə, Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına özlərinə dövlət yaradan,

Türkmənçay sülhündən sonra Dağlıq Qarabağda məskunlaşan ermənilər 1905-1906 və 1918-1920-ci illərdə həmin əraziləri silahlı müdaxilə yolu ilə Ermənistana birləşdirməyə cəhd etsələr də, məqsədlərinə nail ola bilməmiş və XX yüzilliyin 40-cı illərində Moskvadakı erməni rəhbərliyinə arxalanaraq dinc yolla «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq arzusu ilə «Dağlıq Qarabağ məsələsi»ni yenidən qaldırmış, lakin Azərbaycan rəhbərliyinin qətiyyətli mövqeləri nəticəsində ərazi bütövlüyümüz qorunub saxlanılmışdır.

Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında erməni rəhbərliyinin növbəti təklifi o zaman A.Mikoyanın vasitəsilə N.Xruşşovun rəhbərliyi dövründə qaldırılmışdır. Həmin dövrdə DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi məsələsinə N.Xuruşşov öz fikrini belə ifadə etmişdi: «Mən Ermənistana getmək istəyən qarabağlı ermənilər üçün kifayət qədər yük məşını ayrılması haqqında sərəncam verə bilərəm». Demək olar ki, N.Xuruşşovun vicdanlı qərarı ilə «Dağlıq Qarabağ məsələsi» müvəqqəti olsada bağlanmışdır²¹. «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq xülyasında olan ermənilər Dağlıq Qarabağa Azərbaycandan qopara bilmədikdə başqa bir yola əl atdılar. Belə ki, Ermənistanda qədimdən yaşayan azərbaycanlıları öz ata-baba yurdlarından çıxarmaq və həmin əraziyə dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş erməni köçürmək və beləliklə «Türksüz Ermənistan» dövləti yaratmaq planını işləyib hazırlamışdılar. «Daşnakstyun» partiyası bu məsələyə xüsusi hazırlıq görmüşdü: Hələ 1943-cü ildə SSRİ Xarici İşlər Naziri V.Molotova müraciət edilmiş, o isə öz növbəsində İ.V.Stalinin razılığını almışdı. Yuxarıda qeyd olunan məsələnin ermənilərin xeyrinə həll edilməsində İ.Stalinə yaxın olan Beriya və Mikoyanında rolu böyük

olmuşdur. 1946-cı il oktyabrın 19-da SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR ərazisinə köçürülməsi ilə bağlı Fərman verdi²². 1947-ci ilin iyununda «Daşnaksütyun» partiyasının XIV konqrensində «Azərbaycanlıların yaşadıkları Ermənistan SSR ərazisindən çıxarılması və Ermənistan SSR sərhədlərinin genişləndirilməsi haqqında» qərar çıxardı²³. Bu işdə Qriqorian kilsəsi də öz xeyir-duasını vermişdi. Beləliklə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki öz dədə-baba torpaqlarından məcburi şəkildə qovulmasının növbəti üçüncü mərhələsi başlandı. Xatırladaq ki, birinci mərhələ 1905-1906-cı illərdə, ikinci mərhələ 1918-1920-ci illərdə, üçüncü mərhələ 1948-1953-cü illərdə olmuşdur. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında 4083 sayılı 10 mart 1948-ci il tarixli 754 sayılı başqa bir qərarında isə konkret tədbirlər planı müəyyən edildi»²⁴. Həmin plana görə 1948-1950-ci illər ərzində «kəndçilik prinsipi əsasında» Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməli idi²⁵. Ərazidən deportasiya edilmiş azərbaycanlıların evləri Ermənistana müxtəlif ərazilərdən gətiriləcək ermənilərin istifadəsinə verilməsi də, SSRİ Nazirlər Sovetinin diqqətindən yayınmamışdı. 1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-də yaşayan Azərbaycanlıların 150 min nəfəri doğma yurdlarından zorla çıxarıldı. Bu çıxarılmanın adı «kəndçilik» ifadəsi ilə işlənsədə əslində 150 min azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarında kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olundular²⁶. Deportasiya tədbirləri Ermənistanın 22

rayonunu əhatə edirdi, hansıki həmin rayonlarda azərbaycanlılar yığcam və ya ermənilərlə qarışıq halda yaşayırdılar. Ermənistanlı soydaşlarımız Azərbaycanın Saatlı, Göyçay, Tərtər, İmişli, Əli-Bayramlı, Zərdab, Salyan, Kürdəmir, Xaldan, Sabirabad, Beyləqan, Yevlax, Ucar, Gədəbəy və Bərdə rayonlarına köçürülmüşlər. Köçürülmə zamanı insan hüquqları kobudcasına pozulmuşdur. Minlərlə adam, xüsusilə uşaqlar və qocalar kəskin iqlim dəyişikliyinə dözməyərək həlak olmuşlar²⁷.

Ermənistandan deportasiya olunanların DQMV-də yerləşdirilməsinə Azərbaycanda köçürmə komissiyasına rəhbərlik edən erməni Brretens və Sevumyan hər vasitəsi ilə maneə olmuşlar. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, 1948-ci ilin avqustunda Ermənistan SSR-dən DQMV-nin Xocavənd rayonuna 31 təsərrüfat (570 nəfər) gəlmişdir. Onlardan 86 təsərrüfat (355 nəfər) Xocavənd rayonunun Qişi kəndində, 17 təsərrüfat (82 nəfər) rayonun Xunuşnak kəndində məskunlaşmışdılar²⁸. Ermənistandan köçürülənlərin DQMV-də yerləşdirilməsinə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin nümayəndəsi Əbdürəhmanov və DQMV İcraiyyə Komitəsində işləyən Kərimov kömək etsələr də Azərbaycanda yüksək vəzifələr tutan Markaryan, Qriqoryan, Yemelyanov, Borşov və başqaları köçən azərbaycanlıların DQMV-dən geri qaytarmışdılar. DQMV-nin rəhbərliyində Dağlıq Qarabağa köçürülmüş erməniləri hər vasitəsi ilə sıxışdırmışlar. Deyilənləri aşağıdakı faktlardan da aydın görmək olar. Belə ki, DQMV-də yaşayan ermənilər Mərkəzə böhtan dolu məktub yazaraq, köçüb gələn azərbaycanlıların ərazidə özlərini yaxşı aparmaması, oğurluq etməsi, şuluqluq salması, dövlət siyasəti əleyhinə təbliğat aparması, millətlər arasında münaqişələr törətməsi və sair

yalan xəbərlərlə onları gözdən salırdılar²⁹. DQMV-nə köçürülənlər çox dözülməz şəraitdə yaşayırdılar. Elə hallar olurdu ki, bir neçə ailə bir daxmada daldalanır, çox hallarda isə mal-qara ilə bir tövlədə yaşayır, yaşadıkları «evlərin» isə tavanı, qapı-pəncərəsi çox yarımçıq vəziyyətdə idi. «Gəlmələr» arasında xəstəlik halları aşkar edilirdisə dərhal ərazidən qovulurdular³⁰. Dövlət tərəfindən köçürülənlərə ayrılan vəsait vilayət rəhbərliyi tərəfindən tamamilə mənimsənildirdi. Xocavənd rayon Xalq Maarif şöbəsinin müdiri Ulubabayan «gəlmə» azərbaycanlılara həqarətlə baxır, onların uşaqlarının təhsilə cəlb olunması üçün heç bir tədbir görmür, hətta buna maneə olurdu. Belə ki, Güney Çartaz kəndində «Azərbaycan dili» dərsi deyən müəlliməni RTS-nin müdiri işdən azad etmiş və onun yerinə heç bir ixtisası olmayan, sadəcə olaraq oxuyub yazmağı bacaran şəxsi müəllim təyin etmişdir³¹. Bu və ya buna bənzər faktlar arxiv sənədlərində, müxtəlif qəzet və jurnallarda öz əksini tapmışdır.

DQMV-nə köçən soydaşlarımız acınacaqlı vəziyyətdə yaşadıklarını və təqiblərə məruz qaldıklarını Respublika Nazirlər Sovetinin sədri İ.K.Abdullayevə ünvanladıkları məktubda bildirmişdilər. Azərbaycan hökumətinin göstərişi ilə 1949-cu ilin mayında Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsinin rəisi N.Allahverdiyev DQMV-də vəziyyətlə tanış olmaq üçün Xankəndinə ezam olunmuşdu. O doğrudanda Xocavənd rayonuna köçürülmüş soydaşlarımızın vəziyyətlərinin son dərəcə acınacaqlı olmasının şahidi olmuş və bu barədə mərkəzə məlumat vermişdir³². Məlumatda belə bir əlavə də edilmişdir ki, Xocavənddəki «köçkünlərin» adı məişət şəraiti yoxdur, aclıq və xəstəlik baş alıb gedir, yaxşı olar ki, buradakı məskunlaşan ailələri Ağdərə rayonuna

köçürək. Lakin DQMV-nin erməni rəhbərliyi Azərbaycan köçürmə komissiyasının rəhbərlərindən olan ermənilərin /Brutens, Sevumyan və başqalarının/ köməyindən istifadə edərək, müxtəlif bəhanələrlə DQMV-nin bütün ərazisində məskunlaşmış «gəlmələri» çıxarıb Yevlax, Kürdəmir, Ucar, Bərdə, Beyləqan rayonlarında yerləşdirmişlər. DQMV-də azərbaycanlıların sayının çoxalması erməni rəhbərliyinin mənafeyinə uyğun deyildi. Onlar bölgədə süni surətdə ermənilərin say çoxluğunu yaratmağa çalışırdılar. Ona görə də soydaşlarımızın öz dədə-baba yurdlarından deportasiyası zamanı bir nəfərdə olsun azərbaycanlı DQMV-nin ərazisinə buraxılmamışdı. Əksinə əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi 1948/1950-ci illərdə daxili qarışıqlıqdan istifadə edən Dağlıq Qarabağ rəhbərliyi azərbaycanlıları Vilayət ərazisindən çıxarıb köçürməyə nail olmuşlar. Təkcə 1949-cü ildə «daxili köçürmə» adı altında DQMV-dən 132 azərbaycanlı ailəsi (549 nəfər) Azərbaycan SSR Xanlar rayonuna köçürülmüşdür³³. Sonrakı illərdə bu proses davam etdirilmişdir. DQMV-nin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində heç bir sosial-iqtisadi, mədəni tədbir həyata keçirilməmiş, süni surətdə aclıq, yoxsulluq, qıtlıq yaradılmış və soydaşlarımızı öz tarixi torpaqlarından köçməyə vadar etmişdilər. İstər Ermənistan SSR-dən istərsə də DQMV-dən azərbaycanlıların zorla köçürülməsi və ya köçməyə məcbur edilməsi prosesi vaxtı xarici dövlətlərdən ermənilər bu ərazilərə gətirilmiş və boşaldılmış azərbaycanlıların evlərində yerləşdirilmişdilər. Beləliklə, planlı şəkildə həmin ərazilərdə ermənilərin sayı artdı və Mərkəzi hökumətin yeritdiyi anti-azərbaycan siyasəti nəticəsində istər Ermənistanda, istərsə də DQMV-də qədim Azərbaycan toponimləri erməniləşdirilməyə, azərbaycanlılara məxsus abidələrin məhv edilməsinə rəvac

verildi. Azərbaycanın yeni sənaye mərkəzlərinə – Sumqayıt, Əli Bayramlı, Mingəçevir, Daşkəsən və başqa şəhərlərinə xaricdən ermənilər köçürüldü. DQMV-də, Bakıda, Gəncədə erməni lobbisi gücləndi. Soydaşlarımıza qarşı mənəvi terror hərəkətinə geniş meydan verildi³⁵. 40 ildən sonra, yəni 80-ci illərin sonlarında isə Ermənistanda bir nəfərdə olsun soydaşımız qalmadı. 1991-ci il avqustun 8-də Ermənistan SSR-də sonuncu azərbaycanlı kəndi olan Nüvədi kəndinin boşaldılması ilə azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarından kütləvi şəkildə qovulmasının sonuncu mərhələsi başa çatdı.

Sovet rejimi şəraitində soydaşlarımızın deportasiyası adi bir dəyişiklik hesab olunmuşdu. Bu hadisələrə ilk dəfə olaraq siyasi qiyməti millət və xalqın qədrini bilən, ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev vermişdi. O, 1997-ci il dekabrın 18-də «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» fərman imzaladı. Həmin fərmanda deyilirdi: «Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır... 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Minlərlə insan o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti mühüm rol oynamışdır. Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca

araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir... Bu gün həmin hadisələr tədqiq edilməli və dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalıdır»³⁶. Bu fərman xalqımızın çoxdankı istəyini ifadə edən tarixi, siyasi və hüquqi sənəd oldu. Həmçinin həmin sənəd soydaşlarımıza qarşı soyqırım və deportasiya siyasətinin mürtəce mahiyyətinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması baxımından çox böyük əhəmiyyətə malik idi.

SON SÖZ ƏVƏZİ

1941-1945-ci illəri əhatə edən Böyük Vətən Müharibəsi SSRİ-nin qələbəsi ilə başa çatdı. SSRİ dünyanın ikinci güclü dövlətinə çevrildi. Çünki artıq onun həm nüvə silahı var idi, həm də dünya sosializm sistemi eninə inkişaf etmişdi və liderlik SSRİ-nin əlində cəmləşmişdi. Sovet dövləti uçqarlarda, xüsusilə zəngin yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərə, mühüm strateji mövqeyə malik, ticarət yolları ayrıcında yerləşən Azərbaycanda daha da möhkəmlənmək üçün sosial-iqtisadi və siyasi tədbirlər həyata keçirməyə başladı. İlk növbədə totalitarizm deyilən bir rejim yaradıldı. Real vəziyyətdən istifadə edən ermənilər, yuxarı orqanlarda vəzifə tutan – Mikoyana, Mərkaryana, Qriqoryana, Sumbatov Toqaridzeyə, Yemelyanov, Boroşov və başqa himayədarlarına arxalanaraq DQMV-də bütün hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirdilər. Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi T.Qriqoryan DQMV-dəki bütün ictimai təşkilatları, dövlət orqanlarını, sovetləri və sairə öz iradəsinə tabe etdi. DQMV-də qədimdən yaşayan soydaşlarımız kütləvi şəkildə siyasi represiyalara məruz qaldılar. Süni surətdə sosial-iqtisadi problemlər yaradan erməni rəhbərliyi DQMV-də yaşayan azərbaycanlıların köçməsinə rəvac verdilər. Rusiya Azərbaycanda öz hakimlik mövqeyin qoruyub saxlamaq üçün vaxtilə erməniləri buraya köçürüb, sonra onlara vilayət statusu verilməsinə nail olmuş və vaxtaşırı millətlər arası münaqişədən öz xeyrinə istifadə etmişdir. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Qarabağın Dağlıq hissəsində məskunlaşmış ermənilər vaxtaşırı olaraq həmin ərazilərin Azərbaycandan qoparılıb Ermənistanə verilməsi tələbi ilə çıxış etmişdilər. Xarici dövlətlərdə və daxildə güclü erməni

lobbisinə arxalanan bir qrup köçəri ermənilər müxtəlif yollardan və vasitələrdən istifadə etməklə «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq kimi mənfur siyasəti qarşılıqlı məqsəd qoymuşdular. 1945-ci ilin payızında Ermənistan rəhbərliyi DQMV-nin onlara verilməsini Sovet rəhbərliyindən xahiş etmişdilər. Dünyada heç vaxt görünməyən, izlənməyən bir şeydir ki, hansısa bir dövlət başqa dövlətin torpağını ərizə ilə, xahişlə əlindən məcburi şəkildə alsın. Doğrudan da belə yerdə, vaxtilə A.S.Qribayedovun rus imperatoruna yazdığı məktub yada düşür. «Əlahəzrət, ermənilərin mərkəzi rus torpaqlarında məskunlaşmasına icazə verməyin! Onlar elə tayfadırlar ki, həmin yerlərdə bir neçə on il yaşadıqdan sonra dünyaya hay-küy salaraq «bura bizim qədim dedə-baba torpaqlarımızdır deyəcəklər!»¹. Məlum həqiqətlərdir ki, A.S.Qriboyedovun çox uzaqgörənliklə söylədiyi fikirlər reallaşdı. Bir neçə on ildən sonra ərazi iddiasına düşdülər. XX yüzilliyin əvvəllərində silahlı müharibə yolu ilə həmin məsələni həll edə bilməyən ermənilər 1945-ci ildə «dinc yolla» ÜİK(b)P MK qarşısında Azərbaycanın DQMV-nin Ermənistanə verilməsi məsələsini qaldırdılar. Ermənistan K(b) P və Ermənistan XKS-i Stalinə etdikləri müraciətdə belə bir saxta mülahizəni əldə əsas tuturdular ki, guya DQMV-nin iqtisadiyyatı Ermənistan SSR-ə bağlıdır. 28 noyabr 1945-ci ildə ÜİK(b) P MK katibi Malenkov Azərbaycan K(b)P MK-nin birinci katibi M.C.Bağirova məktub yazıb², həmin məsələyə münasibətini bildirməyi tələb etmişdir. M.C.Bağirov isə 10 dekabr 1945-ci il cavab məktubunda bildirmişdir ki, Ermənistanın DQMV haqqında irəli sürdükləri iddialar heç bir elmi əsası olmayan böhtandır və DQMV-nin ərazisi tarixən Azərbaycanın ərazisi olmuşdur³. M.C.Bağirov onu da vurğulamışdır ki, biz DQMV-ni bir şərtlə Ermənistanə verə bilərik ki, əhalinin

əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan Şuşa rayonu Azərbaycanın tərkibində saxlanılsın və müxtəlif vaxtlarda Ermənistan, Gürcüstana və Sovet Rusiyasına verilmiş bir çox tarixi ərazilərimiz Azərbaycan SSR-ə qaytarılsın. Bütün bunlar isə nə Sovet rəhbərliyini, nə də, Ermənistan hökumətini qaneə etmədi. Çünki, Azərbaycan torpaqları hesabına 1813-cü ildə yaradılmış erməni vilayəti və sonralar hissə-hissə tarixi torpaqlarımızı özündə birləşdirən Ermənistan dövlətinin varlığı sual altında qalırdı. Mərkəzi hökumət başa düşdü ki, əgər Azərbaycan dövlətinin başçısının fikirləri reallaşarsa bu bütün SSRİ üçün sonsuz fəlakətlər yarada bilər. Ona görə də Ermənistanın Azərbaycana qarşı növbəti ərazi iddiaları məsələsi həll edilməmiş qaldı⁴. Belə bir şəraitdə Ermənistan başqa bir siyasətə əl atdılar. Hələ 1943-cü il Tehran konfransında İran ərazisində yaşayan ermənilərin SSRİ-yə (Ermənistan SSR-ə) köçürülməsinə icazə alan erməni⁵ lobbisi şirnikərək daha da dərinə getmiş və Ermənistan SSR ərazisində yaşayan azərbaycanlıların köçürülməsinə razılıq əldə etmişdilər⁶. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, SSRİ XKS-nin sədri İ.V.Stalin, Xarici İşlər Naziri V.Molotov, MK katibi G.M.Malenkov, SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyəti həmin məsələni asanlıqla ermənilərin xeyrinə yönəltmişdilər. Çünki ermənilərin Ermənistana köçürülməsi, onların dayaqlarının daha da möhkəmlənməsi demək idi. Ona görə də 19 oktyabr 1946-cı ildə «Xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR ərazisinə köçürülməsi haqqında», 23 dekabr 1947-ci ildə «Ermənistan SSR kolxozlarının və başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında», 10 mart 1948-ci ildə «Ermənistan SSR-də kolxozların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR Kür-Araz ovalığına

köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında» mərkəzi hökumət Fərman və qərarlar verdi⁶. Həmin qərarlara uyğun olaraq 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılardan 150 min nəfəri zorla öz dedə-baba yurdlarından çıxarılaraq⁷ Azərbaycanın İmişli, Kürdəmir, Salyan, Sabirabad, Yevlax, Ucar və başqa rayonlarına köçürüldülər⁸. Minlərlə köçürülən insan kəskin iqlim dəyişikliyinə dözməyərək həlak oldular Ermənistandan deportasiya edilmiş soydaşlarımızın evləri xaricdən gələn ermənilərə peşqəş edildi. Diqqəti cəlb edən cəhət ondan ibarətdir ki, Azərbaycana köçürülən soydaşlarımızın DQMV-i ərazisində məskunlaşmasına heç cürə imkan verilmədi. Əksinə DQMV-dən də həmin dövrdə onlarla azərbaycanlı ailəsi qonşu rayonlara köçürülmüşdülər⁹. Stalin, Beriya və Mikoyanın məkirli siyasəti nəticəsində Ermənistan SSR-də azərbaycanlıların sayı azaldı, Azərbaycanda isə ermənilərin sayı artdı. Ermənilər, əsasən Azərbaycanın böyük sənaye şəhərlərinə köçürüldülər. DQMV-də, Gəncədə, Bakıda erməni lobbisi gücləndi¹⁰.

Bütün baş verən yuxarıdakı hadisələrə ilk siyasi qiyməti ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev vermişdi. O, 1997-ci il dekabrın 18-də «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» fərman imzaladı¹¹. Həmin fərmanın çox böyük tarixi əhəmiyyəti oldu. Belə ki, həmin fərmanla azərbaycanlılara qarşı tətbiq olunan etnik təmizləmə və soyqırım siyasətinin mürtəcə mahiyyəti dünya ictimaiyyətinə çatdırıldı.

Ermənilərin Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları bütün XX yüzillik ərzində davam etdirilmişdir. 1965-ci ildə Xankəndində yaşayan bir qrup erməni Maksim

Hovonesiyanın başçılığı altında DQMV-nin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi haqda SSRİ Ali Sovetinə müraciət etdilər¹². Əlbətdə müraciəti yazan və onu öz imzası ilə təsdiqləyən Xankəndində yaşayan ermənilər olsada bu işə rəvac verən qüvvə Mikoyan başda olmaqla erməni lobbisi idi. Lakin N.Xruşçov başa düşdü ki, DQMV-ni Ermənistana birləşdirilməsinə razılıq versə ölkədə arzu edilməz nəticələr verə bilər. Ona görə də dövlət başçısı Dağlıq Qarabağ məsələsini Azərbaycanın xeyrinə həll etdi. Bütün bunlara baxmayaraq Ermənistanda anti-azərbaycan hərəkatı genişləndi. «Qarabağ Komitəsi» açıq fəaliyyətə başlamış və Azərbaycanda erməni lobbisi yaradıldı. DQMV-də yaşayan azərbaycanlılar sıxışdırılır, açıq-açıqına soydaşlarımıza divan tutulurdu¹³. Ermənilərin törətdikləri həmin qanlı cinayətlərdən birini xatırlamaq yerinə düşərdi. 1967-ci ilin iyun ayında DQMV-nin Xocavənd rayonunun Kurapatkin kəndində məktəbli erməni qızı yoxa çıxmış və axtarış nəticəsində onun cəsədi azərbaycanlılara məxsus briqadanın sahəsindən tapılmışdır. Ona görə də bir neçə azərbaycanlı (Ələmşah, Ərşad, Zöhrab və başqaları) həbs edildilər. Bundan sonra ermənilər tərəfindən Azərbaycan kəndlərinə qarşı terror aktı törədilməyə başlandı. 3 iyul 1967-ci ildə məhkəmədə tutulan şəxslərin günahları sübuta yetmədiyi üçün iş yenidən istintaqa qaytarıldı. Lakin Benikin başçılıq etdiyi terrorçu erməni dəstəsi yolda həmin tutulan şəxsləri aparan maşının qabağını kəsmiş və onları diri-diri yandırmışdılar¹⁴. Bu vaxt Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində Əks kəşfiyyat İdarəsinə rəhbərlik edən H.Ə.Əliyev operativ dəstə ilə DQMV-nə gəlmiş və orada tutarlı dəlillərlə sübut etmişdir ki, həmin uşağı öz dayısı öldürmüşdür. Quldur Benik isə törətdiyi cinayətə görə güllənmə cəzasına məhkum edilmişdir.

Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, «güllələnmiş» Benik 1975-ci ildə atasının dəfnində iştirak etmiş və yenidən yoxa çıxmışdır¹⁵.

Belə bir şəraitdə Respublika rəhbərliyi yalnız seyirci mövqe tutur və «xalqlar dostluğunu» möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görürdü. Ermənilərin təhriki və Mərkəzin təzyiqi ilə Azərbaycan hökuməti 7 may 1969-cü ildə sərhəd rayonlarında yerləşən torpaqlarımızdan 2 min hektar sahəni Ermənistan SSR-ə verilməsini təsdiq etdi. Lakin torpağına, vətəninə qırılmaz tellərlə bağlı olan H.Ə.Əliyevin 1969-cü ilin iyulunda hakimiyyətə gəlməsi həmin qərarın icrasına imkan vermədi¹⁶. 1977-ci ildə Dağlıq Qarabağ məsələsi yenidən qaldırılırsada Heydər Əliyevin üzəqgörən siyasəti nəticəsində həmin məsələnin qarşısı qətiyyətlə alınmışdır¹⁷. H.Əliyevin çoxcəhətli idarəçilik istedadı və siyasi dövlətçilik fəaliyyəti mərkəzin və erməni millətçilərinin məkirli niyyətlərini həmişə alt-üst edirdi. Heydər Əliyevin mövcudluğu, hər şeyi qabaqcadan görmək bacarığı, şəxsiyyəti ermənilərin qarşısında alınmaz qalaya çevrilmiş və onun nəticəsi idi ki, liderimizin hakimiyyətinin sonrakı dövründə bir dəfədə olsun «Dağlıq Qarabağ məsələsi» ortaya atılmamışdı. Ermənilər öz mənfur məqsədlərinə çatmaq yolunu Heydər Əliyevin Azərbaycandan uzaqlaşdırmaqda gördülər və öz havadarları ilə birləşib fikirlərini reallaşdırdılar. Böyük idarəçilik və təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olan H.Ə.Əliyev SSRİ Nazirlər Sovetinin birinci müavini işlədiyi müddətdə də, bütün imkanlarından Azərbaycanın inkişafı naminə istifadə etmişdir¹⁸.

1988-ci ildən başlayaraq Azərbaycana qarşı Ermənistanın əsassız ərazi iddiaları yenidən baş qaldırdı¹⁹. «Yenidənqurma» və «aşkarlıq» fonemenlərinin ortaya atılması imperiyanın süqutunun yaxınlaşdığını

rəhbərlik, tarixən istifadə etdiyi «parçala və hökm sür» siyasətinə əl atdı. Azərbaycanda demokratik hərəkatın inkişaf etdiyini və gələcəkdə türk dünyasının böyük bir qüvvəyə çevriləcəyindən ehtiyat edən imperiya rəhbərliyi DQMV-də milli münaqişə ocağını qızıqsırdı və gizli, ermənilərin müdafiəçisinə çevrildi. Azərbaycan xalqına qarşı təhqirlərlə dolu olan, saxtakarcasına Zori Balayan tərəfindən yazılmış «Ocaq» kitabı milli münaqişəni daha da dərinləşdirdi. Daxildən və xaricədən dəstək alan ermənilər Azərbaycana qarşı açıq ərazi iddialarına başladılar. Azərbaycan torpaqları hesabına «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq üçün «Daşnaksütun» partiyası başda olmaqla bütün millətçi erməni təşkilat və komitələri açıq fəaliyyətə başladılar.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarının ilk qurbanları həmişə ermənilərin daha çox cəmləşdiyi Qərbi Azərbaycan türkləri olmuşdur. Azərbaycanlılara qarşı dünya miqyasında mənfi fikir yaratmaq üçün E.Qriqoryan adlı şəxs tele və foto operatorların iştirakı ilə, bir dəstə erməni ilə birlikdə Sumqayıtda 26 nəfər erməni öldürdü, evlərini yandırdı, qarət etdi²⁰. Onlar hadisələri törədərkən Azərbaycan dilində danışdılar. Məqsədli şəkildə «törədilən faciə»nin çəkilmiş lenti tezliklə dünyanın hər yerinə, o cümlədən Ermənistana gətirildi. Tezliklə Ermənistandakı azərbaycanlılar dəhşətli hadisələrlə üzləşdilər. 1991-ci ilin avqustun 8-də Ermənistanın Mehri rayonunun Nüvədi kəndinin əhalisi öz dedə-baba torpaqlarından qovulmaqla, «Türksüz Ermənistan» dövləti yaradıldı. Bu hadisə «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmağın birinci mərhələsinin «müvəffəqiyyətlə» həyata keçirilməsi demək idi. Həmin vaxt Ermənistandakı 185 azərbaycanlı kəndindən 250 min nəfər azərbaycanlı öz dedə-baba

yurdlarından qovuldu²¹. XX əsrin 80-cı illərində Ermənistandakı azərbaycanlıların 31 min evi, 165 kolxoz və sovxozun əmlakı talandı, çoxlu mal-qarası ələ keçirildi. 225 nəfər öldürülmüş, 1200 nəfər yaralanmışdı. Ermənistandakı bu dəhşətlərə Moskvanın göz yumması DQMV-də yaşayan ermənilərin əl-qolunu açdı. Onlar açıq şəkildə Ermənistana birləşmək tələbini irəli sürdülər. Moskova isə, I Pyoturun 1724-cü il fərmanına «erməni xalqını Rusiya öz himayəsində həmişə saxlamalıdır» şuarını əldə rəhbər tutaraq riyakar təşəbbüslər edirdilər. 1988-ci ildə Sov.İKP Mərkəzi Komitəsi və SSRİ Nazirlər soveti «1988-1995-ci illər Azərbaycan SSRİ-in DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək tədbirləri haqqında» qərarı DQMV-nin Azərbaycandan alınması demək idi. Bundan başqa 1988-ci ilin iyununda Ermənistan SSR Ali Sovetinin DQMV-nin Xalq Deputatları sovetinin qəbul etdiyi «DQMV-nin Ermənistana birləşmək» qərarını müdafiə etdi²². Bununla da Azərbaycanın ərazi bütövlüyü kobudcasına pozuldu. DQMV-də azərbaycanlılar yaşayan evlər, maşınlar yandıрмаğa başlandı. Ermənistandan erməni quldurları Azərbaycanın sərhəd kəndlərinə basqınlar edirdilər. 1989-cu ilin yanvarında SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti «Azərbaycan SSR DQMV-də xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında» qərar verdi. Bu vaxt birbaşa Moskvaya tabe olan Xüsusi İdarə Komitəsi (XİK) yaradıldı²³. XİK-nə ermənipərəst A.Volski rəhbərlik edirdi və onun əmri ilə Xankəndi şəhərində yaşayan 14 min azərbaycanlı öz dedə-baba yurdundan qovuldu²⁴. Erməni əhalisi silahlandırıldı. Azərbaycan Demokratik qüvvələrin tələbi ilə 1989-cü ilin noyabrın 28-də XİK ləğv edildi. İndi DQMV-nin idarəçiliyi SSRİ hökumətinin nəzarəti altında Azərbaycan Təşkilat Komitəsinə (TK) tapşırıldı²⁵. 1989-cu il dekabrın

əməliyyatını genişlənməyə imkan yaratdı. Dağlıq Qarabağda strateji əhəmiyyətli məntəqələr erməni silahlıları tərəfindən ələ keçirildi. Rusiya ilə Ermənistan arasında 1991-ci ilin sonlarında bağlanmış «Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə» ermənilərin daha yaxşı silahlanmasına rəvac verdi.

1991-ci il noyabrın 26-da Azərbaycan Respublikası Ali Soveti DQMV-nin statusunu ləğv etdi³¹.

1991-ci ilin oktyabrın 9-dan Azərbaycan Ali Sovetinin «Könüllü milli özünümüdafiə batalionunun yaradılması haqqında» qanunu qəbul edildi. Lakin könüllülük prinsipi əsasında yaranan ordu lazımı səviyyədə döyüş qabiliyyətinə malik deyildi³². Tələb olunan səviyyədə silah və sursatı yox idi. Özünümüdafiə batalionu yalnız müdafiə məqsədilə yaradılmışdı. Bütün bu və ya digər amillər ordumuzun zəif cəhətləri idi və erməni silahlı qüvvələrinin hücumunun qarşısını ala bilmirdilər³⁹. 1992-ci ildə Azərbaycan ordusu üçün çox uğursuzluqlar oldu. Beləki, 1992-ci ilin yanvarında Kərgicahan, fevralda Malibəyli, Quşçular kəndləri ələ keçirildi, Xocalı və Şuşa mühasirəyə alındı. Satqınlıq nəticəsində «Daşaltı əməliyyatı» uğursuzluqla nəticələndi. Qaradağlı kəndində erməni silahlıları tərəfindən 150 nəfər öldürüldü və kənd ələ keçirilib yandırıldı³⁴.

1992-ci il fevralın 18-də birləşmiş quldur dəstələri 1458 kvadrat kilometr əraziyə, 9011 nəfər əhaliyə malik Xocavənd rayonunu işğal etdilər. İşğal zamanı 150 nəfər öldürüldü, 48 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti aldı. İşğal vaxtı Xocavəndin 19 qəsəbə və kəndi, 15 tarixi abidəsi, 75 mədəni məişət obyektini işğalçıların əlinə keçdi, yandırdı və talan edildi³⁵.

1992-ci il fevralın 25-də gecə saat 21-də erməni silahlı qüvvələri Rusiyaya məxsus 366-cı mexaniləşdirilmiş atıcı alayının və müzdlü quldurların birləşmiş qüvvələri Xocalıya hücum etdilər³⁶. Xocalıda Əlif Hacıyev və Tofiq Hüseynov öz döyüşçü yoldaşları ilə düşməne müqavimət göstərdilər. Lakin onlar qəhrəmancasına həlak oldular və onlara ölümlərindən sonra Azərbaycan Milli Qəhrəmanı adı verildi. Xocalıdakı igid döyüşçülərimizin müqavimətinə baxmayaraq şəhər ələ keçirildi və erməni vandalları tərəfindən yandırıldı. Xocalı soyqırımında 613 nəfər öldürülmüş, 487 nəfər yaralanmış, 1275 nəfər əsir götürülmüş, 200 nəfərin ayaqları qanqrena olmuşdur. Soyqırım zamanı şəhid olanların 106 nəfəri qadın, 83 nəfəri azyaşlı uşaq idi. Xocalı faciəsi günü 56 nəfər diri-diri (əl-qolu bağlanaraq) yandırılmış, 7 ailə tamam məhv edilmiş, 27 ailənin hərəsindən 1 nəfər salamat qalmış, 230 ailə öz başcasını itirmişdir³⁷. Beləliklə, 1992-ci il fevralın 25-26-da 2500-3000 illik tarixə malik 7000 əhalinin yaşadığı Xocalı şəhəri yerlə yeksan edildi. 1992-ci ilin fevralda törədilmiş Xocalı soyqırımını (genosidi) dünya tarixində analoqu olmayan vəhşiliyin nümunəsidir. Bu soyqırım eyni zamanda bütün bəşəriyyətə qarşı tarixi bir cinayətdir. Çünki həmin gecə heç kəsə - qocaya, qadına, uşağa, əlsiz-ayaqsıza aman verilmədən güllələnmişdi. Çox təəssüflər olsun ki, Xocalı faciəsi birinci deyildi axırncı da olmadı. Növbəti faciə Şuşanı gözləyirdi.

1992-ci ilin mayın əvvəlində Şuşa erməni və rus silahlı birləşmələri tərəfindən mühasirəyə alındı. Mayın 7-8-də Şuşa şəhəri artirileya atəsinə tutuldu. 6000 silahlı quldur 72 tankla şəhərə hücum etdilər. Bu vaxt şəhərin 1500 döyüşçüsündən 1000-i məqsədli şəkildə «məzuniyyətə» buraxılmışdı. 1992-ci il mayın 8-də Şuşa şəhəri işğal edildi³⁸. Artıq 1992-ci il mayın 9-da Şuşa süqut

etdi. Bu vaxt 155 nəfər şəhid olmuş, 167 nəfər yaralanmış, 47 nəfər itgin düşmüşdür. Düşmən hücumu vaxtı Şuşanın 27 sənaye və tikinti müəssisəsi, 103 mədəni-maarif ocağı, 31 qəsəbə və kəndi, 249 tarixi abidə və muzeyi dağıdılmışdır³⁹. İşğal zonasında Şuşanın 289 kvadrat kilometr ərazisi qalmış, əhalisinin 24009 nəfəri məcburi köçkünə çevrilmişdir. Bundan sonra Azərbaycan rayonlarının işğalı aşağıdakı ardıcılıqla davam etdirilmişdir⁴⁰.

1875 kvadrat kilometrlik ərazisi və 60 min nəfərlik əhalisi olan Laçın rayonu 1992-ci il mayın 17-də erməni silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edildi. İşğal nəticəsində 259 nəfər şəhid olmuş, 225 nəfər yaralanmış və ağır bədən xəsarəti alaraq şikəst olmuşdur. İşğal zamanı Laçının 576 mədəni-məişət obyektini, 26 qəsəbə və kəndi, 17 tarixi abidəsi ermənilər tərəfindən dağıdılmış, yandırılmış və qarət edilmişdir⁴¹.

1993-cü il 2 aprelindən erməni silahlı birləşmələri Kəlbəcəri işğal etməyə başlamış və aprelin 6-da işğal başa çatıb⁴². İşğal zamanı 220 kəlbəcərli şəhid olub, 49 nəfər isə yaralanıb və müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti alıb. İşğal zamanı Kəlbəcərin ərazisi 1916 kvadrat kilometr, əhalisi 55 min nəfər idi. Erməni vandalları Kəlbəcərin 132 kənd və qəsəbəsini, 87 tarixi abidəsini, 29 sənaye və tikinti obyektini, 29 mədəni-məişət obyektini ələ keçirərək qarət edib, dağıdıb və yandırılıb⁴³.

Ağdamın işğalı 1993-cü ilin 23 iyulunda olmuşdur. İşğal zamanı 538 nəfər şəhid olmuş, 587 nəfər isə yaralanmışdır. Erməni işğalçıları tərəfindən Ağdamın 48 sənaye və tikinti, 598 mədəni-məişət obyektini, 122 qəsəbə və kəndi, 27 tarixi abidəsi və Ağdam Dövlət Dram Teatrı dağıdılıb. 1993-cü il məlumatına görə Ağdamın ərazisi 1154 kvadrat kilometr, əhalisi 158 min nəfər idi. Ağdamın

63 faiz ərazisi işğal edilib. 130 min nəfər əhalisi məcburi köçkündür. Ağdamın 15 milli qəhrəmanı var⁴⁴.

Cəbrayıl rayonu 1993-cü il avqustun 23-də erməni quldurları tərəfindən işğal edilib. İşğal zamanı Cəbrayılın 197 mədəni-məişət obyektini, 90 qəsəbə və kəndi, 27 tarixi abidəsi dağıdılıb. Bu vaxt Cəbrayılın ərazisi 1050 kvadrat kilometr, əhalisi 52049 nəfər olub⁴⁵.

23 avqust 1993-cü il Füzuli rayonunun ermənilər tərəfindən işğalı günüdür. Rayonun işğal zamanı 145 mədəni-məişət obyektini, 54 qəsəbə və kənd, 15 tarixi abidə tamamilə dağıdılmışdır. İşğal zamanı Füzulidən 528 nəfər şəhid olmuş, 1309 nəfəri müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdır. Füzulinin ərazisi 1112 kvadrat kilometr, əhalisinin sayı 95940 nəfər olmuşdur⁴⁶.

Ərazisi 826 kvadrat kilometr, əhalisi 33800 nəfər olan Qubadlı rayonu 1993-cü il avqustun 31-də erməni silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edilmişdir. İşğal zamanı Qubadlının 205 mədəni-məişət obyektini, 94 qəsəbə və kəndi, 12 tarixi abidəsi dağıdılıb, yandırılmışdır⁴⁷.

1993-cü il oktyabrın 29-30-da Zəngilan rayonu işğal edilib. Bu vaxt 138 mədəni-məişət obyektini, 81 qəsəbə və kənd, 13 tarixi abidə yerlə yeksan edilib. Zəngilanın müdafiəsi zamanı 191 nəfər zəngilanlı şəhid olmuş, 110 nəfər isə müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdır. 1993-cü ildə Zəngilan rayonunun ərazisi 707 kvadrat kilometr, əhalisinin sayı 35500 nəfər olub⁴⁸.

Ümumilikdə isə Qarabağ savaşı zamanı Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi işğal edilib. İşğal nəticəsində 900-dən artıq yaşayış məntəqəsi, 6000 sənaye kənd təsərrüfatı və digər istehsal obyektləri, ümumi sahəsi 9000 kvadrat metr olan 180000 yaşayış binası dağıdılıb. 1010 təlim-təribə müəssisəsi, 4545 mədəni maarif ocağı, 667 tibbi müəssisə, 927 kitabxana, 464 tarixi

abidə və muzey, 6 dövlət teatri və konsert studiyası erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır. İşğal edilmiş ərazilərdə dağıntı və talan nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına 60 milyard ABŞ dollarından artıq ziyan dəyib⁴⁹. Qarabağ savaşında 20000 vətəndaşımız həlak olub, 100.000 nəfər yaralanmış və ağır bədən xəsarəti almışdır. 1 milyon 200 min Azərbaycan vətəndaşı öz doğma vətəninə qaçqına, köçkünə çevrilmişdir. 4959 nəfər itgin düşmüş, 4000 nəfər girov götürülmüşdür⁵⁰. Hazırda yüzlərlə əsirlikdə qalanımız var. Əsirlikdə işgəncə ilə öldürülən azərbaycanlıların sayı 176 nəfərdir (bu ermənilərin etiraf etdikləridir). Biz bu gün yuxarıda qeyd etdiyimiz acı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmalı, xalqımızın soyqırma, genosid siyasətinə məruz qaldığını faktlara əsaslanaraq obyektiv şəkildə sübut etməli və faciələri törədənlərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün dünya parlamenti və beynəlxalq təşkilatı qarşısında məsələ qaldırmalıyıq.

XX yüzilliyin sonu, XXI yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın xarici siyasət sahəsində atdığı uğurlu addımlarda: Azərbaycanın MDB-yə daxil olması (1993 sentyabrın 24)⁵¹, «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması (1994-cü il sentyabrın 20), Lissabon samitindəki ATƏT-in Dağlıq Qarabağ məsələsinə dair qəbul etdiyi prinsip (1996 dekabr)⁵², Tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə Beynəlxalq Bakı Kanfransı (1998 sentyabr), Strasburqda zirvə toplantısının keçirilməsi (1997 sentyabr)⁵³, ATƏT-in İstanbul samitindəki qərarlar, Azərbaycanın Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvlüyünə qəbul edilməsi (2000-ci il 9 noyabr)⁵⁴, Avropa Şurasının Nazirlər Kabinetinin iclasında Azərbaycanın Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv olması haqqında sənəd qəbul edilməsi (2001 yanvarın 17)⁵⁵, Fransanın Strasburq şəhərində Avropa Şurasının

iqamətgahı qarşısında Azərbaycanın bayrağının qaldırılması və ölkəmizin Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvünə çevrilməsi (2001 yanvar 25)⁵⁶, AŞPA payız sessiyasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiq edən sənəd qəbul edilməsi (2001 sentyabr 24), ABŞ-ın Azərbaycana silah satışı üzərinə qoyduğu qadağanın ləğv edilməsi (2002 martın 30)⁵⁷, Trabzon zirvə görüşündə «Terrorizmə, mütəşəkkil cinayətkarlığa və digər cinayətlərə qarşı mütəşəkkil mübarizə haqqında» Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə respublikaları arasında sazişin imzalanması (2002 aprelin 30), NATO-nun Praqa Samitində Azərbaycanın NATO Parlament Assambleyasının assosiativ üzvlüyünə qəbul olması (2002 noyabr)⁵⁸, İlham Əliyevin AŞ PA-nin vitse prezidenti və qurumun biro üzvü seçilməsi (2003 yanvar) və sair mühüm tarixi məsələlərin əsas istiqamətlərindən biri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi uğrunda mübarizə təşkil edir. Lakin bu sahədə aparılan gərcin iş, hələ ki, təcavüzkar Ermənistan dövlətinin təqsiri ucbatından əməli nəticə verməyibdir. Bu gün müvəqqəti hərbi məğlubiyyətə uğrasaq da, xarici siyasət sahəsində qazandığımız nəliyyətlər bizi sabaha ümidlə, inamla baxmağa səsləyir. Bu gün hər bir azərbaycanlı, vətənimizin ərazi bütövlüyü, istiqlalı naminə, lazım gələrsə canını belə qurban vermək əzmindədir. İqtisadi, siyasi, mənəvi, psixoloji potensialımız tam gücü ilə hərəkətə gətirilmiş, ərazi bütövlüyümüzü qorumağa qadir olan yüksək ideologiyaya, təlimə, döyüş qabiliyyətinə malik, hər cür silahla təmin edilmiş, beynəlxalq tələblərə cavab verən güclü, yenilməz və məğlub edilməz ordumuz yaradılmışdır. Sülh yolu ilə «Qarabağ məsələsi» həll edilməzsə, hərbi yolla işğal altındakı torpaqlarımızı geri

qaytarmağa hazırıq. Dövlətimiz gərgin və fəal iş aparmaqla belə bir abı-hava yaradıb. Bu gün, çətin, lakin şərəfli və əhəmiyyətli olan qələbənin əldə edilməsi üçün milli birliyimiz lazımdır. Dünyada heç bir çətinlik əbədi deyildir. Hər bir tənəzzülün tərəqqisi, hər bir qaranlıq gecənin, sabaha açılan aydın, günəşli bir gündüzü olur. Tarix boyu bütün mübarizənin sonunda haqq, ədalət zəfər çalıb. Ona görə qələbəmizə zərrə qədər də şübhə olmamalıdır. İnanırıq ki, tezliklə torpaqlarımız azad olacaq, qaçqın və köçgünlərimiz öz doğma ata-baba yurdlarına qayıdacaq və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi daha da möhkəmlənəcəkdir. Bu gün Azərbaycan dövləti etibarlı əllərdədir. Heydər Əliyevin zəngin idarəçilik və siyasi məktəbini keçmiş layiqli davamçı, xalqın və dünyanın razılıqla qarşıladığı istedadlı dövlət xadimi, dərin biliyə, geniş dünyagörüşünə, yüksək idarəetmə qabiliyyətinə malik gənc və istedadlı lider İlham Heydər oğlu Əliyev atasının siyasi xəttini inamla davam etdirir. İ.H.Əliyevin prezident seçildiyi vaxtdan keçən dövr ərzində Azərbaycanın həm siyasi, həm sosial-iqtisadi, həm də beynəlxalq münasibətlər sahəsində yeni-yeni nailiyyətlər qazanılmışdır. Həmçinin prezidentimizin xarici siyasət sahəsində fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi uğrunda mübarizə təşkil edir. İ.H.Əliyev çıxışlarında dəfələrlə bəyan etmişdir ki, Azərbaycan dövləti və xalqı Dağlıq Qarabağ məsələsini ədalətlə, sülh yolu ilə həll edilməsinin tərəfdarıdır. Lakin sülh imkanlarının tükənməsi Azərbaycanı öz torpaqlarını silahlı yolla azad etmək hüququndan istifadə etmək məcburiyyətində qoya bilər. Güclü orduya malik Azərbaycan dövləti buna qadirdir. XXI yüzilliyin ilk altı

ilində Azərbaycan diplomatiyasının gərgin səyləri öz bəhrəsini verməkdədir. Dünya ictimaiyyəti artıq Azərbaycan həqiqətlərinə daha çox yaxındır. Azərbaycan sürətlə Avropatlantika məkanma inteqrasiya olunur. İşğalçı Ermənistan isə daha çox dünya birliyindən, dünyada və bölgədə gedən inteqrasiya proseslərindən kənar qalmaqdadır. Hazırda müstəqil Azərbaycan dövləti dünyanın 128 ölkəsi ilə iqtisadi-ticarət əlaqələri qurmuşdur. Sülhün və əmin-amanlığın carçısı H.Ə.Əliyev çıxışlarından birində qeyd etmişdir ki, «XXI yüzilliyin əvvəllərində istər daxildə, istərsə də xarici siyasətdə qazanılmış nailiyyətlər Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa edəcəyindən xəbər verir... Azərbaycan dövlət müstəqilliyi əbədi, sarsılmaz, dönməz olacaqdır və Azərbaycanın bugünkü nəslə gələcək Azərbaycanı daha da yüksəklərə qaldıracaqdır»⁵⁹.

MƏNBƏLƏR GİRİŞ

1. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin aygıcında. Bakı, 2001-ci il, səh.15-16.
2. «Комсомолская правда» qəzeti. 15 aprel 1989-cu il.
3. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və ictimai Hərəkətlər Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARSPİHDA) f.1, s.169, i.249, v.7, 8.
4. Yənə orada v.9-12.
5. Нагорный Карабах за годы советской власти (краткий статический сборник). Ханкəndi, 1970, s.165.
6. Культурное строительство Азербайджанской ССР (статический сборник). Bakı, 1961, s.16
7. Əliyev A. Naхçıvan MSSR-da kitabxana işi (1920-1985). Bakı, 1991, səh.12; Nəcəfov Ə. Azərbaycan Respublikası DQMV-də kitabxana işinin tarixi (1923-1988) Bakı, 2001, səh.17-18
8. Культурное строительство Азербайджанской ССР (ст.сб.). Bakı, 1961, s.30.
9. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), f.13, s.4, iş 42, v.11
10. Культурное строительство Азербайджанской ССР (ст.сб). Bakı, 1961, səh.30, 34, 53.
11. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III cild. Bakı, 1979, səh.310
12. Nadirov A.A. Nuriyev Ə.X. Muradov Ş.M. Naхçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə, Bakı, 2000-ci il, səh.78
13. Нагорный Карабах за годы советской власти (краткие стат.сбор.). Ханкəndi, 1970, səh.26.
14. Нагорное хозяйство Азербайджанской ССР к 50 летию СССР. Юбилейный ст.сб., Bakı, 1972, səh.152-153.
15. Азербайджан в цифрах. Краткий ста.сб. Bakı, 1964, səh.105, 147; Резалюца XVIII съезда КП(б) Азербайджана. Bakı, 1951, səh.5
16. Еремян С.Т. Экономика и социальный строй Албании III-VII в.в. – Очерки истории СССР III-IX в.в. Moskva, 1985
17. Тер-Гевендян А.Н. Армения и арабский халифат – Уегадан, 1974.
18. Мнацакənyan А.Ш. О литературе Кафказской Албании – Yerevan, 1969.
19. Улубабаян Б.А. Очерки истории восточного края Армении (V-VII в.в.) Yerevan 1982.
20. Хачатурян А.А. Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI в.в. Yerevan, 1987.
21. Связян Г.С. Агваны VII-VIII в.в. Yerevan, 1975
22. Акоюн А.А. Албания-Алуанк в грекелатинских и деревне-армянских источниках, Yerevan, 1987; Очерки по истории Советской Армении, Yerevan, 1955.
23. Вартанян С. Победа Советской Армении. Yerevan, 1955.
24. Галоян Г. Рабочие движение и национальный вопрос в Загафказье 1920-1922, Yerevan, 1969.
25. Абрамян Г.В. Нагорный Карабах в период строительство социализма (1920-1937г.г), Yerevan, 1972.
26. Ионеснян Г.А. Побела плана ленинской коперации в Нагорном-Карабахской Автономный области, Баку, 1958; От отсталой аграрной провинции – к

- передовой социалистической области, Баку, 1963; Установление советской власти в Нагорном Карабахе, Yerevan, 1971.
27. Мкртычян Ш.М. Нагорном Карабахска Автономная область, Баку, 1970; Путеводитель государственного историко-краеведческого музея Нагорного Карабаха, Ханкəndi, 1969.
 28. Y.Mahmudov «Qarabağ tarixi», Bakı, 2005 (Qarabağ Suallar və faktlar).
 29. Abdullayev Ə. Ermənistan Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti tarixindən. Bakı, 1995; Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Heydər Əliyevin sülh strategiyası. Bakı, 1999.
 30. Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ. Tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989.
 31. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırımı, qaçqınlıq. Bakı, 1998.
 32. Vəliyev İ. Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989.
 33. İsmailov F. Qarabağ konfliktini ABŞ-ın global siyasəti kontekstində. Bakı, 2001.
 34. Yaqublu N. Xocalı qırğını. Bakı, 1992.
 35. Köçərli T. Qarabağ. Bakı, 2002.
 36. Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995.
 37. Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər. Bakı, 1995
 38. Süleymanov Z. Qarabağ gündəliyi. Bakı, 1991.
 39. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 2005.
 40. Xəlilov X. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992; Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı, 1990.

41. İnanov R. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd və qondarma DQMV. Bakı, 2005.
42. Məmmədov N. Dağlıq Qarabağda sənayenin bərpa və inkişafı. Bakı, 2002; Şuşa və Şuşalılar. Bakı, 2004; Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900-1917-ci illərdə. Bakı, 2005; Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı 1920-1940-cı illərdə. Bakı, 2003.
43. Məmmədov İ. Ermənistan Azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992.
44. Zəmanəmizin Böyük Azərbaycanlısı. Bakı 2001, səh.33, 35, 82.

I FƏSİL

1. Джафаров А.Г. Разведочные раскопки в Шушинской пещере. Bakı, 1973, səh.18
2. Джафаров А.Г., Гасанов А.А. Археологические находки из Шушинской пещеры. ДАН Азерб. ССР. Т-32, 1976, № 1
3. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı 1920-1940-cı illərdə. Bakı, 2000, səh.14
4. Əliyev H.B. Azərbaycan SSR iqtisadi coğrafiyası. Bakı, 1963, səh.2002.
5. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı 1920-1940-cı illərdə. Bakı, 2000, səh.14
6. Nazirova B.T. Azərbaycan SSR Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayətində texniki bitgilərin inkişafı və coğrafi yerləşdirilməsi. Bakı, 1948, səh.14-15.
7. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. İbtidai Elmlər Seriyası. 1957, № 6, səh.83.
8. Əliyev H. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti. Bakı, 1963, səh.2003.

9. Vəliyev N.A. Dağlıq Qarabağın Hidroqrafiya şəbəkəsi. Azərbaycan SSR EA xəbərləri ictimai elmlər seriyası. 1957, № 6, səh.84.
10. Yenə orada, səh.84-85.
11. Rüstəmov S.H., Daydabekov S.Q. Dağlıq Qarabağ çaylarının axımı. Azərbaycan SSR EA xəbərləri ictimai elmlər seriyası, 1947-ci il, № 3, səh.25.
12. Məmmədov N.R. Şuşa və Şuşalılar. Bakı, 2004, səh.17.
13. Əliyev H.B. Azərbaycan SSR iqtisadi coğrafiyası. Bakı, 1963, səh.203.
14. Zavaryev B.Q. Dağlıq Qarabağın qısa coğrafiyası. Bakı, 1948, səh.3-5.
15. Əliyev H.B. Azərbaycan SSR iqtisadi coğrafiyası. Bakı, 1963, səh.204.
16. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı 1920-1940-cı illərdə. Bakı, 2003, səh.17.
17. Məmmədov N.R. Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900-1917-ci illərdə. Bakı, 2005, səh.19.
18. Хаузер Е. О фауне слепней Нагорного Карабаха. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, 1940-cı il, № 1, səh.70-74.
19. AR SPİHA f.89, s.37, iş 581, vər.7.
20. Третья выездная сессия АзФАН в Нагорный Карабахский Автономной область. Bakı, 1939, səh.133-135.
21. Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989, səh.4; Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III cild, Bakı, 1979, səh.46.
22. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı 1920-1940-cı illərdə. Bakı, 2003, səh.19.

23. Нагорный Карабах за годы Советской власти (краткий статический сборник), Ханкəndi, 1968, səh.27-28.
24. Əliyev İ.H. Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989, səh.3.
25. Əliyev M.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998, səh.202.

II FƏSİL

1. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1992, səh.10-11.
2. ARDA, f.2898, siy.2, iş 34, v.51; Azərbaycan Cumhuriyyəti. Parlament, 1-ci cild, səh.185.
3. Yenə orada, vərəq 51-52.
4. ARDA. F.894, siy.4, iş 8, v.129-130.
5. «Azərbaycan», 17 noyabr 1918-ci il.
6. AR DSPİHA, f.277, iş 76, vər.39.
7. ARDA, f.970, siy.1, iş 13, vər.8-9-10.
8. ARDA, f.894, siy.2, iş 102, vər.2; fond 970, iş 163, vər.25; siyahı 10, iş 37, vərəq 1-2; ARDSPİHA, fond 277, iş 40, vərəq 27.
9. ARDSPİHA, fond 276, siy.9, iş 4, vər.13; iş 28, vər.17.
10. Yenə orada iş 28, vər.17; iş 65, vərəq 36.
11. ARDA, f.894, siy.4, iş 90, vərəq 7.
12. Yenə orada f.970, siy.1, iş 68, vər.66; iş 152, v.19.
13. Yenə orada. siy.10, iş 80, v.34-37; iş 103, v.5, 21.
14. «Azərbaycan», 2 sentyabr, 1919-cu il; ARDA, f.970, siy.1, iş 90, vər.1-11, iş 104, vər.1-3.
15. ARDA, f.970, siy.1, iş 213, vər.7; ARDSPİHA, f.277, siy.2, iş 40, vər.57.
16. ARDA, f.970, siy.1, iş 190, vər.21-43.
17. Yenə orada, vərəq 68, 69, 81.

18. Yenə orada, vərəq 98.
19. Yenə orada, fond 2894, siy.2, iş 5, vər.40.
20. Yenə orada, vərəq 65, 72.
21. Рустамбейли Ш. Из печального прошлого. Журнал «Кафказ», 1935, № 7-8, с.9
22. ARJDSPİHA, f.27, siy.2, iş 54, vərəq 43.
23. Yenə orada, vərəq 43-44.
24. Yenə orada, Fond 410, siyahı 1, iş 70, vərəq 96.
25. Yenə orada, Fond 27, siy.1, iş 414, vərəq 44.
26. Azərbaycan SSR-in 40 illiyi. Bakı, 1960, səh.72.
27. Qardaşlıq ailəsində. Bakı, 1973, səh.72.
28. Əliyev P. Qarabağ bolşeviklərinin sovet hakimiyyətin qələbəsi uğrunda mübarizəsi. Bakı, 1989, s.19.
29. AR DSPİHA, f.27, siyahı 2, iş 54, vərəq 29.
30. ARDA. Fond 27, siyahı 1, iş 649, vərəq 190.
31. Yenə orada, Fond 24, siyahı 1, iş 137, vərəq 18.
32. Yenə orada, ond 410, siyahı 1, iş 11, vərəq 45.
33. Yenə orada, Fond 27, siyahı 1, iş 96, vərəq 16.
34. AR DSPİHA. Fond 420, siyahı 1, iş 3, vərəq 42.
35. Yenə orada, Fond 410, siyahı 1, iş 293, vərəq 36.
36. AR DA. Fond 17, siyahı 1, iş 701, vərəq 29.
37. Yenə orada, Fond 2502, siyahı 1, iş 55, vərəq 2.
38. Yenə orada, Fond 456, siyahı 16, iş 129, vərəq 32.
39. «Kommunist» qəzeti, 28 avqust, 1920-ci il.
40. ARDA. F.27, siyahı 1, iş 45, vərəq 24.
41. «Kommunist» qəzeti, 07 iyun, 1920-ci il.
42. Yenə orada, 27 avqust, 1920-ci il
43. ARDA, Fond 420, siyahı 1, iş 173, vərəq 16.
44. Коммунистическая Партия Азерб.резолуциях и решениях съездов. Конференции и пленумов. Т.1 (1920-1937г.г.). Bakı, 1986, s.188.
45. ARDA. Fond 379, siyahı 3, iş 4137, vərəq 54.

46. AR DSPİHA. Fond 1, siyahı 2, iş 105, vərəq 24.
47. «Kommunist» qəzeti, 18 avqust, 1920-ci il.
48. ARDA. F.379, siyahı 3, iş 73, vərəq 173.
49. AR DSPİHA. F.89, siyahı 1, iş 4, vərəq 1.
50. «Бакинский рабочий» qəzeti, Bakı, 7 yanvar 1992-ci il.
51. «Kommunist» qəzeti, 1920-ci il, 8 may, 16 may, 16 iyun, 19 noyabr.
52. ARDA. F.130, siyahı 1, iş 171, vərəq 34.
53. Yenə orada, f.411, siyahı 4, iş 19, vərəq 37.
54. Yenə orada, f.61, siyahı 1, iş 114, vərəq 34.
55. Yenə orada, f.61, siyahı 1, iş 116, vərəq 27.
56. «Yeni yol» qəzeti, 13 iyul, 1927-ci il.
57. AR DSPİHA, f.89, siyahı 1, iş 276, vərəq 43.
58. Yenə orada, F.1933, siyahı 1, iş 726, vərəq 143.
59. ARDA. F.379, siyahı 3, iş 595, vərəq 29-33.
60. «Yeni kənd» jurnalı, № 4, 1930, səhifə 29.
61. «Təşviqatçı» jurnalı, № 6, 1948, səhifə 57.
62. ARDSPİHA. F.411, siyahı 1, iş 831, vərəq 6.
63. Нагорный Карабах за годы Советской власти. Bakı, 1972, səh.170,
64. «Təbliğatçı» jurnalı, № 6, 1948, səh.58.
65. Народное хозяйство Азерб.ССР. Bakı, 1972, səh.45
66. «Təbliğatçı» jurnalı, №6, 1948, səh.58.
67. «Kommunist» qəzeti, 16 dekabr, 1920-ci il.
68. ARDA. F.271, siyahı 1, iş 108, vərəq 16.
69. APDSPİHA. F.410, siyahı 1, iş 90, vərəq 3.
70. «Kommunist» qəzeti, 5 may, 1920-ci il.
71. AR DA. F.271, siyahı 1, iş 303, vərəq 455.
72. «Заря Востока» qəzeti, 12 fevral, 1930-ci il
73. ARDSPİHA. F.1, siyahı 1, iş 74, vərəq 131.
74. AR DA. F.403, siyahı 1, iş 3, vərəq 15.

75. «Революция и национальности», 1936, Москва, № 1, səh. 54.
76. Нагорный Карабах за годы советской власти. Bakı, 1970, səh. 58.
77. ARDA. F.379, siyahı 3, iş 306, vərəq 96.
78. Yenə orada, iş 307, vərəq 19.
79. Т.А.Мусаева «Революция и народное образование в Азербайджане». Bakı, 1979, səh. 53.
80. «Коммунист» qəzeti, 21 dekabr, 1933.
81. «Бакински работчи» qəzeti, 18 aprel, 1924.
82. Yenə orada, səh. 84.
83. Нагорный Карабах за годы Советской власти. Bakı, 1970, səh. 11.
84. «Azərbaycan sovetləri». Bakı, 1955, səh. 28.
85. Yenə orada, səh. 28-29.
86. ARDA. F.27, siyahı 1, iş 410, vərəq 36.
87. Azərbaycan KP MK-nın qətnamə və qərarları. I cild, Bakı, 1929, səh. 22.
88. AR DSPİHA F.1, siyahı 1, iş 3, vərəq 16.
89. «İqtisadi xəbərlər», 1928, № 10, səh. 28.
90. Azərbaycan SSR EA xəbərləri, tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası 1979, № 2, səh. 33.
91. «Коммунист» qəzeti, 15 oktyabr, 1974; «Xəbərlər» 1975, № 3, səh. 79.
92. Статический сборник. Ханкəndi, 1974, səh. 106.

III FƏSİL

1. Azərbaycan tarixi. Yeddinci cild. Bakı, 2003, s. 11.
2. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsi illərində, Bakı, 1969, s. 16.
3. Siyasi tarix. II hissə, Bakı, 1998, s. 67.

4. Orucov Q. Azərbaycan Qafqaz döyüşlərində. Bakı, 1984, s. 13.
5. Azərbaycan tarixi, yeddinci cild. Bakı, 2003, s. 11.
6. «Всемирная история» Москва, 2001, səh. 373.
7. SSRİ tarixi. Москва, 1960, səh. 734.
8. ARSPİHA F.1, s. 153, i. 143, v. 174.
9. Yenə orada, s. 280, i. 6, v. 116.
10. Yenə orada, v. 117.
11. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1969, s. 118.
12. ARSPİHA F.2, s. 84, i. 91, v. 11.
13. AMEA TİEA F.1, s. 158, i. 91, v. 90.
14. ARSPİHA F.1, s. 153, i. 32, v. 12-13.
15. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1969, s. 339.
16. ARSPİHA F.2, s. 17, i. 91, v. 120.
17. ARSPİHA F.1, s. 129, i. 2, v. 8.
18. ARSPİHA F.2, s. 84, i. 107, v. 4.
19. Yenə orada, s. 280, i. 3, v. 439.
20. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1969, s. 304.
21. Qardaşlıq ailəsində. Bakı, 1973, səh. 27.
22. Məmmədov N.R. «Şuşa və şuşalılar» Bakı, 2004, s. 82.
23. Sovet Dağlıq Qarabağı, Bakı, 1983, s. 60.
24. ASE, III cild, Bakı, 1979, s. 287.
25. Yenə orada, II cild, Bakı, 1977, s. 503.
26. Qardaşlıq ailəsində, Bakı, 1973, s. 28.
27. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası X cild, Bakı, 1987, s. 267.
28. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı, 2001, s. 15-16.

IV FƏSİL

1. Народное хозяйство Азербайджанской ССР (статический сборник), Bakı, 1957, səh.29; Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III cild, Bakı, 1979, səh.309.
2. Народное хозяйство Азербайджанской ССР (статический сборник), Bakı, 1957, səh.186, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III cild, Bakı, 1979, səh.310.
3. Народное хозяйство Азербайджанской ССР (статический сборник), Bakı, 1957, səh.359; Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı 1920-1940-cı illərdə. Bakı, 2003, səh.19.
4. «Бакинский рабочий» qəzeti, 23 oktyabr, 1945.
5. Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства Азербайджанской ССР по 1946-1950гг. Bakı, 1950, səh.34.
6. Исполнение местного бюджета НКАО (краткий статический сборник), Xankəndi, 1968, səhifə 197.
7. Təbliğatçı jurnalı. 1948, № 6, səh.61; «Правда» qəzeti, 1948, № 143, № 144, № 147, № 150, № 153-dək.
8. Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayətinin 25 illiyi. Bakı, 1948, səh.57.
9. Təbliğatçı jurnalı, 1948, № 6, səh.58.
10. Yenə orada, səhifə 62.
11. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III cild, 1979, səh.309.
12. Основные показатели развития народного хозяйства НКАО. Xankəndi, 1971, səh.44.
13. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin aygıcında. Bakı, 2001, səh.16.
14. Qriqoryan T. Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin 25 illiyi «Təbliğatçı» jurnalı, 1948, № 6, səh.57.
15. Azərbaycan tarixi 1 və 2-ci cildlər. Bakı 1961-1964; III cild, Bakı 1973; ASE – III cild, Bakı, 1979, səh.309.
16. ARSPİNDƏ. Fond 89, siyahı 89, iş 95, vərəq 14.
17. Основные показатели развития народного хозяйства НКАО. Xankəndi, 1971, səh.44.
18. «Təbliğatçı» jurnalı, 1948, № 6, səh.58.
19. Yenə orada, səh.58-59.
20. Нагорный Карабах за годы Советской власти (краткий статический сборник). Xankəndi, 1970, səh.54.
21. Azərbaycan tarixi, yeddinci cild, Bakı, 2003, səhifə 112.
22. «Правда» qəzeti, 1948-ci il, № 143, 146, 147, 150, 153.
23. Təbliğatçı jurnalı, 1948, № 6, səh.62.
24. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т.8, Москва, 1985, səhifə 98-145.
25. ARSPİNDƏ. F.89, siyahı 1, iş 95, vərəq 10.
26. Азерб.ССР к 50 летию Великого Октября, Bakı, 1970, səh.113; Народное хозяйство Азерб. ССР к 70 летию Великого октября. Bakı, 1977, səh.144; Нагорный Карабах за годы Советской власти (кр.ст.сб), Xankəndi, 1970, səh.77.
27. Резолюция XVIII съезда КП(в) Азербайджана. Bakı, 1951. səh.5; «Коммунист» qəzeti, 28 iyul, 1948-ci il, № 146 (7843).
28. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т.8. Москва 1985;

- Директивы КПСС и советского правительство по хозяйственным вопросам. Т.3, Москва, 1958, səh.91-92.
29. ARSPİHDA. F.1, siyahı 247, iş 17, vərəq 19-20; Нагорный Карабах за годы Советской власти (кратк.ста.сбр.), Xankədi, 1970, səh.78.
30. Əliyev H.Ə. Azərbaycan SSR iqtisadi coğrafiyası. Bakı, 1963, səh.206.
31. Нагорный Карабах за годы Советской власти (кратк.стат.сбор.), Xankəndi, 1970, səh.82.
32. Yenə orada, səh.83.
33. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III cild, Bakı, 1979, səh.310.
34. Нагорный Карабах за годы Советской власти (кр.ста.сбр.). Xankəndi, 1970, səh.96; Əliyev H.Ə. Azərbaycan SSR İqtisadi coğrafiyası, Bakı, 1963, səh.206.
35. Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayətinin 25 illiyi. Təbliğatçı jurnalı, 1948, № 6, səh.54-55; ASE, III cild, Bakı, 1979, səh.310.
36. Nazirova B.T. Azərbaycan SSR DQMV-də texniki bitgilərin inkişafı və yerləşdirilməsi. Bakı, 1948, səh.18.
37. Yenə orada, səh.19-20.
38. Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayətinin 25 illiyi. Təbliğatçı jurnalı, 1948, № 6, səh.55
39. Yenə orada, səh.55, 56.
40. ARSPİHDA. F.89, siyahı 89, iş 95, vərəq 9; Нагорный Карабах за годы советской власти. Xankəndi, 1970, səh.54

41. Çiçəklənən DQMV-i. ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. 28.07.1948, № 21 (527); Dağlıq Qarabağ Sosializm quruculuğu dövründə. Xankəndi, 1970, səh.104.
42. İmanov R. Sosialist Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1981, səh.38; Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III cild, 1979, səh.310.
43. Koçarev S.S. DQMV-də şah-tut ağacı. Bakı, 1950, səh.28-30; Əliyev H.Ə. DQMV« (Azərbaycan SSR iqtisadi coğrafiyasından). Bakı, 1963, səh.209.
44. Zavariev V.Q. Dağlıq Qarabağın qısa coğrafiyası. (1948-ci ildə Bakıda oxunmuş mühazirə). Bakı, 1948; Koçarev S.S. DQMV-də Şah-tut ağacı. Bakı, 1950, səh.18-20.
45. Leonid Q. Qarabağın dağlarında. «Ədəbiyyat» qəzeti, 28.07.1948, № 21 № AEE- III cild, 1979, səh.310.
46. Нагорный Карабах за годы Советской власти (крат.стат.сбор.) Xankəndi 1970-ci il, səh.94-dən 102-dək.
47. Yenə orada, səh.104-105-106; Haqverdiyev Ş.A. Mühəribədən sonrakı illərdə Azərb. KP-nın xalq təsərrüfatının bərpası uğrunda mübarizəsi (1946-1958). Bakı, 1965, səh.25.
48. «Təbliğatçı» jurnalı, 1950, № 3, səh.49-50.
49. «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin 25 illiyi» 1948, səh.56.
50. Yenə orada, səh.57.
51. «Бакинский рабочий» qəzeti, 14 iyun, 1951.
52. Народное хозяйство Азерб.ССР. Стат.сбор. Bakı, 1957; Закон о пятилетии плане восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946-

1950гг. Bakı, 1946; Sovet Dağlıq Qarabağı, Bakı, 1983; DQMV-i 50 ildə, Bakı, 1973; DQMV-i sovet hakimiyyəti illərində Xankəndi, 1970; Azərbaycan tarixi yeddinci cild, Bakı, 2003; Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı 1920-1940-cı illərdə. Bakı, 2003.

53. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III cild, Bakı, 1979, səh.310.
54. Vahid ailənin görkəmli nailiyyətləri. «Kommunist» qəzeti 28 iyul 1948-ci il № 146 (7843).
55. Нагорный Карабах за годы Советской власти (кратк.стат.сбор) Xankəndi 1970, səh.116-117.
56. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50 летию ССР. Bakı, 1979, səh.46-47; Захарян А.Б. Шелкавая промышленность Нагорного Карабаха. Bakı, 1970, səh.35-36; Sadiqov F. Beş qardaş kənd təsərrüfatı, sənaye. «Kommunist» qəzeti 28 iyul 1948; № 146 (7843); ARDA, t.379, siyahı 3, vərəq 50, 56, 80; ASE, III cild, Bakı, 1979, səh.309-310; Нагорный Карабах за годы Советской власти (кр.ст.сб) Xankəndi, 1970, səh.16, 54; ARSPİHDA, F.89, siyahı 1, iş 226, vərəq 310.
57. Ахвердиев Ш.А. Борьба коммунистический партин Азербайджана за развитие сельского хозяйство в послевоенный период (1945-1958). Bakı, 1965; «Бакинский рабочий» qəzeti, 14 iyun 1951-ci il; Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1970 году (стат.ежегодник). Bakı, 1972, səh.198-200; Достижения советского Азербайджана за 40 лет в цифрах (стат.сбор), Bakı, 1960, səh.152; 157; Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatı. Statistik küllüyat. Bakı, 1957, səh.24,

28, 30; Нагорный Карабах за годы советской власти. Xankəndi, 1970, səh.17, 99-103.

V FƏSİL

1. DQMV-nin 25 illiyi. «Tabligatçı» jurnalı, Bakı, 1948, № 6, səh.61.
2. Qriqoryan T. Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayətinin 25 illiyi. Bakı, 1948, səh.59.
3. Нагорный Карабах за годы советской власти. Xankəndi, 1970, səh.158.
4. Çiçəklənən Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayəti. «Ədəbiyyat» qəzeti, 28 iyul 1948-ci il № 21 (527).
5. Культурное строительство Азербайджанской ССР (стат.сбор.). Bakı, 1961, səh.16.
6. Yenə orada, səhifə 30.
7. Safaryan B. Xankəndi müəllimlər institutu. «Kommunist» qəzeti, 13 iyun 1950-ci il, № 117 (7814).
8. Yenə orada.
9. Yenə orada.
10. Şahnazarov N. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti. Bakı, 1960, səh.27.
11. Əliyev Y. Sovet Dağlıq Qarabağının çiçəklənən maarif və mədəniyyəti. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 26 iyul 1948-ci il № 316.
12. Нагорный Карабах за годы Советской власти (крат.стат.сбор.). Xankəndi, 1970, səh.164.
13. Yenə orada, səh.165.
14. Культурное строительство Азербайджанской ССР (статический сборник). Bakı, 1961, 52.
15. Yenə orada, səh.53.

16. Safaryan B. Vilayətin elm mərkəzi. «Kommunist» qəzeti, 13 iyun 1948-ci il № 117, 17814.
17. Yənə orada, 13.07.1948-ci il № 117.
18. Bax. «Kommunist» qəzeti 13 iyun 1948-ci il № 117 (7814).
19. Xələfov A.A. Azərbaycanca kitabxana işinin tarixi (1933-1958). Bakı, 1974, səh.142.
20. ARDA. F.379, siyahı 3, iş 350, vərəq 26.
21. Azərbaycan SSR EA xəbərləri, 1956, № 3, səh.102.
22. Нагорный Карабах за годы советской власти (кратк.стат. сбор). Ханкəndi, 1970, səh.166; Qriqoryan T. Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayətinin 25 illiyi. «Təbliğatçı» jurnalı, № 66, 1948, səh.60-61.
23. Əliyev A. Naхçıvan MSSR-də kitabxana işi (1920-1985-ci illər) avtoreferat, tarix elmlər namizədi almaq üçün. Bakı, 1991, səh.12.
24. История Азербайджана, т.3, cild II, səh.226; Народное хозяйство Азерб.ССР к 50 летию СССР. Bakı, 1972, səh.262.
25. Народное образование, наука и культура в Азербайджанской ССР (стат.сбор). Bakı, 1975, səh.192, 195; Нагорный Карабах за годы Советской власти (кратк.стат.сборн). Ханкəndi, 1970, səh.167.
26. ARDA. F.13, siyahı 4, iş 20, vərəq 2; Dağlıq Qarabağ 50 ildə, Ханкəndi, 1974, səh.106; Tağıyeva H. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan kitabxana işinin inkişafı, Bakı, 1960.
27. Нагорный Карабах за годы советской власти (крат.стат.сбор.). Ханкəndi, 1970, səh.167.
28. Yənə orada.
29. История Азербайджана. Т.3, ç.II, səh.229.
30. Yənə orada, səh.230.
31. Культурное строительство Азербайджанской ССР (стат.сбор). Bakı, 1961, səh.118.
32. Quliyev N. Dostluq və qardaşlıq səhnəsi. Bakı, 1979, səh.24.
33. Kərimov İ. Şuşa-Ağdam teatr. Bakı, 2001-ci il, səh.117, 129.
34. Нагорный Карабах за годы советской власти (критк.стат.сбор), Ханкəndi, 1970, səh.168.
35. Культурное строительство Азербайджанской ССР (стат.сбор), Bakı, 1961, səh.112.
36. Sovet Dağlıq Qarabağı (Lenin milli siyasətinin təntənəsi). Bakı, 1983, səh.142.
37. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağda mədəni quruculuq. Bakı, 2000-ci il, səh.38.
38. Нагорный Карабах за годы советской власти (критк.стат.сборн). Ханкəndi, 1970, səh.168.
39. ARSPİHDA. F.1, siyahı 74, iş 138, vərəq 54; Нагорный Карабах за годы советской власти. (критк.стат.сбор). Ханкəndi, 1970, səh.178.
40. Народное хозяйство Азерб.ССР к 70 летию Великого Октября, Bakı, 1970, səh.233.
41. Qriqoryan T. Muxtar Dağlıq Qarabağ vilayətinin 25 illiyi. «Təbliğatçı» jurnalı, № 6, 1948, səh.60; DQMV-i sovet hakimiyyəti illərində. Ханкəndi, 1970, səh.179.
42. DQMV-i sovet hakimiyyəti illərində. Ханкəndi, 1970, səh.180.
43. Yənə orada, səh.181.
44. Народное хозяйство Азерб. ССР. səh.359.

45. Нагорный Карабах за годы советской власти (крат. стат. сборн.). Ханкəndi, 1970, səh.26.
46. Nadirov A.A., Nuruyev Ə.X., Muradov Ş.M. Naхçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı, 2000-ci il, səh.78
47. Qasimov A. Sosializmdə maddi rifah səviyyəsi. Bakı, 1967, səh.58-64.
48. DQMV-i sovet hakimiyyəti illərində. Ханкəndi, 1970, səh.197, 198.
49. Гусейнов К.А., Найдел М.И. Очерки истории профдвижения в Азербайджане. Bakı, 1966, səh.355.
50. Нагорный Карабах за годы Советской власти. Ханкəndi, 1970, səh.199.
51. Народное хозяйство СССР. Статический сборник. Москва, 1956, səh.211.
52. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 70 летию Великого октября. Bakı, 1972, səh.157.
53. Zavyayev V.Q. Muxtar Dağlıq Qarabağ vilayətinin yolları. Bakı, 1948, səh.22.
54. ARDA. F.379, siyahı 3, iş 487, vərəq 13, Zavyayevin göstərilən əsəri, səh.24-25.
55. ARDA. F.1114, siyahı 5, iş 1095, vərəq 205.
56. Hacıyev İ. Sağlamlıq şəhəri. «Kommunist» qəzeti, 13 iyun 1950-ci il.
57. Stepanyan B. Çiçəklənən sosialist vilayəti. «Kommunist» qəzeti 13 iyun, 1948-ci il, № 117.
58. Yənə orada.
59. Нагорный Карабах за годы Советский власти. Ханкəndi, 1970, səh.30, 31, 32, 33.
60. Stepanyan B. Çiçəklənən sosialist vilayəti. «Kommunist» qəzeti, 13 iyun, 1948-ci il, № 117.

VI FƏSİL

1. Məmmədli İ. Məkirli niyyət, mənfur siyasət. Bakı, 2004, səh.7-8; Əliyev M.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998, səh.126.
2. «Комсомолская правда» qəzeti, 15 aprel 1989-cu il.
3. ARSPİHDA. F.1, siyahı 169, iş 249, vərəq 8.
4. Yənə orada, vərəq 9.
5. Yənə orada, vərəq 10-11.
6. Yənə orada, vərəq 12-13.
7. Народное образование Азербайджана 1920-1927 году, Bakı, 1928, səh.32-37.
8. ARDA. F.379, siyahı 3, iş 103, vərəq 2.
9. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı 1920-1940-ci illərdə. Bakı, 2003, səh.6.
10. ARDA. Fond 379, siyahı 3, iş 487, vərəq 13, 21
11. Nadirov A.A., Nuriyev Ə.X., Muradov Ə.Ş. Naхçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə, Bakı, 2000-ci il, səh.78.
12. Народное образование в Азербайджане 1920-1927 году, Bakı, 1928, səh.30.
13. Культурное строительство Азербайджанской ССР (стат.сбор.). Bakı, 1961, səh.34, 53.
14. Yənə orada, səh.30.
15. Əliyev M.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998, səh.2003.
16. Yənə orada, səh.2005.
17. ARSPİHDA. F.1 siyahı 169, iş 249, vərəq 7.
18. Исмаилов Е. Власть и народ. Послевоенной сталинизм в Азербайджане 1945-1953. Bakı, 2003, səh.294.
19. AR SPİHDA. F.1, siyahı 169, iş 249, vərəq 8.

20. Yenə orada, vərəq 9-11.
21. Azərbaycan tarixi. Yeddinci cild, Bakı, 2003-cü il, səh.157-158.
22. Siyasi tarix. II hissə, Bakı, 1998, səh.153-154.
23. «Respublika» qəzeti, 14 yanvar 1990, № 14, 15.
24. Nəcəfov B. Deportasiya, Bakı, 1998, səh.50-55.
25. «Respublika» qəzeti 15 yanvar, 1990-cı il, № 15.
26. Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995, səh.16-18.
27. ARDA. F.411, siyahı 38, iş 13, vərəq 187.
28. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan Azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992, səh.49.
29. ARDA. F.411, siyahı 9, iş 73, vərəq 283.
30. Yenə orada, vərəq 284.
31. İmanov R.C. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd-qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti. Bakı, 2005, səh.2005.
32. Paşayev A. Köçürülmə, Bakı, 1995, səh.33
33. Yenə orada, səh.31.
34. ARSPİHDA. F.2, siyahı 121, iş 30, vərəq 52.
35. Yenə orada, f.1, siyahı 277, iş 21, vərəq 10.
36. «Azərbaycan» qəzeti, 1997-ci il, 14 dekabr.

SON SÖZ ƏVƏZİ

1. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005.
2. ARSRİHDA. F.1, siyahı 169, iş 249, vərəq 7.
3. Yenə orada, vərəq 8-10.
4. Исмаилов Е. Власть и народ. Послевоенной сталинизм в Азербайджане. Bakı, 2003, səh.294.
5. Siyasi tarix. II hissə, Bakı, 1998, səh.125.
6. Yenə orada, səh.153-154.
7. Nəcəfov B. Departasiya. Bakı, 1998, səh.53.

8. «Respublika» qəzeti 14-15 yanvar, 1990-cı il.
9. ARDA. F.411, siyahı 9, iş 73, vərəq 283-284.
10. İmanov R. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd-qondarma DQMV. Bakı, 2005, səh.2005.
11. Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995, səh.31-33.
12. «Azərbaycan» qəzeti, 14 dekabr 1997-ci il.
13. Hacıyev M. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005, səh.80.
14. Azərbaycanın tarixi. VII cild, Bakı, 2003, səh.160-161.
15. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005-ci il, səh.80.
16. Yenə orada, səh.81.
17. Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz, Bakı 2001, səh.256.
18. «Бакинский рабочий» qəzeti, 12 noyabr 1999-cu il.
19. Азербайджанская ССР от XXVI к С XXVII съезду КПСС. Хроника важных событий. Bakı, 1976, səh.82.
20. «Бакинский рабочий» qəzeti, 26 mart 1988-ci il.
21. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990, səh.355-364; Pzаев К. Правда и лож о Карабахской войне, Bakı, 1997, səh.30-36.
22. «Бакинский рабочий» qəzeti, 21 mart 1988-ci il; «Azərbaycan» qəzeti, 5 yanvar 1990-cı il; Трагедия длиною в два года. Bakı, 1990, səh.33; «Советский Карабах» qəzeti, 21 noyabr 1988-ci il.
23. ARSPİHMDA. F.1, siyahı 1, iş 205, vərəq 4.
24. Yenə orada, siyahı 83, iş 16, vərəq 1.
25. Трагедия длиною в два года, Баку 1990, səh.34.
26. Черный январь. Bakı, 1990, səh.32-33.

27. Qətiyyətin təntənəsi. Sənədli xronika, Bakı, 1995, səh.23; «Бакински работчи» qəzeti, 7 dekabr 1989-cu il.
28. Məmmədli İ. Məkirli niyyət, mənfur siyasət. Bakı, 2004, səh.21.
29. Ermənistan Respublikası: terrorizm-dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi. Faktlar və rəqəmlər. Bakı, 2002, səh.3-5.
30. Məmmədov N. Şuşa və şuşalılar. Bakı, 2004, səh.108.
31. «Həyat» qəzeti, 4 sentyabr 1991-ci il.
32. Siyasi tarix. II hissə, Bakı, 1998, səh.320-330.
33. Черный январь. Bakı, 1990, səh.37, 40.
34. Sülemanov M. Azərbaycan ordusu 1991-1993-cü illərdə. Bakı, 1994, səh.81.
35. «Azərbaycan» qəzeti, 23 yanvar 1993-cü il
36. Süleymanov M. göstərilən əsəri, səh.98; N.R.Məmmədov, Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900-1917-ci illərdə, Bakı, 2005-ci il, səh.149.
37. «Mühakimə» 1995, № 5-9; Ходжалы. Хроника геноцида. Bakı, 1993, səh.192.
38. «Azərbaycan» qəzeti, 22 fevral 1997-ci il; «Xalq» qəzeti, 26 fevral 1998-ci il, «Respublika» qəzeti, 26 fevral 2002-ci il.
39. «Mühakimə» qəzeti, 5 iyul 1992-ci il; «Azadlıq» qəzeti 20 may 1999-ci il.
40. «Xalq Ordusu» qəzeti, 22 may 1992, «Mühakimə» qəzeti, 5 iyul 1992-ci il.
41. «Mühakimə» qəzeti 5 iyul 1992; «Azərbaycan» qəzeti, 23 yanvar 1992 «Azadlıq» qəzeti 15 may 1992-ci il.
42. Əliyev H.Ə. Şuşa və Laçın xəyanətini xalqımız heç vaxt bağışlamayacaq. «Azərbaycan» qəzeti, 8 may, 1996-cı il.
43. Azərbaycan Respublikası 1991-2001-ci illərdə Bakı, 2001-ci il, səh.77; «Azadlıq» qəzeti, 23 fevral, 1993-cü il.
44. «Azərbaycan» qəzeti, 29 mart 1997-ci il
45. Məmmədov N.R. Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900-1917-ci illərdə. Bakı, 2005-ci il, səh.151.
46. Azərbaycan Respublikası 1991-2001-ci illərdə. Bakı, 2001-ci il, səh.80-81. «Azadlıq» qəzeti 24 avqust 1993-cü il.
47. «Azərbaycan» qəzeti 25 avqust 1993-cü il; «Mühakimə» qəzeti 24 avqust 1993-cü il.
48. «Azadlıq» qəzeti 2 sentyabr 1993-cü il; «Həyat» qəzeti 3 sentyabr 1993-cü il.
49. «Xalq» qəzeti 1 noyabr 1993-cü il; «Azərbaycan» qəzeti 2 noyabr 1993-cü il.
50. «Azərbaycan» qəzeti 10 may 1994-cü il; 29 aprel 1994-cü il; 13 may 1995-ci il.
51. «Azərbaycan» qəzeti 15 yanvar 2003-cü il; 13 may 1995-ci il.
52. «Azərbaycan» qəzeti, 30 noyabr, 1993-cü il.
53. «Azərbaycan» qəzeti, 8 iyun 2001-ci il.
54. «Azərbaycan» qəzeti, 11 oktyabr 1997-ci il.
55. «Xalq» qəzeti, 12 noyabr 2000-ci il.
56. «Yeni Müsavat» qəzeti, 31 may 2001-ci il.
57. «Azərbaycan» qəzeti, 4 aprel 2001-ci il.
58. Yenə orada 24 iyun 2002-ci il; 24 noyabr 2002-ci il.
59. Yenə orada.
60. Zəmanəmizin Böyük Azərbaycanlısı. Bakı, 2001-ci il.

BİBLİOQRAFIYA

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı, 1996.
2. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı. Bakı, 1991.
3. Azərbaycan tarixi. VI cild, Bakı, 2001.
4. Azərbaycan tarixi VII cild, Bakı, 2003.
5. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990.
6. Azərbaycan tarixi I-II cildlər. Bakı, 1961-1964.
7. Abdullayev M.A. Azərbaycan qoyunçuluğu və onun inkişaf yolları. Bakı, 1979.
8. Авалов К.В. Архитектура города Шуша. Bakı, 1977.
9. Azərbaycan tarixi qaynaqlar üzrə. Bakı, 1989.
10. Azərbaycan tarixi III cild. Bakı, 1973.
11. Ахмедшина Ф.А. Экономическое сотрудничество Азербайджанской ССР (1946-1950). Bakı, 1987.
12. Ağ ləkələr silinir. Bakı, 1991.
13. Axundov N. Qarabağ səlnamələri. Bakı, 1989.
14. Абасов М., Гритченко А., Зейналов Р. Азербайджан в годы Великой Отечественной войны. Баку, 1990.
15. Аббасбейли А., Аббасбейли Э. Гейдар Алиев и мировая политика. Баку, 1997.
16. Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, 1999.
17. Abdullazadə F. Heydər Əliyev: Siyasi portret. Bakı, 1998.
18. Abdullazadə Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti tarixindən. Bakı, 1995.
19. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Heydər Əliyevin sülh strategiyası. Bakı, 1999.
20. Avropa Şurası və Azərbaycan: sülh, əmin-amanlıq və demokratiya naminə. Bakı, 2001.
21. Azərbaycan-ABŞ. Dostluq və tərəfdaşlıq yollarında. Bakı, 2000.
22. Abdullayev E. Dövlət quruculuğu. Bakı, 2002.
23. Азербайджан в цифрах (краткий статистический сборник). Bakı, 1964.
24. Axundov N. Qarabağ səlnamələri. Bakı, 1989.
25. Агамбекия А.Т. Экономические статистические исследования промышленного производства. Москва, 1969.
26. Araslı С. Erməni-Azərbaycan konfliktli. Bakı, 1995.
27. Ахундв Н. Армянский геноцит. Миф и реальность. Bakı, 1992.
28. Асадов С. Мамедов И. Терроризм, причина и следствие. Bakı, 2001.
29. Azərbaycan KP rəqəmlərdə. Stat.məsumə Bakı, 1970.
30. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I cild. Bakı, 1996.
31. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. II cild. Bakı, 1997.
32. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. III cild. Bakı, 1998.
33. Azərbaycan-Böyük Britaniya: əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq (1991-2001). Bakı, 2001.
34. Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı, 2000.
35. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri. Bakı, 1964.

36. Azərbaycan-Rusiya münasibətlərində yeni mərhələ. Bakı, 2001.
37. Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələri. Bakı, 1998.
38. Azərbaycan qızıl ulduzları. Bakı, 1975.
39. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Sovet Azərbaycanının mədəniyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində fəaliyyəti (1971-1980-ci illər). Bakı, 1986.
40. Azərbaycan komsomolunun şanlı yolu. Bakı, 1981.
41. Azərbaycan gənclərinin II forumu (2-3 mart 1999-cu il). Bakı, 2000.
42. Azərbaycan milli dövlət quruculuğu yolunda: Bakı, 1996.
43. Azərbaycan müəllimləri XI qurultayının stenoqrafik hesabatı (25 sentyabr 1998-ci il). Bakı, 1999.
44. Azərbaycan-1993. Anarxiyadan sabitliyə. Bakı, 2001.
45. Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsi – 10 il. Bakı, 2002.
46. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin andıçmə mərasimində nitqi. Bakı, 1996.
47. Azərbaycan Respublikası. 1991-2001. Bakı, 2001.
48. Azərbaycan tarixi. Üç cildə. III cild, II hissə. Bakı, 1964.
49. Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında. Bakı, 1998.
50. Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной войны (1941-1945гг.) В двух томах, Баку, 1976, 1977.
51. Azərbaycan SSR-in qardaş Sovet respublikaları ilə elmi və mədəni əlaqələri (60-80-ci illər). Bakı, 1987.
52. Azərbaycan SSR-in 40 illiyi. Bakı, 1960.
53. Azərbaycanın iqtisadi göstəriciləri. Bakı, 2002.
54. Azərbaycanın Sovet İttifaqı Qəhrəmanları. Bakı, 1063.
55. Azərbaycanın milli dövlət quruculuğu. Bakı, 1996.
56. Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatı Böyük Vətən müharibəsi illərinə. Bakı, 1975.
57. Azərbaycan tarixi (1920-1961). Biblioqrafiya. Bakı, 1970.
58. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 50 illiyi. Bakı, 1973.
59. Azərbaycan tarixində Naxçıvan (tarixi oçerklər). Bakı, 1996.
60. Алиев Дж., Будагов Б. Турки, азербайджанцы, армяне: геноцид исторической правды. М., 2002.
61. Алиев Дж. Наука истинна. Документы, хроника: Акад. Джалал Алиев. Баку, 1999.
62. Алиев И. Нагорный Карабах: Истории, Факты, События. Баку, 1989.
63. Алісанов М. Azərbaycan döyüşçülərinin partizan hərəkətində iştirakı. Bakı, 1975.
64. Allahverdiyev İ. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı, 1991.
65. Allahverdiyev İ. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı, 1991.
66. Аннагиев А. Профессиональное образование рабочих в Азербайджане. М., 1960.
67. Аракелов Р. Нагорный Карабах: виновники трагедии известны. Баку, 1991.
68. Араслы Дж. Армяно-азербайджанский конфликт: военный аспект. Баку, 1992.
69. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırımı. Qaçqınlıq. Bakı, 1998.
70. Arzumanlı V., Hüseynov A. Azərbaycan ünvanlı (xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan

- mədəniyyəti mərkəzləri və cəmiyyətləri). Bakı, 1994.
71. Армянский геноцид: миф и реальность. Сборник фактов и документов. Баку, 1992.
 72. Атакишиев А., Сулейманов Р., Керимов С. Развитие среднего специального образования в Азербайджане (1920-1985гг.). Баку, 1990.
 73. Атакишиев А. Azərbaycan SSR-in mədəniyyəti geniş kommunizm quruculuğu dövründə (1959-1965-ci illər). Bakı, 1971.
 74. Ахмедшина Ф. Азербайджан в братском содружестве. Баку, 1979.
 75. Ахмедшина Ф.А. Экономическое сотрудничество Азербайджанской ССР с союзными республиками (1946-1980гг.). Баку, 1987.
 76. Ахундов В. 40 лет Советского Азербайджана. М., 1960.
 77. Balayev A. Azərbaycanca ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyət. Bakı, 2005.
 78. Balayev A. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990.
 79. Bunyatov Z.M. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990.
 80. Барше С. Нагорный Карабах. Bakı, 1963.
 81. Барсегов Ю.Г. К проблеме Нагорного Карабаха. Ереван, 1989.
 82. Багирзаде А. Патриотизм молодежи. Баку, 1967.
 83. Баğırзаде Ә. Azərbaycan ziyalıları Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1970.
 84. Баğırзаде Ә. Qəhrəman gənclik. Azərbaycan komsomolu Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1957.
 85. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992.
 86. Балаев А. Азербайджанское национальное движение: от «Мусавата» до Народного Фронта. Баку, 1992.
 87. Беляев В. Трудовой героизм рабочих Азербайджана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945гг.). Баку, 1957.
 88. Berxin İ. SSRİ tarixi (1938-1977-ci illər). Bakı, 1978.
 89. Bəydəmirova B. Azərbaycan SSR-in ölkənin daxili və xarici iqtisadi əlaqələrində rolu. Bakı, 1990.
 90. Bije Ә. Sovet –Türkiyə iqtisadi münasibətləri. Bakı, 1965.
 91. Bije Ә. Türkiyənin xarici ticarət siyasəti (1920-1980-ci illər). Bakı, 1987.
 92. Birlikdə yeni əsrə doğru. Bakı, 1998.
 93. Бычков Л. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны. М., 1965.
 94. Боков Ф. Бессмертный подвиг сынов Азербайджана. Баку, 1971.
 95. Борьба КПСС за восстановление и развитие народного хозяйства в послевоенный период (1945-1953гг.). М., 1961.
 96. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998.
 97. Budaqov V. Vətən yangısı. Bakı, 2002.
 98. Бунятов З., Зейналов Р. От Кавказа до Берлина. Баку, 1990.
 99. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, 1993.
 100. Великая Отечественная война. М., 1973.

101. Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945гг. т.2, М., 1961.
102. Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945гг., краткая история. М., 1970.
103. Верт Н. История Советского государства. М., 2001.
104. Vəkilov C. Azərbaycan Respublikası və İran: 40-cı illər. Bakı, 1991.
105. Vəliyev İ. Dağlıq Qarabağ: tarixi faktlar, hadisələr. Bakı, 1989.
106. Всемирная история. М., 2001.
107. Вялиханлы Н. Зору Балаяну размшление по поводу книги «дорога» история Азербайджана по документам и публикации. Баку, 1990.
108. Величко В.Л. Кафказ русское дело и междуплеменные вопросы, Баку, 1990.
109. Vəliyev T.T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ipək emalı sənayesi (1900-1917) Bakı, 1977; XX əsrin əvvəllərində fəhlələrin vəziyyəti və tətill mübarizəsi. Bakı, 1998.
110. Qarabağ ipəkçilik sənayesi sovet hakimiyyəti illərində. Bakı, 1957.
111. Qeybullayev Q. Qədim türk və Ermənistan. Bakı, 1992.
112. Qeybullayev Q.Ə. Qarabağın etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı, 1990.
113. Qurko-Kryajin V. Erməni məsələsi, Bakı, 1990.
114. Qüdrətov D.H. Türk xalqları tarixi. Bakı, 2001.
115. Quliyev C.B. DQMV millətin tale məsələsi. Bakı, 1981.
116. Гурко В. Арямский вопрос. Bakı, 1990.
117. Qayıdış. 1990-1993. Bakı, 1996.

118. Qaralov Z. Azərbaycan yerli və regional özünüidarəetmənin perspektivləri. Bakı, 2002.
119. Qasimov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1991-1995-ci illər. Bakı, 1996.
120. Qasimov M. Azərbaycanın xarici siyasəti. Konsepsiya məsələləri. Bakı, 1997.
121. Qaffarov T. Azərbaycan tarixi. 1920-1991. Bakı, 1999.
122. Qaffarov T. Türklərə qarşı erməni terrorizmi. Bakı, 2000.
123. Qaffarov T. Azərbaycan Respublikası. Əsrə bərabər on il – 1991-2001. Bakı, 2001.
124. Герои Советского Союза – Азербайджана. Баку, 1965.
125. Qətiyyətin təntənəsi. Bakı, 1995.
126. Гречко А. Битва за Кавказ. М., 1973.
127. Quliyev R. Dostluq əlaqələrimiz. Bakı, 1958.
128. Quliyev R. Dostluq telləri (Sovet Azərbaycanının Asiya və Afrika ölkələri ilə mədəni və ədəbi əlaqələri). Bakı, 1958.
129. Quliyev A. Siyasətin gücü: Heydər Əliyevin bir illik prezidentlik fəaliyyəti haqqında. Bakı, 1995.
130. Quliyev C. Azərbaycan Kommunist Partiyası sosialist xalq təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdirilməsi uğrunda mübarizə dövründə (1945-1953-cü illər). Bakı, 1961.
131. Quliyev C. Mədətov Q., Nadirov A. Sovet Naxçıvanı. Bakı, 1984.
132. Quluzadə V. Gələcəyin üfüqləri (Azərbaycanın xarici siyasəti haqqında düşüncələr və mülahizələr). Bakı, 1999.

133. Гурбанов Б. Рабочий класс Азербайджана на пути к развитому социализму (1945-1958гг.). Баку, 1982.
134. Qurbanov Ş. İstedadlar ocağı. Bakı, 2001.
135. Qurtuluş. Bakı, 1998.
136. Dağlıq Qarabağın qısa coğrafi xülasələri. Bakı, 1948.
137. Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti 50 ildə. Bakı, 1973.
138. Dağlıq Qarabağ Sovet hakimiyyəti illərində. Bakı, 1970.
139. DQMV Partiya təşkilatının XVII konfrans materialları. Bakı, 1955.
140. DQMV Partiya təşkilatının XVIII konfrans materialları. Bakı, 1957.
141. DQMV rəqəmlərin dili ilə. Bakı, 1980.
142. DQMV-PK XXIX konfrans materialları. Xankəndi, 1980.
143. Doqquzuncu beşillikdə DQMV-nin yüksəlişi. Xankəndi, 1971.
144. DQMV rəqəmlərdə (1976-1980). Bakı, 1980
145. Достижение Советского НКАО за 40 лет в цифрах. Статистически сборник. Xankəndi, 1963.
146. Достижение Советского Азербайджана за 40 лет. В цифрах Стат.сбор. Bakı, 1960.
147. Достижение науки в Азербайджане. Баку, 1960.
148. 402-ci Azərbaycan milli diviziyasının döyüş yolu. Bakı, 1998.
149. Zülfüqarlı M. Azərbaycan tarixi (İkinci respublika dövrünün tarixşünashığı – 1920-1991-ci illər). Bakı, 2001.

150. Эйюбов А. Карабах, краткая хронология большой лжи и фарисейства. Баку, 1998.
151. Эльдаров А. Рост рабочего класса Азербайджана в годы послевоенного социалистического строительства. Баку, 1971.
152. Elçibəy Ə. Bu mənim taleyimdir. Bakı, 1992.
153. Elçibəy Ə. Deyirdim ki, bu quruluş dağılacaq. Bakı, 1992.
154. Захарян А. Шелковая промышленная НКАО. Bakı, 1970.
155. Əsədov S.Ə. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda zərgərlik incəsənəti. Bakı, 1978.
156. Əliyev R. Qarabağ bolşeviklərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizəsi. Bakı, 1963.
157. Əliyev R. Sovet Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1983.
158. Ələkbərov Ə. Qədim türk – oğuz yurdu «Ermənistan». Bakı, 1994.
159. Əbdülsəlimzadə Q. Azərbaycan iqtisadiyyatı Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1985.
160. Əbdülsəlimzadə Q. Nikbin faciə (Qanlı Yanvar düşüncələri). Bakı, 2002.
161. Əzimli A. Azərbaycan – NATO münasibətləri (1992-2000). Bakı, 2001.
162. Əliyev E. Həyat və tarixi həqiqətlər. Bakı, 2001.
163. Əliyev Z. Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu. Bakı, 2001.
164. Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989.
165. Əliyev İ., Məhərrəmov E. Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri. Bakı, 2000.
166. Əliyev İ. Azərbaycanda olimpiya hərəkatı. Bakı, 2002.

167. Əliyev İ. Heydər Əliyev və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 2001.
168. Əliyev M. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998.
169. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət. Bakı, 2001.
170. Əliyev H. Azərbaycan bütün azərbaycanlıların Vətənidir: Azərbaycanlıların Ümumrusiya konqresində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. Moskva, 22 iyun 2000-ci il. Bakı, 2000.
171. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. I-X cildlər. Bakı, 1997-2002.
172. Əliyev H. Müstəqillik yollarında. I-IV cildlər. Bakı, 1997.
173. Əliyev H. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997.
174. Əliyev H. Azərbaycan SSR. Bakı, 1983.
175. Əliyev H. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. V cildə. Bakı, 1997-2001.
176. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı (Nitqlər, məruzələr, çıxışlar). Bakı, 1999.
177. Əliyev H. Mədəni irsimizin keşiyində. I-II kitab. Bakı, 2001.
178. Əliyev H. Sovet Azərbaycanı 50 ildə. Bakı, 1970.
179. Əliyev H. Sovet ədəbiyyatının yüksək borcu və amalı: respublika yazıçılarının VII qurultayında nitq, 12 iyun 1981-ci il. Bakı, 1981.
180. Əlimirzəyev X. Təhsil, elm və səhiyyə 50 ildə. Bakı, 1970.
181. Əhmədov R. Dövlət və rəhbər. Bakı, 1998.
182. Əhmədov N., Əmirov M. Heydər Əliyev və Azərbaycan rabitəsi. Bakı, 2002.

183. Zəmanəmizin böyük Azərbaycançısı. Bakı, 2002.
184. Исмаил М.А. Правда об Армянской Агрессии. Bakı, 1996.
185. İmanov R.C. Çiçəklənən diyar. Bakı, 1984
186. İmanov R.C. Sosialist Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1981.
187. İmanov R.C. Azərbaycan SSR DQMV-nin iqtisadi və sosial inkişafında respublika Partiya təşkilatının fəaliyyəti. Gəncə, 1989.
188. İmanov R.C. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd – qondarma DQMV. Bakı, 2005.
189. İnqilab K. Şuşa Ağdam teatri. Bakı, 2001.
190. İsmailova A.Z. Dağlıq Qarabağın yaşayış məntəqələrinin adlarına dair. Bakı, 1980.
191. İbişov F. Azərbaycanın kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı, 1956.
192. Ионасян Г.Р. Установление советской власти в Нагорном Карабахе. Ереван, 1971.
193. İbayev V. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin törətdiyi beynəlxalq hüquqi pozğuntular. Bakı, 2005.
194. Ибрагимов М. Завтра будет поздно. Сб.: Конфликт в Нагорном Карабахе. Баку, 1990.
195. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991). Bakı, 1996.
196. Изобразительное искусство Азербайджанской ССР. М., 1957.
197. XXI əsrə sülh körpüsü. Bakı, 2000.
198. İlham Əliyev böyük siyasətdə: reallıqlar və perspektivlər. I kitab. Bakı, 1999.
199. İlham Əliyev bu günün və gələcəyin uğur faktorudur. Bakı, 2002.

200. İlham Əliyev; mən istənilən səviyyədə istənilən mübarizəyə hazırım. Bakı, 2002.
201. İsmayılov X. Azərbaycan partiya kitabxanaları Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1988.
202. İsmayılov F. Qarabağ konfliktini ABŞ-in global siyasəti kontekstində. Bakı, 2001.
203. История Азербайджана. Т.3, ч.2. Баку, 1963.
204. История Великой Отечественной войны Советского Союза. В 6-ти томах. М., 1960-1965гг.
205. Историография Великой Отечественной войны. М., 1980.
206. История Второй мировой войны. Т.1-2, М., 1973-1974.
207. История отечества. 1939-1991. М., 1992.
208. Yaqublu N. Xocalı qırğını. Bakı, 1992.
209. Yaqubov Ə. Azərbaycan alimləri Böyük Vətən müharibəsi günlərində. Bakı, 1942.
210. Yurdda sülh, səhanda sülh uğrunda. Bakı, 2000.
211. Yusifov Y. Xam və dincə qoyulmuş torpaqlardan istifadə edilməsində Azərbaycan zəhmətkeşlərinin iştirakı. Bakı, 1986.
212. Yüzbaşov R. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı, 1972.
213. Kərimov C., Əsədov F. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər. Bakı, 1993; Çarizmin Azərbaycanın işğalında və müstəmləkəçilik siyasətində erməni siyasətbazlarının rolu. Bakı, 1995.
214. Культурное строительство Азербайджанской ССР. Статический сборник. Баку, 1961.
215. Keverkov B.S. Vahid ailədə. Bakı, 1979.
216. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, 1993.

217. Köçərli F. Qarabağ. Bakı, 1925.
218. Каразнуни О. Дашнакцутюн больше нечего делать. Баку, 1990.
219. Karapetyan S.A. Qorki adına DQMV-nin kitabxanası. Xankəndi, 1962.
220. Комсомол Азербайджана в цифрах. Баку, 1975.
221. Kəngərli Q. Erməni lobbisi... Azərbaycan faciəsi. Bakı, 1992.
222. Кадырова Н. Государственная и общественная деятельность рабочего класса Азербайджана. Баку, 1979.
223. Казиев М. Сыны Азербайджана в боях за Родину. Баку, 1943.
224. Казиев М. Страницы истории комсомола Азербайджана. Баку, 1958.
225. Касымов Ю. Компартия Азербайджана в борьбе за развитие тяжелой промышленности в послевоенные годы. Баку, 1971.
226. Kərimli E. Azərbaycan diasporu: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 2001.
227. Kərimov Ə. Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan kolxozçularının fədakar əməyi. Bakı, 1962.
228. Kərimov C., Hüseynov C. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1997.
229. Ковалев И. Транспорт в Великой Отечественной войне (1941-1945гг.). М., 1981.
230. Конарев Н. Железнодорожники в Великой Отечественной войне. М., 1985.
231. Корев С. Узейир Гаджибеков и его оперы. М., 1952.
232. Köçərli T. İstiqlal və suverenlik. Bakı, 1998.

233. Köçərli T. Qarabağ. Bakı, 2002.
234. Кравченко Г. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945гг.). М., 1970.
235. Курбанов М. Культура Советского Азербайджана. Баку, 1959.
236. Maqsudov F. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı, 1998.
237. Мамедалиев Ю. Развитие науки в Азербайджане. Баку, 1960.
238. Мамедова Л. Новая фаза подема армянского политического экстремизма в Азербайджане. Bakı, 1995.
239. Мкртчян Ш.М. Нагорно-Карабахская. Автономная область. Bakı, 1970.
240. Мурадова А. Роль советов Азербайджана в вовлечении женщины государственно управление (1926-1941). Bakı, 1974.
241. Mirzə Adıgözəlbəy: Qarabağnamə. Bakı, 1950.
242. Mirzə Camal: Qarabağ tarixi. Bakı, 1956.
243. НКАО за 50 лет. Ханкəndi, 1974.
244. НКАО за 60 лет. Ханкəndi, 1983.
245. Nəcəfov Ə.Ş. Azərbaycan Respublikası DQMV-də kitabxana işinin tarixi (1923-1988). Bakı, 2000.
246. Нагорный Карабах за годы советской власти. Ханкəndi, 1970.
247. Nersesov N. Zaqafqaziya əhalisinin problemləri baş planda. Tiflis, 1927.
248. Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Bakı, 1980.
249. Нагорное хозяйство Азербайджанской ССР 70 летию великая октябрь. Bakı, 1987.

250. Orucov N. İrəvan, Naxçıvan və Zəngəzur soyqırımı. Bakı, 1994.
251. Məmmədli İ. Məkirli niyyət, mənfur siyasət. Bakı, 2004.
252. Mehdiyev R. Azərbaycanca qarşı soyqırım gerçəklikləri. Bakı, 2003.
253. Mahmudov Y.M. Şükürov K. «Qarabağ tarixi». Bakı, 2005.
254. Mahmudov Y.M. Odlar yurduna səyahət. Bakı, 1980.
255. Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər. Bakı, 1985.
256. Mahmudov Y.M. Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı. Bakı, 1998.
257. Məmmədov A.Ə. Yeddi illik plan lenin xarici siyasətinin ifadəsidir. Bakı, 1960.
258. Məmmədov N.R. Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900-1917-ci illərdə. Bakı, 2005.
259. Məmmədov N.R. Şuşa və şuşalılar. Bakı, 2004.
260. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağ Vilayətinin iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı (1920-1940). Bakı, 1999.
261. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağda mədəni quruculuq (1920-1940). Bakı, 2000.
262. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağın iqtisadi və siyasi inkişafı (1920-194). Bakı, 2001.
263. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağda may çevrilişi və milli müqavimət hərəkatı (1920-1922). Bakı, 2002.
264. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı 1920-1940-ə illərdə. Bakı, 2003.
265. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağda sənayenin bərpa və inkişafı (1920-1940). Bakı, 2002.

266. Məmmədov N.R. Erməni təcavüzü və tarixi həqiqətlər. Bakı, 2000.
267. Мамедов Р. Экономические связи Азербайджанской ССР. Баку, 1990.
268. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, 2002.
269. Мансуров А. Белые пятна истории и перестройка. Баку, 1990.
270. Мехтиев Г. Деятельность Коммунистической партии Азербайджана в период Великой Отечественной войны. Баку, 1967.
271. Мехтизаде М., Аллахвердиев Т., Алиев К. Расцвет народного образования в Азербайджане. Баку, 1980.
272. Мехтизаде М. Очерки истории советской школы в Азербайджане. М., 1962.
273. Mehdiyev M. Azərbaycan xalq maarifinin inkişafı. Bakı, 1980.
274. Mehdiyev R. Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri. Bakı, 2000.
275. Mehdiyev R. Azərbaycanın inkişaf dialektikası. Bakı, 2000.
276. Mehdiyev R. Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı, 2001.
277. Mədətov Q. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsində. Bakı, 1965.
278. Məmmədov Ə. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə (80-ci illərin sonu – 1997-ci il). Bakı, 2001.
279. Məmmədov Z. Heydər Əliyev və Azərbaycan dəmir yolları. Bakı, 1999.

280. Məmmədov İ. Azərbaycanda metallurgiya sənayesinin inkişafı. Bakı, 1967.
281. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992.
282. Mirzəzadə A. Azərbaycan Respublikasında çoxpartiyalı sistemin formalaşması xüsusiyyətləri. Bakı, 2002.
283. Mirzəzadə R. Azərbaycanı dünyada saydıran insan. Bakı, 1996.
284. Мусаева Т.А. Революция и народное образование в Азербайджане (1920-1940). Баку, 1979.
285. Muradov Ş., Abbasov F. Azərbaycan SSR-də kəndin ictimai-iqtisadi və demografik inkişaf məsələləri. Bakı, 1978.
286. Müasir dövrdə Azərbaycan sovet kəndində ictimai-iqtisadi irəliləmələr. Bakı, 1973.
287. Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz. Bakı, 2002.
288. Nağıyev Ə., Novruzov V., Allahverdiyev H., Əlirzayev Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998.
289. Nadirov A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı, 2001.
290. Народы Кафказа. Москва, 1962
291. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı, 2001.
292. Nəbiyev B. Süngüyə çevrilmiş qələm. Bakı, 1970.
293. Nəbiyev B. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1977.
294. Nəcəfov B. Deportasiya. III hissə. Bakı, 1998.
295. Новрузов Т. Трудовые подвиги колхозного крестьянства Азербайджана в период Великой Отечественной войны (1941-1945гг.). Баку, 1963.
296. Oruclu M. Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992). Bakı, 2001.

297. Orucov H. Heydər Əliyev və Azərbaycanı milli siyasət. Bakı, 2001.
298. Пашаев Н. Культура Советского Азербайджана. В кн: «Развитие социалистической культуры союзных республик». М., 1962.
299. Пашаев Н. Очерки истории культурного строительства Азербайджана. Баку, 1965.
300. Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995.
301. Путешествие в лето (НКАО). Ханкəndi, 1967.
302. Промышленной Азербайджана за 40 лет (1920-1960). Bakı, 1960.
303. Paşayev F. Azərbaycan diviziyaları Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində. Bakı, 1975.
304. Pirişev V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002.
305. Poladov M. Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatı 40 ildə. Bakı, 1960.
306. Помпеев Ю. Кровавый омут Карабах. СПб., 1992.
307. Развитие науки в Советском Азербайджане. Баку, 1967.
308. Rəhimov M. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafını tənzimləyən qanunlar (1991-1995-ci illər). Bakı, 1996.
309. Rəcəbov H. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları və Azərbaycan. Bakı, 1997.
310. Rzayev A. Azərbaycanda ali pedaqoji təhsil tarixinin öçerkləri. Bakı, 1966.
311. Sultanov Z. Qarabağın qara günləri. Bakı, 1992.
312. Sadıqov İ. Ermənilərin I pyoturla görüşləri. Bakı, 1993.
313. Səlimov K. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hüququ aspektləri. Bakı, 2005.
314. Səmədov V. Aslanov S. Təki Vətən yaşasın. Bakı, 1993.
315. Səbahəddin E. Zəngəzur hadisələri. Bakı, 1992.
316. Саядов С. Азербайджан: международное связи и взаимоотношения. Баку, 1991.
317. Салех Бей. Армянство. Баку, 1994.
318. Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər. Bakı, 1995.
319. Səmədov A. Azərbaycanın qurtuluş tarixi. Bakı, 2002.
320. Siyasi tarix. 2-ci hissə. Bakı, 1998.
321. События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов. Баку, 1990.
322. Советская военная экономика в период Великой Отечественной войны 1941-1945гг. М., 1970.
323. Sultanov O. XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı, 1995.
324. Sultanov Z. Qarabağ gündəliyi. Bakı, 1991.
325. Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu (formalaşma prosesinin nəzəri-praktiki problemləri). 1991-1993. Bakı, 1994.
326. Süleymanov M. Milli qəhrəmanlar. Bakı, 1994.
327. Sülh və təhlükəsizlik naminə. Bakı, 2000.
328. Тельпуховский Б. Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945гг. М., 1959.
329. Ülki İ. Qızıl ulduzdan hilala doğru: Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı. Bakı, 1999.

330. Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən. Bakı, 1986.
331. Xəlilov S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət. Bakı, 2001.
332. Xəlilov S. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı, 2002.
333. Xocalı A. Xocalı soyqırımının qurbanları. Bakı, 1999.
334. Xristian təriqətçi missioner təşkilatları Azərbaycanda: siyasi, mənəvi və ideoloji təxribat. Bakı, 1997.
335. Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992.
336. Xəlilov X.D. Qarabağ. Bakı, 1990.
337. Xudiyev İ. Şuşadan şəhidlər xiyabanına. Bakı, 1997.
338. Hacıyev Q.Ə. Bərdə şəhərinin tarixi. Bakı, 2000.
339. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 2005.
340. Heydərov N. Zəngəzur dağlarında. Bakı, 1972.
341. Hüseyn B. Azərbaycanın istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1972.
342. Fərzəliyev Y. Dostluq və qardaşlıq diyarı. Bakı, 1984.
343. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005.
344. Həsənoğlu F. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin konfliktoloji aspektləri. Bakı, 2005.
345. Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıdır. Bakı, 1994.
346. Heydər Əliyev və Bakı Dövlət Universiteti. Bakı, 1997.
347. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1998.

348. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998.
349. Heydər Əliyev və muzeylərimiz. Bakı, 1999.
350. Heydər Əliyev və Azərbaycanda gömrük sisteminin təkamülü (iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası üzrə). Bakı, 2000.
351. Heydər Əliyev işığı – İpək Yolu. Bakı, 2000.
352. Heydər Əliyevin neft strategiyası. Azərbaycanın müstəqilliyi və rifahı naminə. I-II cild. Bakı, 2001.
353. Heydər Əliyevin yeni neft strategiyası. Bakı, 2002.
354. Heydər Əliyev və Azərbaycanda olimpiya hərəkatı. Bakı, 2002.
355. Heydərov S. Azərbaycan Kommunist Partiyası Böyük Vətən müharibəsi dövründə. Bakı, 1957.
356. Həbiboglu V. Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu. Bakı, 1999.
357. Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ. 1991-1996. Bakı, 1998.
358. Həsənov Ə., Mirzəzadə A. yeni Azərbaycan Partiyası: yaranması, formalaşması və əsas fəaliyyət istiqamətləri. Bakı, 2002.
359. Həsənov M. Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyində qadın məsələsi. Bakı, 2001.
360. Hüseyn İ. Azərbaycanın yol tarixi. I-II kitab. Bakı, 1995, 1996.
361. Hüseynov H., Bəhərçi T. Azərbaycan: siyasi təxribatçılıq və separatizm əhatəsində. Bakı, 2002.
362. Hüseynova İ. Dövlətçilik naminə. Bakı, 2001.
363. Черняевски С. Новый путь Азербайджана. М., 2003.
364. Cəfərov N. Azərbaycançılığa giriş. Bakı, 2002.
365. Cəfərov N. Heydər Əliyev. Bakı, 2002.
366. Cəmilzadə H. Döyüşən şəfa ocağı. Bakı, 1994.

367. Cavanşir M.S. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959.
 368. Cəfərov Ə. Quruçay dərəsində. Bakı, 1990.
 369. Шагинян М. Нагорный Карабах. Москва, 1930; Дневники (1917-1931 гг.). Leningrad, 1932.
 370. Шахраманян Ф. Комсомольская организация Нагорного Карабаха за годы Великой Отечественной войны. Bakı, 1958.
 371. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб, 1911.
 372. Şuşuniski F. Şuşa. Bakı, 1988.
 373. Шигалин Г. Народное хозяйство СССР в период Великой Отечественной войны. М., 1960.
 374. Шукюров И. Дипломатия мира. Баку, 1998.

Мамедов Назим Рахбар оглы
 Нагорно-Карабахская Автономная область
 Азербайджанской ССР в 06.1941 – 12.1950 гг.

РЕЗЮМЕ

Монография состоит из «введений», 6-ти параграфов и заменяющего «послелога».

В введении показаны актуальность темы, уровень изучения проблемы, цель и обязанность, научное новаторство и практическое значение исследования, а также дан автором меткий ответ подложным предположениям армянских преподавателей.

Название I главы: «Природно-географическое условие Нагорного Карабаха». В этой главе дана краткая справка о рельефе, о геологической строении, о полезных ископаемых, о климате внутренних вод, о земле, о мире флоры и фауны, об экономической позиции, о природном условии.

Во II главе кратко освещено «Исторический обзор Нагорного Карабаха период с 1918-го по 1940-ой год».

III глава называется: «НКАО Азербайджанской ССР во время Великой отечественной войны». В этой главе говорится о настойчивом и героическом сражении сыновей и дочерей против фашизма, о трудовом героизме в тылу, о поддержке трудового народа фронтовиков, наконец об исторической победе над германского фашизма народа НКАО Азербайджанской ССР.

IV глава – «Экономическая жизнь НКАО Азербайджанской ССР (1946-1950 гг.)». В этой главе говорится о восстановлении и развитии промышленности и сельского хозяйства в регионе».

Название V глава: «Культурное строительство в НКАО Азербайджанской ССР в (1946-1950 гг.)». В главе говорится о развитии образования, культурно-просветительной работы, науки, литературы и искусства.

В VI главе – «Очередная территориальная претензия и результат армян НКАО Азербайджанской ССР в 40-ые годы XX века». В главе широко исследована попытка отрывать от Азербайджана НКАО в конце 1945-го года.

Заключение. В этом разделе говорится об оккупации со стороны армян 20 процентов исторических Азербайджанских территорий в конце XX столетия, упорная борьба Азербайджана освободить оккупированных территорий на основе архивных материалов, периодических печатных материалов и существующих научно-литературных материалов.

Upper Garabagh Autonomous Province of Azerbaijan
SSR during June 1941 – December 1950 years

SUMMARY

Monogram consists of "introduction", "6 paragraphs" and "Prologue". The actuality of the theme, the level of studding, dim and duties of problem, the scientific innovation and practical significance of the research are discovered, tales conclusion of Armenian authors are answered try neat arguments. The first chapter is called "The natural-geographical condition of Upper Garabagh. Short information is given about the relief, the geological structure, minerals, climate, local waters, soil, planet of plant and animals, economical-geographical position, natural atmosphere, population and its natural structure of Upper Garabagh are direr in this chapter. "Historical review of 46 during the period from 1918 to 1940" has been interpreted in the II chapter. The III chapter is called "UGAP of Azerbaijan SSR during the Great Patriotic War". The chapter deals with the tight of young's of UGAP against fashizm, the great help of working people to the front, great service of our people on the historical victory over fashizm. The IV chapter named "The economical life of UGAP of Azerbaijan SSR" deals with the restoration and development of industry and agriculture in this area .

The problems of education, culture, press, science, literature and art are explained in the V chapter called "Cultural construction in UGAP of Azerbaijan SSR". The VI chapter is called "Armenians next pretension of territory and its results in UGAP of Azerbaijan SSR". The at temptation of Armenia to pull out UGAP from Azerbaijan and its results are investigated in this chapter widely. At the last chapter the occupation of 20% of the historical territory of Azerbaijan by Armenia, the intensive fight on getting back of our eternal lands are researched within archives documents, materials of periodical press and available scientific literature